

Prostitucija u antici

Oršulić, Katarina

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:154227>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-03**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Katarina Oršulić

Prostitucija u antici

Diplomski rad

Mentor:

dr. sc. Vinka Matijević, doc.

Komentor:

dr. sc. Iva Kaić, doc.

Zagreb, rujan 2023.

SADRŽAJ:

1. Uvod.....	4
2. O prostituciji općenito.....	5
3. Grčka	7
3.1. O prostitutkama.....	8
3.1.1. O izvorima i dokazima	12
3.1.1.1. Prostitutke i erotska magija	14
3.2. Pribavljanje prostitutki.....	20
3.3. Svodnici/Svodnice (većinom žene).....	22
3.4. Klijentela i stav okoline	23
3.5. Zakoni vezani uz prostituciju.....	26
3.6. Ekonomija prostitucije	29
3.7. Bordeli	30
3.7.1. Građevina Z3, Atena.....	38
3.7.2. Građevina Y, Atena	41
3.7.3. Afrodizeion u Merendi (u blizini Atene).....	43
3.7.4. Taberna Vinaria, Delos.....	43
3.7.5. Taberna deversoria (Kuća na jezeru), Delos	45
3.8. Simpoziji.....	48
3.9. Svjedočanstva o prostituciji – pokretni nalazi	51
3.9.1. Erotski prikazi na posuđu arhajskog i klasičnog doba	51
3.9.2. Erotski prikazi helenističkog doba	63
3.10. Prostitucija u okrilju religije - Sveta prostitucija	67
3.11. Prostitutke u vojsci.....	69
3.12. Grafiti.....	70
4. Rim	72

4.1.	O rimskim prostitutkama	73
4.2.	Pribavljanje prostitutki.....	74
4.3.	Stav okoline	76
4.4.	„Zoniranje“ prostitucije	78
4.5.	Zakoni vezani uz prostituciju.....	80
4.6.	Ekonomija prostitucije	83
4.6.1.	Cijene usluga	83
4.7.	Mjesta prostitucije.....	86
4.7.1.	Tko su bili vlasnici bordela?.....	89
4.7.2.	Osoblje bordela.....	90
4.7.3.	Klijentela	91
4.7.4.	Bordeli i strukture u kojima se prostituiralo - primjeri.....	91
4.7.4.1.	Pompeji.....	94
4.7.4.1.1.	Namjenski građen bordel u Pompejima/Lupanar (<i>Lupanare nuovo/Lupanare grande</i>) (7.12.18-20)	95
4.7.5.	<i>Cellae meretriciae</i>	103
4.7.6.	Kupelji	103
4.7.7.	Ostale javne građevine.....	117
4.7.7.1.	Svratište u Merkurovoj ulici.....	117
4.7.7.2.	„Kuća restorana“	121
4.7.7.3.	Gostionica kod 7.9.33.....	125
4.7.7.4.	Rim	126
4.7.7.5.	Catania.....	126
4.7.7.6.	Dura-Europos	126
4.7.7.7.	Efez.....	127
4.7.7.8.	Ostia	127

4.7.7.9. Sayala (Donja Nubija).....	131
4.8. „Seks klubovi“	132
4.8.1. Kuća lijepog impluvija	133
4.8.2. Ljetni triklinij.....	134
4.8.3. Kuća Kakilija Jukunda.....	135
4.8.4. Kuća braće Vetti	137
4.8.5. Stoljetna kuća	140
4.9. Erotska umjetnost na pokretnim nalazima – dokazi o prostituciji.....	144
4.10. Ulični falusi.....	167
5. Zaključak	169
6. Popis slika.....	172
7. Popis kratica	179
8. Izvori	180
5. Popis literature	181
6. Elektronički izvori	182
7. Sažetak i ključne riječi	184
8. Abstract and key words.....	188

1. Uvod

Njemački arheolog Karl Otfried Müller izmislio je riječ pornografija 1850. g. prilikom pisanja znanstvenog rada o arheologiji. Tražeći riječ kojom bi opisao „opscene“ predmete pronađene u Pompejima i drugdje, iz grčkog je jezika izdvojio riječ *pornographein* koja znači „pisanje o prostitutkama“. Riječ je u antičkoj grčkoj literaturi označavala muškarce koji su opisivali slavne porne (*pornai*) – grčke prostitutke.¹

Stavovi antičkih Grka i Rimljana prema prostituciji uvelike su se razlikovali. Grci su spremno prihvaćali asocijacije uz prostitutke i dovodili ih u svoje domove na simpozije, dok je posjećivanje bordela i poistovjećivanje s prostitutkama ostavljalo negativne posljedice na društveni status elitnog rimskog društva. Na ovakve različite stavove upućuju i arheološki materijalni dokazi o kojima će biti riječi u ovome diplomskom radu. Velika je razlika u količini materijalnih dokaza dostupnih za analizu, poglavito jer za grčko doba ne postoji niti jedno nalazište tako dobro očuvano i arheološki bogato kao što su rimski Pompeji iz kojih dolazi većina informacija o prostituciji toga doba.

Podatci dostupni unutar ovog rada trebali bi osvijetliti stavove prema jednoj od „najstarijih“ profesija, objasniti koliki utjecaj je prostitucija imala na tadašnje ekonomske, društvene i kulturne sfere, te olakšati raspoznavanje i povezivanje arheoloških struktura i materijalnih dokaza uz istu.

¹ J. R. Clarke, 2003, 11-12.

2. O prostituciji općenito

Prostitucija u doba Grčke i Rima bila je usko povezana sa rodom (iako je bilo i muških prostitutki, uglavnom su to ipak bile žene), ropstvom, seksualnošću, kulturom i ekonomijom. Njenim proučavanjem postizemo bolje razumijevanje svih tih sfera povijesti antičkog života.² „Prostitutke su mogle biti ropkinje ili slobodne, s građanskim pravom ili bez njega, raditi u bordelu ili biti vezane ugovorom uz jednog ili više muškaraca.“³ „Neke od njih bile su bolje plaćene, a neke slabije.“ „Neke su bile plesačice, flautistice, harfistice“...⁴ Često se pretpostavlja da su stavovi Grka i Rimljana o prostituciji slični jedni drugima i da su mjesta na kojima su se prodavale seksualne usluge u Grčkoj i Rimu jednakog izgleda, no u nastavku ćemo vidjeti da to i nije baš tako.⁵

U počecima formiranja klasične grčke kulture, prije formacije polisa, žene grčkog svijeta imale su puno veću slobodu. Pojavom polisa status žena se mijenja, stavlja ih se prvo pod kontrolu očeva, a kasnije muževa. Život im se svodi na kuću, koju vrlo rijetko imaju pravo napustiti. Žene koje su živjele drugačije i bile emancipirane od muškaraca, smatrane su nečasnim i trpjele su društvene kritike. Ova druga vrsta žena, emancipirana od muškaraca, često se bavila pružanjem seksualnih usluga, od jednokratnih do višegodišnjih, s jednim ili nekoliko muškaraca. Te žene bile su prostitutke, neke niže na ljestvici, obične prostitutke koje su radile na ulici ili bordelu, a neke iznad, grčke *hetairae*, kurtizane višeg nivoa i većeg ugleda.⁶ Za razliku od uglednih građanki, prostitutke su se slobodno mogle kretati gradom, posjećivale su razne zabave i odlazile u kazališta.⁷

² Glazebrook, A., Henry, M. M., *Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean 800 BCE-200 CE*, University of Wisconsin Press, 2011., 3. Dalje u tekstu: Glazebrook, Henry, 2011.; Hubbard, T. K., *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, Malden, MA and Oxford, 2014, 84. Dalje u tekstu: Hubbard, 2014.

³ Glazebrook, Henry, 2011., 8.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid., 34.

⁶ Zović, V., *Hetairae, meretrices et aliae* – Pogled na prostituciju u grčko-rimskom svijetu, *Latina et Graeca*, 30, 2016, 71. Dalje u tekstu: Zović, 2016.

⁷ Glazebrook, Henry, 2011., 6., Zović, 2016., 76.

Prostitutke grčkog doba možemo podijeliti na četiri skupine: **bordelske i ulične prostitutke, zabavljačice na simpozijima, hetere i konkubine**. Iako je, kao što ćemo vidjeti, ova granica često zamućena. Prema ugledu i zaradi, na dnu ljestvice su bordelske i ulične prostitutke, tzv. porne. Zatim slijede zabavljačice, a na vrhu, hetere koje su najuglednije među prostitutkama, najistaknutije žene svog vremena i s izrazitom posrednom društvenom i političkom funkcijom. Konkubine pripadaju posebnoj kategoriji, odvojenoj od ove prostitutki jer su bile stalne ljubavnice jednog muškarca i ulogom bliže suprugama nego prostitutkama. Povijesni izvori sačuvali su nam informacije i imena pojedinih prostitutki.⁸

U rimsko doba mijenja se status i položaj kako uglednih žena, tako i prostitutki. Ugledne žene nisu više toliko vezane isključivo za kućanstvo i posjeduju veću slobodu općenito. Kako ćemo u nastavku vidjeti, prostitutke gube svoj ugled, više nema elitnih pratiteljica građana više klase, sve prostitutke sada su pripadnice najnižeg društvenog sloja, najčešće prisiljene na ovakav način života zbog ekonomskih neprilika. Bavljenje prostitucijom bilo je među najnižim i najsramotnijim zanimanjima.⁹ Smjenu u statusu i položaju prostitutki svjedoči i promjena naziva, od grčkog *hetaira* (ἑταῖραι)¹⁰ koje znači prijateljica, do rimskog *meretrix* koje označava ženu koja sama zarađuje.

Kako definirati prostituciju? Valja paziti da ju ne zamijenimo s drugim vrstama seksualnosti izvan braka, poput konkubinata. Recimo da bi definicija prostitucije uključivala promiskuitet, plaćanje i međusobnu emocionalnu nebrigu i neosjetljivost partnera.¹¹

⁸ Zović, 2016., 71.

⁹ Ibid., 71-72.

¹⁰ Iako je ovo samo jedna od kategorija prostitutki.

¹¹ McGinn, T. A. J., *The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study of Social History and the Brothel*, The University of Michigan Press, 2004., 7., Dalje u tekstu: McGinn, 2004.

3. Grčka

Prostitucija je bila važan aspekt grčkog života, bila je legalna i moralno prihvatljiva.¹² Konstruiranju muškog identiteta u grčko vrijeme uvelike je pomogla manipulacija slike prostitutke i njihovih tijela obeščaćenih penetracijom, u odnosu na muško nepovredivo tijelo. Prostitucija u to doba trebala bi se gledati kao nastavak na ostale društvene prakse poput razmjene dobara i pokazivanja društvenog položaja. Tako je u arhaisko doba muška aristokracija stvorila kategoriju hetere, elitne prostitutke, kako bi se izdigla iznad srednje klase koju se povezivalo s običnim prostitutkama, pornama. Jednako tako, proučavanjem sustava razmjene prostitutke se uvrstilo u jedno od mnogih dobara kojima se trgovalo u tadašnje vrijeme.¹³

¹² Hubbard, 2014, 84., Zović, 2016., 72.

¹³ Glazebrook, Henry, 2011., 3-4.

3.1. O prostitutkama

Prema onome što nalazimo u literarnim i arheološkim podacima, osobe koje su radile u bordelima bile su uglavnom robovi (grč. *douloi/doulai*¹⁴) koji su većinom i živjeli u istom tom prostoru, te se osim prostitucijom u slobodno vrijeme bavili i drugim poslovima (predenje, tkanje, obrada vune...). U ovakvim prostorima prostitutke su dobivale i obuku u pružanju seksualnih usluga. Poput drugih zanata i prostitucija se smatrala područjem koje zahtjeva znanje i vještinu – *technē*. Iz izvora saznajemo da je žena imena Nikarete posjedovala jedan takav kućni bordel za koji je kupovala i obučavala mlade prostitutke.¹⁵ U Građevini Z3 na Kerameikosu, identificiranoj kao bordel, pronađeni su dokazi koji upućuju na to da su djevojke bile strankinje i stoga vrlo vjerojatno robinje. Pronađena je statua Kibele koja upućuje na istočnjačko podrijetlo, a i na to da su djevojke vjerojatno živjele u tom prostoru.¹⁶ Od prostitutki koje su radile u Građevini Z3 očekivalo se da, u vrijeme kada nemaju klijente, rade na razboju.¹⁷ Ovakvoj praksi svjedoče prikazi na crveno-figuralnim vazama gdje ženama koje tkaju prilaze muškarci s torbicama novca.¹⁸

Većinom su robovi s prostituiranjem započeli vrlo rano, no čini se kako je ipak postojala neka dobna granica prihvatljiva za početak prostituiranja.¹⁹ Postoji poseban naziv koji se koristi u izvorima za mlade ženske neiskusne prostitutke – *paidiskē*, termin se uglavnom koristi u kontekstu kupovine robinja.²⁰

Već ranije smo prostitutke antičke Grčke podijelili u četiri skupine. **Uličarke i radnice u bordelima** (*porneion*) – **porne** (πόρναι) pripadaju prvoj skupini, zabavljačice drugoj i hetere (*hetairai*) trećoj. Porne („žene za prodaju“) su bile uglavnom ropkinje i

¹⁴ Hubbard, 2014, 185.

¹⁵ Ibid., 190-191.

¹⁶ Glazebrook, Henry, 2011., 50.

¹⁷ Ibid., Hubbard, 2014, 185. Razboj je drvena naprava za izradu tkanina u rukotvornom tkalaštvu, tkalački stan. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52023>, 1.9.2022)

¹⁸ Glazebrook, Henry, 2011., 50.

¹⁹ Vidi fusnotu br. 34.

²⁰ Ibid., 41, 49-50.

većinom su radile u bordelima, gdje su bile u vlasništvu svodnika/svodnice (*pornoboskos/pornoboskusa*) i njemu/njoj su davale dio ili cijelu zaradu.²¹ Relativno su jeftino naplaćivale svoje usluge i bile su dostupne svima, neovisno o staležu, iako se uglavnom smatra da su opsluživale niže društvene klase i siromašne.²² U boljem položaju od prostitutki robinja bile su slobodne prostitutke. One su svoje klijente pronalazile na ulicama i po prenoćištima. Uglavnom su bile oslobođenice ili slobodne žene stranog podrijetla, ponekad su to mogle biti i atičke žene koje je siromaštvo natjeralo na takav posao. Bile su nešto skuplje od bordelskih prostitutki, a zaradu su zadržavale za sebe. Pojedine su na svojim cipelama imale pečat s natpisom „slijedi me“ (ΑΚΟΛΟΥΘΙ) te su prilikom hodanja po mekanom tlu ostavljale trag kako bi lakše namamile klijente.²³

Zabavljačice su bile nešto viša kategorija prostitutki, mogle su se baviti plesom, sviranjem ili akrobacijama (slika 1). Na simpozijima su svojim talentima zabavljale muškarce visokog društva i uz to pružale i seksualne usluge. Ovaj tip prostitutki svoje je usluge naplaćivao više. Pretpostavlja se da su se usluge zabavljanja i seksualne usluge zasebno naplaćivale. U izvorima se najčešće spominju *auletrides*, sviračice frule (slika 2). Lamija, jedna od najpoznatijih *auletris*, bila je toliko cijenjena da je u njenu čast podignut hram i nazvan prema njoj, hram Afrodite Lamije u Tebi.²⁴ *Orchetrides* su bile plesačice (slika 3).

Slika 1 Prikaz simpozija (Zović, 2016., 74.)

²¹ Ibid., 4-5., Zović, 2016., 73.

²² Glazebrook, Henry, 2011., 5, 35.

²³ Zović, 2016., 73.

²⁴ Ibid., 74-75. Aula je frula s dvije cijevi.

Slika 2 Frulašica (auletris) (Zović, 2016., 75.)

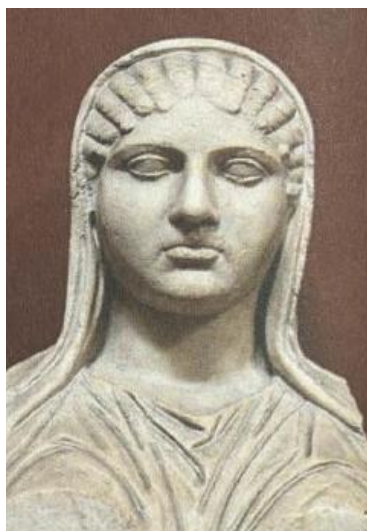
Slika 3 Plesačica (orchetris) (Zović, 2016., 75.)

Hetairai (ἑταῖραι) naziv je za najvišu klasu prostitutki koje su od najveće povijesne važnosti. Nisu služile isključivo seksualnim užiticima, već i kao ravnopravne sugovornice.²⁵ Bile su izuzetno obrazovane i s njima su se mogli voditi vrlo inteligentni razgovori. Opsluživale su elitu i bogate slojeve društva te su često pozivane na simpozije kao zabavljačice.²⁶ Zараđivale su same za sebe i same upravljale svojim novcem. Pojedine, one koje su bile vrlo uspješne, mogle su si priuštiti lagodan život i ograničiti pružanje usluga na dva ili tri imućnija klijenta. Većinom nisu bile atičkog porijekla, bile su oslobođenice ili kćeri hetera, te kao takve nisu imale pravo na sklapanje legalnog braka. Ponekada su ipak živjele u nekoj vrsti nelegitimnog braka samo s jednim muškarcem. Mnoge su hetere, kada je prošlo vrijeme u kojem su samostalno mogle zarađivati prodajom vlastita tijela, kupovale robove ili skupljale napuštenu djecu i podučavale ih umijeću zanimanja. Najčešće su i svoje kćeri obučavale za posao. Najpoznatija hetera bila je ilegalna žena atenskog državnika Perikla, Aspazija iz Mileta (slika 4.). Aspazija je u Ateni u 5. st. pr. Kr. imala svojevrzni bordel u kući, u kojem je

²⁵ Ibid., 75.

²⁶ Glazebrook, Henry, 2011., 5-6.; Zović, 2016., 75.

odgajala mlade djevojke da postanu hetere. Njezina kuća ubrzo je postala vrlo popularna, ondje se skupljala društvena elita, „atenski političari, dramatičari, filozofi i umjetnici, među kojima je bio i Periklo“.²⁷ Aspazija koja je bila Sokratova učenica, bila je izuzetno obrazovana i ne čudi što je uspjela privući tako uglednog čovjeka. Periklo se razveo od svoje zakonske supruge da bi mogao živjeti s Aspazijom. Ostala je vrlo utjecajna u atenskom društvu i nakon Periklove smrti.²⁸

Slika 4 Najpoznatija hetera i ilegalna žena atenskog državnika Perikla, Aspazija iz Mileta (Zović, 2016., 76.)

Konkubine²⁹ (*pallakai*) su bile stalne ljubavnice koje su s muškarcima živjele u izvanbračnim zajednicama jer zbog nedostatka građanskog statusa nisu mogle stupati u legalne bračne zajednice. Bilo koja vrsta prostitutke koja nije mogla sklopiti legalni brak mogla je postati nečija konkubina. Konkubinama su se smatrale i žene zarobljene u ratu i dovedene kao ljubavnice vojnika. Jedna takva bila je proročica Kasandra koju je u Trojanskom ratu zarobio mikenski kralj Agamemnon.³⁰

²⁷ Zović, 2016., 76.

²⁸ Ibid., 73., 75-76.

²⁹ Konkubinat je trajna, monogamna zajednica između muškarca i žene koji nisu legalno vjenčani.

Uglavnom se smatra da u ovakve zajednice stupaju žene robinje jer bi zajednica sa slobodnom ženom bila brak, a ne konkubinat.

³⁰ Zović, 2016., 77.

Kako status prostitutki nije bio fiksna nego fluidan, mogle su se kretati kroz kategorije, od robovskog statusa i krajnjeg siromaštva mogle su postati oslobođenice i zarađivati same za sebe, postati rukovoditeljicama bordela i posjedovati vlastite robove ili postati konkubinama jednom muškarcu (*pallakē*).³¹ Mnoge su mogle živjeti ugodno. Jedan od primjera uspješnih prostitutki uključuje Euktemonovu bivšu robinju Alce³², koja je kasnije postala voditeljicom bordela, a čini se da je i on više uživao provodeći svoje objede u njenom društvu, nego sa svojom obitelji koju je na kraju napustio da bi živio s njom.³³ Neairu, koju je Nikarete³⁴ kupila kao mladu djevojku³⁵, u trenutku kada postane prestara za posao, ona prodaje dvojici svojih klijenata, Timanoridu i Eukratu, koji su je kasnije odlučili osloboditi.³⁶ Na kraju ona odlazi živjeti sa Stefanom kao njegova družica. Dobro poznata u Ateni je bila i Teodote i njen bordel (izgleda da su za nju radile njene „služavke“ kao prostitutke) u koji je zalazio Sokrat sa svojim mladim pratiocima. Samo su posebni gosti bili usluživani od Teodote, ostali su vjerojatno bili usluženi od strane njenih djevojaka. Po svemu sudeći, i njena „majka“ koja je ondje s njom živjela, bila je bivša *pornoboskusa* (svodnica).³⁷

3.1.1. O izvorima i dokazima

Brojne su priče koje spominju prostitutke. U većini se govori o heterama, a često ih se prikazuje kao samostalne, dosjetljive i duhovite, te iznimno lijepe. Iz tih priča

³¹ Glazebrook, Henry, 2011., 5.; Hubbard, 2014, 185, 192.; Zović, 2016., 73.

³² Alce je kupljena kao robinja od strane Euktemonove voditeljice bordela u Pireju. Kasnije je oslobođena i zadužena za vođenje njegova drugog bordela koji se nalazio na Kerameikosu u Ateni.

³³ Glazebrook, Henry, 2011., 51.

³⁴ Nikarete je svojedobno bila prostitutka u vlasništvu Elizija, kasnije je otkupila svoju slobodu i kupila sama svoje robinje koje je obučavala za prostitutke. Kada nije svoje djevojke za uglednike vodila na simpozije po Grčkoj, boravila je u Korintu, gdje je živjela luksuzno.

³⁵ Demosten nas izvještava o tome kako je Nikarete kupila sedam *paidiskai* i trenirala ih prije nego ih je uposlila kao prostitutke. Neaira je bila jedna od tih djevojaka, a čini se da je započela trening za prostitutku prije puberteta, što je bilo vrlo rano čak i za Grke. Prema tome, izgleda da je onda postojala nekakva starosna granica prihvatljiva za početak bavljenja prostitucijom, no nisu sve osobe koje su se bavile prostitucijom bile mlade ili neiskusne.

³⁶ Ibid., 49-51.

³⁷ Ibid., 49-51.

proizišla je određena uopćena slika hetere kao učene, vrlo moćne i utjecajne žene, najboljeg statusa i s najviše slobode koju je jedna žena klasičnog atenskog doba uopće mogla imati. Hetera su bile jedine žene kojima je bilo dozvoljeno upravljati financijskim sredstvima.³⁸ Mogle su ići na kazališne predstave, ceremonije i slušati govore. Bilo im je dozvoljeno razgovarati s kim su željele kada god im je to odgovaralo, te su intelektualno mogle parirati muškarcima toga doba.³⁹

Priče o dosjetljivim prostitutkama započinju u 4. st. pr. Kr i nastavljaju se do u kasnu antiku. Čine većinu pisanih informacija o prostitutkama te služe povjesničarima koji se bave prostitucijom toga doba, no teško da se mogu koristiti kao vjerodostojni izvori za prostituciju helenističkog svijeta. Iako je utvrđeno postojanje spomenika posvećenih od strane prostitutki ili njima u čast (spomenik Phryne u Delfima), čini se da su ipak češće poistovjećivane s prljavštinom i nečistoćom.⁴⁰ Prema prikazima na crno i crveno figuralnim vazama koje često oslikavaju vesele događaje sa simpozija, uobičajeno vezane uz hetere, jasno je da se ideja o njima u pisanim djelima i vizualni prikazi ne podudaraju. Ono što vaze prikazuju nisu intelektualni razgovori, već nage žene, ne baš dobro tretirane niti obožavane.⁴¹ Neki od prikaza uključuju igranje igre *kottabos*, koja je za cilj imala pogoditi metu koristeći vino. Najčešće se trebalo malenu posudu potopiti u vodu ili srušiti disk sa stupića ili stalka za lampu.⁴² Ostali prikazi prostitutki s vaza uključuju napastovanje, fizičko zlostavljanje ili ponižavanje, prilikom čega su gotovo uvijek nage.⁴³ Prema tome, studiranjem prikaza na vazama dalo bi se zaključiti da je postojala vrlo malena razlika između porne i hetere.⁴⁴

Arhajski pjesnici u svojim djelima za prostitutke koriste različite termine, vrlo često ponižavajuće.⁴⁵ Hiponaks koristi široki spektar pojmova za prostitutku (mušku i žensku), poput: *pornē*, *anaseisiphallos* (tresaćica penisa/cock shaker), *anasyrptolis*

³⁸ Ibid., 6.

³⁹ Ibid., Zović, 2016., 75.

⁴⁰ Glazebrook, Henry, 2011., 7.

⁴¹ Ibid., 7-8., Hubbard, 2014, 510.

⁴² Glazebrook, Henry, 2011., 8.

⁴³ Ibid., Hubbard, 2014, 510.

⁴⁴ Glazebrook, Henry, 2011., 8.

⁴⁵ Ibid., 28-29.

(samoizlagač; onaj koji se razotkriva, pokazuje (pogledu grada)). Kod njega se pojavljuju i dva naziva koja upućuju na trgovinu seksom, a to su „*kasoritis* (zatvorenik bordela) i *maulistērion*⁴⁶ koji predstavljaju nazive za lidijski novac male vrijednosti, ali jednako tako se odnose i na bordelsku ili prostitutsku pristojbu (honorar).“⁴⁷

Prostitutke se smatralo nepouzdanima jer su bile sklone prilagođavanju svoga izgleda. Prema onome što saznajemo iz izvora, obuvale su cipele na petu, podstavljale odjeću da bi povećale bokove i grudi i nosile šminku da bi bile privlačnije. Od antičkih govornika saznajemo kako su varale muškarce pokušavajući ih pridobiti da prihvate njihovu djecu kao svoju te tako osiguraju građanski status za njih, pri čemu su prijetile i stabilnosti društva. Ovaj strah od prostitutke postaje još jači u vrijeme Rimske Republike.⁴⁸

3.1.1.1. Prostitutke i erotska magija

Osim literarnih izvora i prikaza na vazama, o prostitutkama svjedoče i kletvene pločice (grč. *katadesmoi*, lat. *defixiones*)⁴⁹. Iz kojih saznajemo da gostionice (taverne) nisu bile nepoznate starim Grcima. Na takvim mjestima često su, kao konobarice (*kapelos/kapēlis*), radile žene koje su ponekad i seksualno usluživale mušterije. Zbog češće upotrebe ženske forme izraza *kapēlis* da se zaključiti da su više žene nego muškarci radile kao krčmarice (*pandokeutriai*). Zbog vrste posla, također su trpjele lošu reputaciju kao i prostitutke i svodnice, iako je teško reći koliki broj ih se zaista bavio prostitucijom. Jednako ih se smatralo nepoštenima i često su bile na kletvenim pločicama.⁵⁰ Kako je prekomjerna konzumacija alkohola za posljedicu imala nemoralno ponašanje, velika je

⁴⁶ Naziv preživljava i do danas u Grčkom i također se odnosi na bordelsku pristojbu.

⁴⁷ Ibid., 30.

⁴⁸ Ibid., 12.

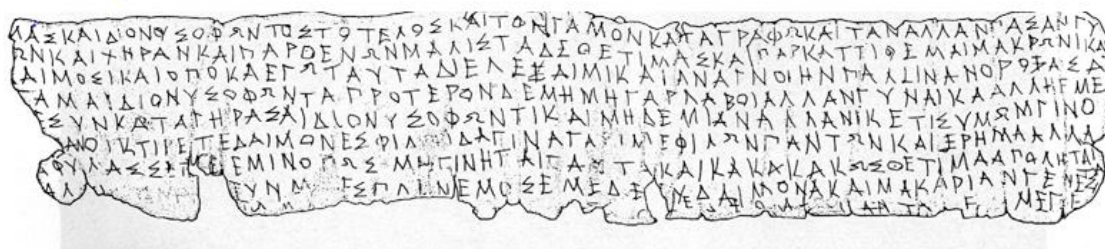
⁴⁹ Kletvene pločice (*curse tablets*) bile su napravljene od tankog listića preklopljenog ili zarolanog olova te su bile probušene jednim ili s nekoliko čavli. Njihova funkcija bila je zazivanje božanstava, Hermesa ili Perzefone, kako bi osobe imenovane u pločici dovele pod kontrolu onoga koji je naručio ili napisao pločicu. Najčešće su se polagale u grobove, bacele u bunare ili umetale u pukotine. Ponekada su se upisivale i na komade keramike, no čini se da je olovo bilo glavni medij. Najveći broj pronađenih pločica sadrži imena osoba čije zanimanje je bilo gostioničar/ka.

⁵⁰ Ibid., 93-94.

vjerojatnost da će se i druge prostitutke nalaziti u blizini mjesta koje poslužuju alkohol, poput gostionica i svratišta.⁵¹ Jedna takva olovna kletvena pločica pronađena je u grobu u blizini Pele u Makedoniji, a datira se u 4. st. pr. Kr.⁵² (slike 5 i 6) Pločicu je dala izraditi Phila kako bi uz pomoć mrtvih spriječila Dionisofona da se oženi bilo kime osim njom, a pogotovo Tetimom.⁵³ Pretpostavlja se da je Phila mogla biti Dionisofonova konkubina koja je osjećala prijetnju zbog mogućeg braka s Tetimom.⁵⁴

Slika 5 Olovna kletvena pločica iz groba u blizini Pele u Makedoniji , 4. st. pr. Kr.
(https://en.wikipedia.org/wiki/Pella_curse_tablet; 1.9.2022.)

Slika 6 Tekst olovne pločice (https://en.wikipedia.org/wiki/Pella_curse_tablet;
1.9.2022.)

Žene grčkog svijeta koje nisu bile udane morale su se oslanjati na vlastitu zaradu kako bi mogle preživjeti. Zbog svoje nesigurne pozicije i bez stalnih prihoda za život, prostitutke i mnoge druge žene (konkubine) koje su ostvarivale intimne odnose s muškarcima, a nisu s njima bile vezane bračnim ugovorom, često su se okretale magiji

⁵¹ Ibid., 98.

⁵² Hubbard, 2014, 285.

⁵³ Ibid., 286., <https://antiquityinquestion.wordpress.com/2017/01/15/pella-katadesmos/>, 1.9.2022.

⁵⁴ Hubbard, 2014, 286.

kao rješenju svojih problema. Primjer jednog takvog sredstva je ljubavni napitak ili čarolija – *philtron*. Ovakvi napitci ili čarolije trebali bi funkcionirati na način da povećaju naklonjenost osobe kojoj su namijenjene, kako bi ju opustile, ukrotile i smanjile agresiju. Alcifron piše o prostitutki koja traži napitak koji bi ukrotio narav njenog pijanog klijenta, spriječio ga od lutanja i učinio poslušnim ljubavnikom. Sličan primjer nalazimo kod Antifona, u govoru održanom u 4. st. pr. Kr. u Ateni on spominje konkubinu koja osjećajući tjeskobu zbog odbacivanja, muškarcu u vino stavlja napitak koji ga ubije umjesto da ga učini njoj privrženijim.⁵⁵

Osim ranije navedenih oblika magije koje su za cilj imale zadržavanje ljubavnika, postojale su i čarolije kojima je cilj bilo dobivanje nečije naklonosti. Kada uobičajeno udvaranje i zavođenje nije dalo rezultat, osobe su se okretale ovakvoj vrsti magije. Brojne ovakve čarolije mogu se pronaći u Grčkome magijskom papirusu (Papyri Graecae Magicae, skraćeno PGM), grčko-egipatskoj kolekciji magičnih recepata. Jedan od njih uključuje korištenje jabuke na koju bi se upisale određene riječi, te bi osoba koja dobije jabuku pod utjecajem čarolije postala ludo zaljubljena.⁵⁶ Lucijan u svojem djelu Dijalozi kurtizana (*Dialogi Meretrici*) piše kako se „jedna prostitutka žalila što njezin dečko koketira s drugom ženom tako što joj je bacio dio jabuke, a ona ga je poljubila i stavila među grudi“.⁵⁷ Bacanje jabuke jasan je znak seksualne želje i erotske zainteresiranosti, tako su prostitutke mogle, kao poziv na seks, svome klijentu baciti jabuku. Još jedan predmet koji se mogao koristiti u magijske svrhe je *iunx*, malena igračka ili „magični uređaj“ načinjen od diska koji je proizvodio šum (zujanje) kada bi se zavrtio oko duplog konopa (slike 7 i 8). Kao magični uređaj *iunx* je trebao svojom vrtnjom i šumom privlačiti ljubavnike. Prilikom Sokratove posjete kurtizani Teodoti, ona ga upita na koji način on uspijeva privući toliko naočitih mladića, na što on u šali odgovara da vrlo vješto koristi *iunx* i da će ju jednom prilikom podučiti trikovima tako da bude jednako uspješna u privlačenju mladića.⁵⁸

⁵⁵ Ibid., 286.

⁵⁶ Ibid., 287-288.

⁵⁷ Ibid., 288.

⁵⁸ Ibid., 288.

Slika 7 Prikaz magijskog predmeta imena *iunx*
(<https://www.getty.edu/art/collection/object/103WEG> , 1.9.2022.)

Slika 8 *Iunx* - „magični uređaj“ načinjen od diska koji je proizvodio šum (zujanje) kada bi se zavrteo oko duplog konopa (<https://shwep.net/podcast/magicians-ghosts-amulets-and-spells-daniel-ogden-on-graeco-roman-magic/>, 1.9.2022.)

Ostali oblici erotske magije uključuju bacanje čari u obliku muke koja može zadesiti ljubavnika: nesanica, uvijanje i okretanje, osjećaj žarenja, nemogućnost pijenja i/ili jedenja, izostanak koncentracije, nemogućnost razmišljanja o ikome drugome ili provođenje vremena s ikim drugim i naposljetku, ludilo. Zbog svoje formulaičnosti i repetitivnosti ove čarolije onemogućuju nam da saznamo kakvi su osjećaji potaknuli autore na njihovo stvaranje, niti nam daju dovoljno informacija o onome kome su namijenjene. Popis seksualnih činova koje se u njima zabranjuje i nalozi kojima se bilo kojim drugim muškarcima onemogućuju seksualni odnosi s osobama kojih se čarolije

tiču, ne označavaju nužno te osobe kao prostitutke, iako su brojne čarolije zasigurno vezane uz iste, poneke načinjene od klijentele, a druge od konkurencije. Jedna od čarolija iz PGM-a poznata pod imenom Dardanov mač (slika 9) načinjena je tako da istog trenu obavija i privlači dušu onoga kome je namijenjena. Kako bi djelovala potrebno je s jedne strane geme urezati prikaz Psihe kojom gospodari Afrodita dok pati od Erosovih gorućih baklji, a na drugoj Psihu u zagrljaju s Erosom i urezati formulu. Poznati su primjeri takvih gema.⁵⁹

Slika 9 Gema s prikazom Erosa i Psihe, nosi čaroliju poznatu pod imenom "Dardanov mač", Nacionalni arheološki muzej Umbrije, Perugia (Vittellozi, P., *Relations Between Magical Texts and Magical Gems*, u: Sarah Kiyanrad, Christoffer Theis, Laura Willer (ur.), *Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2018, str. 181-254.; 185.)

Osim ciljanja duše, čarolije su mogle za metu imati tijelo osobe. Jedna od popularnijih čarolija uključivala je korištenje malene keramičke figure (nešto što uvelike liči na današnje vudu lutke) koje su se bušile čavlicima. Postoji jedna takva figura, otkrivena u Egiptu zajedno s olovnom pločicom, a danas se nalazi u Louvreu (slika 10). Primjer recepta takve čarolije možemo pronaći u Grčkome magijskom papirusu.⁶⁰ Iako su ovakve čarolije, prema dostupnim dokazima, uglavnom koristili muškarci, mogle su se prilagoditi i za žensku uporabu.⁶¹

⁵⁹ Ibid., 289-290.

⁶⁰ Za formulu pogledati u: Hubbard, 2014, 290.

⁶¹ Ibid, 290.

Slika 10 Vudu lutka od terakote, otkrivena u Egiptu, visina 9 cm, 3. ili 4. st., Paris, Louvre (Watson, L.C., *Magic in ancient Greece and Rome*, Bloomsbury Academic, London 2019, 27.)

Pretpostavlja se da su većinom čarolije korištene kako bi se privukle najnedostupnije žene, bile to ugledne Atenske žene višeg staleža ili kurtizane visokog ranga (*hetairae*) koje su svoju klijentelu pomno birale i čija je cijena bila vrlo visoka.⁶²

⁶² Ibid., 291.

3.2. Pribavljanje prostitutki

Kako su prostitutke poglavito bile robovskog statusa teško je ne zapitati se na koji način su se robovi za prostituiranje pribavljali i gdje možemo pronaći tragove te trgovine? U nastavku ćemo pokušati dati odgovore na ta pitanja.

Prilikom proučavanja ropstva malo znanstvenika koji se bave tim područjem posvetilo je pažnju robovima koje se prostituiralo. Porobljavanje žena za seksualno iskorištavanje i silovanje bilo je česta posljedica ratova, napada, pljački i piratstva. Vjeruje se da su prvi robovi bile žene jer ih se moglo iskorištavati na više načina nego muškarce.⁶³ U željezno doba Grčke, u vrijeme nastanka Homerovih djela, nije postojala jasna razlika između rata, piratstva i iznenadnih napada (haranja).⁶⁴ U tim djelima nailazimo na dokaze da se žene otimalo prilikom haranja i ratovanja, te da se njima trgovalo i da ih se odvodilo na nova mjesta, često daleko od doma, kako bi ih se iskorištavalo za seksualne usluge i druge vrste rada.⁶⁵ Rijetko saznajemo što se s njima nakon toga događalo.⁶⁶ Priče o hvatanju, silovanju i porobljavanju žena iz Homerskih epova možemo poistovjetiti sa stvarnim trgovanjem ljudima. Takvo ponašanje bilo je dio kolonizacijske politike i formiranja polisa. U Homerovim epovima stvara se veza između muževnosti, silovanja i robovlasništva. Glavni likovi Ilijade i Odiseje poznati su po prepadima i porobljavanjima žena. Sve što je u to doba bilo mjerilom bogatstva moglo se pridobiti napadima i ratovanjima (zemlja, stoka, ljudstvo, plemeniti metali ...). Čast i poštovanje dobivalo se kada je prikupljeni plijen bio vidljiv. Stoga ne čudi što se porobljavanje i prostituiranje žena usko veže uz muževnost i ugled.⁶⁷ „U 8. st. pr. Kr. zasigurno je postojala trgovina robovima.“⁶⁸ Trgovalo se na Lemnu, Tafu, Fenikiji, Samotraki i Imbru, Tiru i na mnogim drugim mjestima.⁶⁹ Postoje vrlo oskudni dokazi o trgovanju ženama u arhaisko i klasično doba Grčke. Izvori tih dvaju doba upućuju na to

⁶³ Glazebrook, Henry, 2011., 15-16.

⁶⁴ Ibid., 15, 27.

⁶⁵ Ibid., 15.

⁶⁶ Ibid., 27.

⁶⁷ Ibid., 16-18.

⁶⁸ Ibid., 27.

⁶⁹ Ibid., 27-28.

da su sredstvo za pribavljanje žena za prostituciju bili upravo iznenadni napadi i pljačke raznih naselja. Kod Herodota je zabilježeno ime prve žene kojom se trguje radi seksualnih usluga, bila je iz Trakije, a ime joj je Rhodopis/Doricha.⁷⁰ „Prostituirana je u helenskom emporiju u Naukratisu u Egiptu, a kasnije je postala bogata i oslobođena je.“⁷¹ Do 5. st. pr. Kr. Naukratis je postao poznat po svojim prostitutkama/heterama.⁷²

Prilikom trgovanja ženama, barbarke su bile manje vrijedne od žena nebarbarskog podrijetla. Na jednoj vazi koja se pripisuje slikaru Beldamu iz 5. st. pr. Kr. prikazana je žena, moguće afričkog porijekla (barbarska žena), kako biva seksualno napastovana od strane satira (slika 11).⁷³

Slika 11 Satiri napastuju barbarsku ženu, slikar Beldam, 5. st. pr. Kr. (A. Glazebrook, M. M. Henry, 2011., 29.)

⁷⁰ Ibid., 10, 28.

⁷¹ Ibid., 28.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid.

3.3. Svodnici/Svodnice (većinom žene)

Pornoboskoi (ž. *pornoboskusai*) bili su rukovoditelji bordela i prostitutki (*pornai*). Naziv se povezuje s riječju *boskein* koja označava hranjenje, brigu i održavanje, a uglavnom se koristi u kontekstu sa životinjama (stokom). Prema tome na njih treba gledati kao na čuvare i rukovoditelje osoba koje su se bavile prostitucijom, radije nego na čuvare prostora u kojima se prostitucija odvijala.⁷⁴ Često su rukovoditeljice bile same žene, još robinje i prostitutke, no češće oslobođenice.⁷⁵ Ponekada su u dogovoru sa svojim vlasnikom rukovoditeljice dijelile prihode (*apophora*).⁷⁶ Iz izvora saznajemo imena brojnih žena svodnica koje su ponekad i same bile bivše prostitutke, nerijetko i bivše radnice tog istog bordela kojega su sada vodile, poput ranije spomenute Alce, Euktemonove voditeljice bordela u Ateni (Kerameikos). Nju je za Euktemonov bordel u Pireju kupila nepoznata žena (također rukovoditeljica bordela). U ovakvoj situaciji vjerojatno je bila i Nikarete, s obzirom na to da je njen suprug Hipija još uvijek radio kao kuhar za njenog bivšeg vlasnika Karizija iz Elide. Kupovala je mlade prostitutke i obučavala ih za struku. Među njima je bila i Neaira koja kasnije i sama postaje svodnica. Još jedna za koju saznajemo je Antigone. I kod komičara nailazimo na žene svodnice, npr. Lizistrata, Aspazija u Aristofanovoj predstavi, što upućuje da Atenjanima nije bila nepoznanica da su oslobođenice i općenito žene mogle rukovoditi i bordele i prostitutke. Još dvije žene nameću se kao rukovoditeljice bordela, Teodote i Nannion. Nannion je izgleda bila zadužena za Afrodizejon u Merendi. Moguće je da upravo nju spominju brojni antički izvori (Anaxilas, Antifan, Hiperid, Meander i dr.). Bez obzira što su ove žene bile ili još jesu prostitutkama, ne znači nužno da su imale suosjećale sa svojim zaposlenicama i da su ih manje izrabljivale.⁷⁷ „Nikarete je primjerice uzimala darove koje su njezine djevojke dobivale od svojih obožavatelja.“⁷⁸

⁷⁴ Glazebrook, Henry, 2011., 30, 35.

⁷⁵ Ibid., 50.; Hubbard, 2014, 185.

⁷⁶ Hubbard, 2014, 185.

⁷⁷ Glazebrook, Henry, 2011., 50-52.

⁷⁸ Ibid., 50.

3.4. Klijentela i stav okoline

Često ćemo naići na podatke koji upućuju na to da je klijentela koja je dolazila u bordele bila nižeg statusa i siromašna te da su ju usluživale „manje kvalitetne“ prostitutke zvane *pornai*, a da su se bogati okupljali na simpozijima i da su njih usluživale „bolje“ i „kvalitetnije“ prostitutke zvane *hetairai*. Takvo društveno razgraničenje između simpozija-hetera i bordela-porni je krivo i neistinito, a brojni primjeri svjedoče o tome. „Bogatiji i poznatiji stanovnici Grčke, kao što je govornik Lizija, Sim iz Tesalije, pjesnik Ksenokleid i glumac Hiparh odlaze kod Nikaretinih djevojaka.“⁷⁹

Kako ćemo vidjeti, nisu svi bordeli bili „rupčage“, pojedini su bili čak i prostrani i ugodni. Prostitutke koje nisu radile po bordelima znale su biti izrazito skupe te se trošenje novca na njih moglo protumačiti kao razbacivanje istog. Kod komičara možemo naići na prigovore u vezi s trošenjem novca na hetere.⁸⁰ Govornici poput Eshila, Demostena i Izeja nepotrebno i veliko trošenje novca na prostitutke koristili su kako bi ocrnili svoga protivnika. Jednako tako se osuđivalo i padanje pod utjecaj prostitutke. Takve navike mogle su u pitanje dovesti sposobnost pojedinca da služi interesima zajednice, naroda i polisa. Bilo je poželjno da bogati troše novac na javne projekte, radije nego sami na sebe. Neodgovorno trošenje predstavljalo je nedostatak samokontrole. Prema tome, problem nije bio moralne prirode, nego ekonomske i pitanje samokontrole (*enkrateia*) koja je bila ključnom odlikom Atenskog građanina.⁸¹ Tako je bio optužen i Timarh, za trošenje na prostitutke, spolno zastranjivanje, kockanje, kukavičluk, maltretiranje roditelja, loše upravljanje baštinom i dr.⁸² Kako je Timarh bio iznimno lijep mladić s mnogo udvarača (bilo je uobičajeno da mladić ostvari ljubavnu vezu sa starijim muškarcem), nije bilo teško iskoristiti tu popularnost njemu na štetu. Eshil ga pokušava ocrniti optužujući ga da se, među ostalim, bavio i prostitucijom.⁸³ Olimpidor je također

⁷⁹ Ibid., 52.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Hubbard, 2014, 433.

⁸² Glazebrook, Henry, 2011., 52.; Hubbard, 2014, 433, 435.

⁸³ Hubbard, 2014, 436.

bio kritiziran na račun trošenja na heteru i zbog velikog utjecaja koji je ona imala na njegovo ponašanje.⁸⁴

Za razliku od skupih hetera, bordel je cijenom bio puno povoljniji, a zaposlene prostitutke su ondje i živjele pa im nije bilo potrebno plaćati životne troškove. Posjeti bordelima bili su manje opasni i za obiteljske odnose jer je bilo jednostavnije izbjeći neželjene potomke. S obzirom na to da je ondje strujao veliki broj muškaraca, bilo je teško zaključiti tko je djetetov otac. Prema podacima iz izvora, Alkibadova supruga željela se od njega rastati jer je držao prostitutke kod kuće, a time i trošio novac na njihovo uzdržavanje. Kritiziralo se muškarce koji su imali djecu s prostitutkama, a koja su prihvaćena kao građani, kao Periklo ili Mantija. Takve veze su stvarale ekonomska i društvena naprezanja, kako za kućanstva, tako i za polis.⁸⁵ Govornik Izej jednom je prilikom kritizira svojeg rođaka Euktemona koji je prihvatio vanbračne sinove i prodao većinu svoje imovine kako bi zadovoljio prostitutku. Takve optužbe u Rimu puno su se ozbiljnije shvaćale i povezivanje bilo kakve vrste s prostitutkama dovodilo je u pitanje nečiju sposobnost upravljanja javnim funkcijama.⁸⁶ Posjeti bordelima bili su i dobri za izbjegavanje stvaranja bilo kakvih odnosa sa ženama koje su bile građanskog statusa (*astai*) jer su kazne bile poprilično neugodne, od novčanih pa sve do smrtne kazne. Dakle, nije bilo problematično plaćanje za seks, već je bio problem plaćanje prekomjerne količine novca za seks.⁸⁷

Prostitutke se često povezivalo uz prevare i nepoštenje, često su bile žrtvama zločina, ali i prekršiteljice zakona. Opisivalo ih se kao ekstravagantne, promiskuitetne, neumjerene, sklone spletkarenju i arogantne. Kao primjer može poslužiti Pseudo-Demostenova optužba protiv Neaire (Pseudo-Demosten ovdje zapravo pokušava ocrniti građanina Stefanosa s kojim se Neaira dovodi u vezu). Naime, on ju optužuje da se lažno predstavljala kao ugledna žena podobna za udaju i rađanje zakonite djece. Zajedno sa

⁸⁴ Glazebrook, Henry, 2011., 52.

⁸⁵ Ibid., 52-53.

⁸⁶ Hubbard, 2014, 433-434.

⁸⁷ Glazebrook, Henry, 2011., 53.

Stefanosom ona smišlja plan prevare i način na koji će ucjenjivati bogate strance tako što ih ona zavede, a Stefanos optuži za preljub i iznudi za veliku količinu novca.⁸⁸

⁸⁸ Hubbard, 2014, 438.

3.5. Zakoni vezani uz prostituciju

Za reguliranje prostitucije bili su zaduženi *astunomoi* (gradski kontrolori), pet za Pirej (Atenska luka) i pet za Atenu. Prema Aristotelu, oni su određivali koliko su sviračice flauta (*aulētrides*), harfi i lira smjele naplaćivati svoje usluge, a nisu smjele više od dvije drahme⁸⁹. Spomen sviračica i zabavljačica ostalih vrsta upućuje na to da se ovdje radi upravo o zakonu koji se veže uz prostituciju, jer su te žene bile one koje su zarađivale duplo na simpozijima. Uz osnovnu naknadu za zabavljanje dodatno su naplaćivale seksualne usluge, a također su radile i u bordelima. S obzirom na to da se u zakonu ne navode direktno radnici u bordelima ili generalno prostitutke, on se ne može iskoristiti kao dokaz o ograničavanju naknada baš za tu vrstu žena i njihove svodnike/ce. Utjecaj ovog zakona na osobe tog zanimanja samo je drugorazredna posljedica ograničenja koja su se odnosila na glazbenice. One su ipak, vrlo vjerojatno, dogovarale dodatnu naplatu za seksualne usluge.⁹⁰ „William Loomis složio je katalog varijabilnih cijena za prostitutke i svodnike/ce, koji se kretao od nekoliko obola, preko drahme, pa čak i do 10 000 drahmi.“⁹¹ Ovaj katalog daje ideju o tome koliko su prostitutke mogle naplatiti svoje usluge i pokazuje da naplata nije bila regulirana od strane zakona, već da je ovisila o tome koliko je određena prostitutka bila privlačna, o sredstvima dostupnima klijentu, koliko mu je „hitna“ usluga koju potražuje i seksualna poza koju zahtijeva. Čini se da državu ipak nije posebno zanimalo cjenik niti posredovanje uslugama prostitucije.⁹²

Prostitucija zakonom nije bila ograničena na određeni prostor unutar grada, nije postojalo zoniranje djelatnosti. Od Ksenofona saznajemo da su djevojke koje su se bavile

⁸⁹ Drahma je grčka novčana jedinica. Naziv dolazi od starogrčkog *δραχμή* (*drakhmē*) i označava pregršt novca. Originalna vrijednost joj je varirala od regije do regije (od 4,3 g do 6,2 g), a dijelila se na 6 obola. Datira iz sredine 6. st. pr. Kr. i jedna je od najranijih svjetskih kovanica. Originalna vrijednost joj je odgovarala šaci strijela. Od 5. st. pr. Kr. Atena je postala prevladavajuća trgovinska sila i atenska dragma postaje najistaknutijom valutom.

⁹⁰ Glazebrook, Henry, 2011., 47.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid.

tim poslom bile po svim ulicama i da su *oikēmata* (bordeli/sobice otvorene prema ulici) bile uobičajena pojava, što potvrđuje i Filemon.⁹³

Postojanje poreza upućuje da je prostitucija bila zakonom dozvoljena.⁹⁴ Atenski državnik i zakonodavac Solon uveo je u 6. st. pr. Kr. porez na prostituciju i tako legalizirao djelatnost i dopustio otvaranje bordela.⁹⁵

Zakoni vezani uz prostituciju odnosili su se na suzbijanje nabavke⁹⁶ i namjerne povrede časti (*hubrizei/hubris*)⁹⁷, na ugovore za prostituciju i zabrane sudjelovanja za prostitutke u raznim dijelovima javnog i političkog života. Iako su često nejasnog značenja, područja primjene, kazne koja je propisana kršenjem i sama svrha zakona, može se smatrati da su u jednu ruku ovi zakoni nudili svojevrsnu zaštitu prostitutkama. Zakon protiv nabavke vjerojatno je uključivao pravo na kazneno gonjenje bilo koga tko je mogao biti uključen u bilo koji aspekt trgovine seksom slobodnih žena ili slobodnih mladih, osim samozaposlenih osoba koje prodaju vlastito tijelo. Zakon je vjerojatno uključivao i kazneno gonjenje za zločine silovanja i zavođenja.⁹⁸ U Grčkoj literaturi *hubris* označava ničim izazvanu agresiju koja za cilj ima ponižavanje i obeščaćivanje žrtve. Ovaj zakon

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid., 47, 49.

⁹⁵ Zović, 2016., 72.

⁹⁶ Dva su zakona koja se tiču suzbijanja nabavke, prvi je kažnjavao svakoga tko se bavio istom, a drugi se odnosio samo na nabavku od strane osoba na vlasti. U oba slučaja protiv osobe se mogla podignuti optužnica u pismenom obliku (*graphē*). Kazna je mogla uključivati smrt, zapljenu imovine ili druge vrste novčane kazne. Zakon nije definirao koja je to vrsta prekršaja koja se kažnjavala. Sam izraz označava nabavku (kupovinu), no čini se da je uključivao i silovanja i zavođenje.

⁹⁷ Van Wees, H., The „law of hybris“ and Solon's reform of justice, u: S. D. Lambert (ur.), *Sociable Man: Essays on ancient Greek social behaviour, in honour of Nick Fisher*, Swansea 2011, 117-119. Dalje u tekstu: Van Wees, 2011. Edward E. Cohen tvrdi da se ovaj zakon odnosio na sve osobe koje su nastanjivale prostor Atike bez obzira na to jesu li bile slobodne ili robovi. Kako stoji, svaki građanin je mogao podići optužnicu, a kako robovi nisu bili u mogućnosti to učiniti sami, za njih je mogao njihov muški zastupnik (treća osoba). Bilo je uobičajeno da vlasnici štite robove iz svojeg kućanstva od seksualnih i drugih povreda. Pri tome, u izvorima ne postoje nikakve naznake da je prostituiranje vlastitih robova bilo kršenje ovog zakona. Postoji oko 500 zabilježenih različitih slučajeva tužbi za *hubris*, od kojih se 82 odnose na seksualne prekršaje. Silovanje pri tome prevladava.

⁹⁸ Hubbard, 2014, 85-86.

dozvoljavao je svakom građaninu (*politēs*) da prema istom goni onoga koji je počinio prekršaj.⁹⁹ Tako je građanin Frinion svojom izjavom da je Neairin vlasnik povrijedio njenu čast (*hubris*) i protiv njega je Stefanos (njen novi partner), u njeno ime, podigao tužbu.¹⁰⁰ Kao i ostale samozaposlene osobe, prostitutke su imale pravo sklapati ugovore, a kako se samozapošljavanje kod Atenjana cijeno, uživale su određeno poštovanje „slobodne profesije“. Sklapanje ugovora između prostitutki i klijenata dokaz su njihove neovisnosti. Usprkos postojanju ugovora, prostitucija prema ovim osobama vjerojatno nije bila ništa manje izrabljujuća. Pitanje je koliko su oni u stvarnosti bili zakonski provedivi, a vjerojatno nisu. Prema dostupnim podacima, čini se da su samo slobodne prostitutke, koje su radile izvan bordela, sklapale ovakve ugovore, moguće zato jer je seks s robovima bio dozvoljen i nije postojala mogućnost podizanja optužnice protiv klijenta pa tako nije bilo potrebno niti sklopiti ugovor koji bi služio kao dokaz da je slobodna osoba prostitutka koja je pristala na odnos. Ugovor je štitio klijente protiv eventualne tužbe za *hubris* ili preljub. Izgleda da su ovakvi ugovori više služili za zaštitu klijenata nego prostitutki. Prema Apolodoru, Neaira je nakon oslobođenja pravila takve ugovore s klijentima. Pitanje je u kojem obimu su prostitutkama (odnosi se na muškarce s građanskim pravom, podrazumijeva se da su žene, robovi i meteci bili isključeni) bila uskraćena građanska prava, djelomično ili u potpunosti. Osim zabrane da drže govore na skupštini i zabrane obnašanja raznih javnih dužnosti, bilo im je zabranjeno i ulaziti u hramove na agori. U slučaju kršenja zakona mogla se podignuti optužnica pismenim putem, a u slučaju osude kazna je bila smrt i moguće zapljena imovine. Postojanje ovakvog zakona upućivalo je na to da su prostitutke s građanskim pravom bile uobičajena pojava.¹⁰¹

⁹⁹ Ne samo onome prema kome je počinjena šteta ili njegovu srodniku; kako saznajemo iz izvora, kršenje ovog zakona bio je i problem javnosti jer je stvaralo ozbiljnu prijetnju javnom redu i miru i na taj se način ticalo cijele zajednice (Van Wees, 2011, 117-119).

¹⁰⁰ Hubbard, 2014, 189.

¹⁰¹ Hubbard, 2014, 88-90.

3.6. Ekonomija prostitucije

Iako je prostitucija bila jedan od bitnih faktora za razumijevanje atenskog društva i ekonomije, u širem pogledu, trgovina seksom samo je manji dio te pretežito poljoprivredne kulture. Sve u svemu, bila je vrlo rasprostranjena i široko dostupna te tako bitan predmet ulaganja i izvor prihoda za članove viših klasa, kako u grčko tako i u rimsko doba.¹⁰² U Ateni se prikupljao porez za prostituciju (*pornikon telos*). Već ranije je spomenuto da ga u 6 st. pr. Kr. uvodi državnik Solon. Od Eshila saznajemo da se prilikom parnice između Demostena i Timarha, Demosten referira na činjenicu da Timarh nije plaćao porez kao dokaz da on nikad nije niti bio prostitutkom. Prema tome, čini se da su slobodne osobe koje su prakticirale prostituciju bile obvezne platiti porez, a tako i svodnici/ce koji su organizirali prostituiranje robova.¹⁰³

Država nije bila ta koja je izvršavala posao prikupljanja poreza, no ona je ta koja je postavila taj zadatak. Kod komičara Filonida pronalazimo podatak da se osobe koje su prikupljale takvu vrstu poreza, nazivaju *pornotelōnai*. Osobe koje su obavljale ovaj posao točno su znale od koga moraju prikupiti porez, što navodi na mišljenje da je postojao nekakav popis osoba koje su trgovale seksualnim uslugama. No ako je popis i postojao, to nama nije poznato. Po svemu sudeći, čini se da je svaki sakupljač poreza posjedovao nekakvu svoju listu te da lista izdana od strane države nije postojala.¹⁰⁴

Seksualne usluge u Ateni zbog svojih niskih cijena bile su dostupne svima. Najniža spomenuta cijena iznosi jedan obol. Ako je prostitutka bila robinja, njen vlasnik mogao je zadržati svu njenu zaradu za sebe. Prostitutke su se znale sa svojim vlasnicima dogovoriti oko podjele zarade-*apophora*, one bi svojim vlasnicima plaćale ugovoreni iznos, a za sebe bi zadržale sve ostalo što su uspjele uprihodovati. Neaira je uspjela zaraditi dovoljno da otkupi svoju slobodu od Timanorida i Eukrata u iznosu od visokih 3 000 drahmi (iznos možda od oko 150 000-300 000 USD).¹⁰⁵

¹⁰² Hubbard, 2014, 85.

¹⁰³ Glazebrook, Henry, 2011., 48.

¹⁰⁴ Ibid., 48-49.

¹⁰⁵ Hubbard, 2014, 192.

3.7. Bordeli

Bordeli nisu bili smješteni na zloglasnim mjestima u gradu niti su bili marginalizirani, kao što se često misli. Atenski bordeli i njihova klijentela bili su raznoliki. Neke bordele rukovodili su čak i Atenski građani.¹⁰⁶ Oni nisu bili rezervirani za siromašne, strance ili robove, a nisu neophodno bili ni nehigijenski. Čini se da su bili dobra alternativa skupim heterama i petljanju sa ženama građanskog statusa koje je moglo dovesti do pogubnih posljedica.¹⁰⁷ Neke od takvih ustanova nudile su čak i hranu kako bi zadržali klijentelu, a moguće i druge vrste zabave. Bordeli nisu bili regulirani od strane države, no ubirao se porez na prostituciju.¹⁰⁸

Kada govorimo o bordelu, govorimo o nekakvoj strukturi u prostoru, o građevini. Kakav je to mogao biti prostor? Jesu li bordeli bili sastavni dio polisa poput drugih javnih građevina? Postoji li određeni, unaprijed osmišljeni tlocrt prema kojemu su se izrađivali? U nastavku ćemo vidjeti možemo li odgovoriti na ova pitanja.

Termin *porneion* uglavnom se prevodi s riječju bordel (doslovni prijevod „mjesto za porne“), a ujedno je i najprecizniji nama poznati izraz za takve strukture klasičnog doba Grčke.¹⁰⁹ Takav specifičan termin sugerira tip prostora koji uključuje prostorije u kojoj bi se prostitutke mogle izložiti i usluživati mušterije, a iz izvora ne saznajemo da je isti imao nekakve posebne značajke.¹¹⁰ Eshil ih definira prisutnošću svodnika (*pornoboskos*) i prostitutke (*pornai*).¹¹¹ Bordel bi dakle bio mjesto gdje *pornoboskos* drži prostitutke i gdje ih onaj koji je u potrazi, odlazi pronaći. Izraz *porneion* javlja se u Staroj komediji i kod antičkih govornika, što bi značilo da se nije smatrao pretjerano razvratnim. Aristofan ga koristi kada govori o mjestu na koje se šalje *pallakē* (konkubina). Osim *porneion* postoje i drugi termini, no oni su nejasni i više neutralni jer se koriste i u drugim

¹⁰⁶ Glazebrook, Henry, 2011., 54.

¹⁰⁷ Ibid., Hubbard, 2014, 84.

¹⁰⁸ Glazebrook, Henry, 2011., 54.

¹⁰⁹ Ibid., 35.

¹¹⁰ Glazebrook, A., Tsakirgis, B., *Houses of Ill Repute: The Archaeology of Brothels, Houses, and Taverns in the Greek World*, University of Pennsylvania Press 2016, 169, 172. Dalje u tekstu: Glazebrook, Tsakirgis, 2016.

¹¹¹ Glazebrook, Henry, 2011., 35.; Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 169-170.

kontekstima, a ne samo u vezi s prostitucijom.¹¹² U grčko-rimskoj literaturi kod Plauta i Propertija pronalazimo nagovještaje vrlo malih struktura koje su mogle upućivati na bordele, tj. prostorije u kojima su prostitutke boravile unutar bordela.¹¹³ *Oikia* (mjesto stanovanja) se ponekad koristi kao alternativa za bordel. Ponekad se koristi i termin *ergastērion*, no on više označava mjesto poslovanja poput radionica ili proizvodnje. Moguće da se on koristio kao službeni termin za mjesta prostitucije u pravnom kontekstu. Korištenje ovakvog službenog termina značilo bi da je prostitucija u bordelu shvaćana kao bilo koja druga profesija.¹¹⁴

Grčka komedija 5. st. pr. Kr. upućuje na postojanje *porneia* (bordela). Do informacije da je državnik Solon bio zaslužan za uspostavu državnih bordela dolazimo u komediji 4. st. pr. Kr. jer u pouzdanijim izvorima o Solonovim zakonima (Aristotelov *Atenski ustav*, Plutarhovi *Usporedni životopisi*) ne pronalazimo informacije o prostituciji. Stoga, mogućnost postojanja gradskog bordela u Ateni u 6. st. pr. Kr. ne bi trebalo isključiti.¹¹⁵

Prostitucija je bila unosna za one koji su držali bordele jer su uzimali naknadu, a jednako tako i za državu koja je „brala“ porez na prostituciju. Pronađeni su dokazi u Zenonovom Arhivu da su u doba Helenističkog Egipta robinje koje su se prostituirale svojim vlasnicima donosile najveće sume novca, a najveći porez, čini se, dolazi od žena na ruti Crveno more – Coptos.¹¹⁶

Prema onome što je arheološki potvrđeno kao bordel, unaprijed predodređeni plan za takve strukture nije postojao. Kako su osobe koje su boravile u tim strukturama često obavljale nekoliko različitih poslova, tako te građevine nisu mogle imati unaprijed predodređen tlocrt, nego je on ovisio o vrsti posla koji se ondje obavljao. Prema tome, bilo koja građevina mogla je biti korištena za prostituiranje dok god je imala prigodne prostore za mušterije i dok god je postojao prostor u kojemu su se te prostitutke mogle

¹¹² Glazebrook, Henry, 2011.,35.

¹¹³ Ibid., 30.

¹¹⁴ Ibid., 35.

¹¹⁵ Ibid., 30-31.

¹¹⁶ Ibid., 31.

baviti drugim aktivnostima (raditi druge poslove) kada nisu usluživale mušterije.¹¹⁷ U takvim prostorima prostituiranje je često bila sekundarna aktivnost i samim time nije morala biti uvijek prisutna.¹¹⁸

Formalno izlaganje (redanje) prostitutki pred klijentom zahtijevalo je određenu vrstu prostora iz kojeg bi se nakon odabiranja klijent uputio s pratnjom u drugi dio građevine na seksualni odnos, vjerojatno malenu privatnu prostoriju, *oikēma*. *Oikēmata* su prema Jamesu Davidsonu zasebne sobice koje se direktno otvaraju na cestu, nešto poput rimskih *cellae meretriciae* u Pompejima. Takve sobice mogle su biti dijelom veće građevine i jednostavno dostupne s ulice. Iz izvora saznajemo da su pojedina mjesta prostitucije mogla biti višeg ili nižeg stupnja kvalitete, poput izdašno namještenog Teodotinog bordela kojeg posjećuje Sokrat. Pri definiranju određenog prostora kao bordela Andrew Wallace-Hadrill navodi 3 glavna kriterija za rimsko razdoblje: kameni krevet smješten u maloj sobi, erotske slike i erotske grafite. Ove kriterije u osnovi prihvaća Thomas McGinn, no dodaje kako su erotske slike bile uobičajene u mnogim pompejanskim prostorima i kako su drveni kreveti vjerojatno zamjenjivali kamene. Korištenje istih kriterija ne pomaže pri identifikaciji određenog prostora kao bordela u antičkoj Grčkoj jer ne postoje materijalni ostatci usporedivi s primjerima iz razdoblja Rima. Za grčki svijet najbolje odgovara model *gostionica/svratište/bordel* u jedinstvenom prostoru, no njihova identifikacija kao mjesta prostitucije ostaje problematična. Različitost materijalnih ostataka ovih dvaju razdoblja zasigurno leži i u različitim stavovima prema prostitutkama i praksi kojom se bave. Posjećivanje bordela i povezivanje uz prostitutke za Grke nije predstavljalo problem i nije negativno utjecalo na njihov status i ugled, dok je rimska elita izbjegavala takva mjesta i povezivanje uz prostitutke. Rimski bordeli su stoga imali klijentelu niže klase, a prostitutke su trpjele veću društvenu stigmatu i dobile status zloglasnih. Ovakve razlike upućuju na velike varijacije u prostorima prostitucije kao i na kvalitetu prostitutki u grčkom svijetu.¹¹⁹ Kako ne postoje kriteriji za identifikaciju grčkih bordela, pojedini autori navode razna obilježja koja su ih navela na povezivanje određenog prostora uz prostituciju, među njih spadaju: utezi za razboj, nakit, kozmetički predmeti, ogledala i slični predmeti koji upućuju na

¹¹⁷ Glazebrook, Henry, 2011., 11, 54.; Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 170.

¹¹⁸ Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 170.

¹¹⁹ Ibid., 172-174.

prisutnost žena, kultne statue ne grčkih božanstava i kulturni objekti (ponekad upućuju na strano podrijetlo žena), prisutnost cisterni i bunara, pribor za objedovanje i pijenje (brojnost ovih predmeta pomaže u raspoznavanju običnog kućanstva od gostionice/svratišta/bordela), novac, „erotski“ objekti, igraći komadi, grafiti ili natpisi, smještaj u prostoru (vrlo prometna područja poput luka, agora ili u blizini gradskih vrata), lagan pristup unutarnjem dvorištu s ulice, reljefi na vanjskim zidovima građevine, izuzetna veličina prostora, te brojnost i privatnost unutrašnjih prostorija, opskrba vodom koja nadmašuje potrebe kućanstva i dr.¹²⁰ Sva ova obilježja otežavaju prepoznavanje građevine kao bordela jer uvelike liče na grčke i grčko-rimske kuće klasičnog i kasnijih doba.¹²¹

Kako je bordel kao građevinu vrlo teško definirati jer nema određene prostorne značajke, poslužiti ćemo se sljedećom definicijom: **bordel je struktura/mjesto otvoreno za javnost gdje je primarni posao ili veći dio poslovanja prodaja seksa i gdje istovremeno može raditi dvije ili više prostitutki.**¹²² Prostitutke su mogle biti robinje ili slobodne, no morale su prvenstveno pružati usluge zbog zarade, a ne iz vlastitog užitka.¹²³ Ne postoje namjenski izgrađeni bordeli u Grčkoj arhajskog i klasičnog doba, najsigurnijim primjerom smatra se bordel iz rimskodobnih Pompeja, poznat kao Lupanar. Takva struktura, jedinstvena u svojoj formi i upotrebi, nije od pomoći pri prepoznavanju mjesta prostitucije čak ni za Rimski svijet, a još manje za Grčki.¹²⁴ Zapravo su arheološki dokazi o prostituciji vrlo siromašni za sva razdoblja Grčke. Osim u Ateni (Kerameikos) i atenskoj luci Pirej, materijalni dokazi bordela naziru se u Tessalonkiju (Solunu), Mitileni, Efezu¹²⁵ (slika 12 i 13) i Delu.¹²⁶

¹²⁰ Ibid., 174-180.

¹²¹ Ibid., 117-118, 180.

¹²² Glazebrook, Henry, 2011.,34., McGinn, 2004, 204.

¹²³ Glazebrook, Henry, 2011.,34.

¹²⁴ Ibid.,13, 34., Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 170.

¹²⁵ Werner Jobst isti bordel spominje u kontekstu rimskog doba, a datiran je u doba nakon Domicijana.

¹²⁶ Glazebrook, Henry, 2011.,34., Zović, 2016., 73.

Slika 12 Putokaz za bordel u Efezu (Zović, 2016., 72.)

Slika 13 Ostatci bordela u Efezu (Zović, 2016., 72.)

Kod Eshila pronalazimo i informaciju da su se bordeli ponekad mogli pronaći i u **oronulim stambenim zgradama (*sunoikiai*)**, no takvi prostori mogli su biti i kovačnice, praonice, stolarije i slično. Kao što smo ranije spomenuli, nije forma prostora određivala njegovu namjenu, već osobe (i njihova zanimanja) koje borave u njemu.¹²⁷

Kada se već ne možemo osloniti na formu prostora kao vodilju pri identificiranju struktura kao bordela, postoje li nekakvi vizualni dokazi takvih struktura koji bi nam bili od pomoći i ako postoje, kakvi su to vizualni dokazi i gdje ih pronalazimo?

Na atičkim vazama ponekad možemo pronaći prikaze „bordelskih“ scena, iako ih je teško definirati kao takve. One koje bi mogli protumačiti na takav način najčešće prikazuju mušku i žensku figuru i uključuju malenu torbicu. Takve scene se interpretiraju kao pregovori između prostitutke i klijenta u bordelu. Scene seksualnog karaktera koje uključuju promatrače također se interpretiraju kao „bordelske“ scene.¹²⁸ Na jednoj crvenofiguralnoj hidriji (*hydria*)¹²⁹ prikazan je mladić kojeg dočekuje mlada žena u

¹²⁷ Glazebrook, Henry, 2011., 36.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Posuda s dvije horizontalne i jednom vertikalnom drškom koja služi za čuvanje vode.

društvu još dvije ženske figure (slika 14). Intimnost centralnog para navodi na identificiranje svih prikazanih žena kao prostitutki.¹³⁰

Slika 14 Atička crvenofiguralna *hydria*, slikar Leningrad, oko 460 – 450. g. pr. Kr., terakota, 42.4 x 37.6 x 31.8 cm, Umjetnički institut Chicago (Glazebrook, Henry, 2011., 37.)

Takvu scenu koja bi mogla upućivati na interijer bordela nalazimo i na crnofiguralnom lekitu (*lekythos*).¹³¹ Prikazana su tri muško-ženska para na kauču u raznim pozama snošaja, sjedeći, stojeći ili ležeći. (slike 15 i 16) Pored se nalazi još jedan kauč s takva tri slično prikazana para, te jedan par odijeljen stupom koji umotan u plahte sjedi na podu. Na posudi se još nalaze dva para u ležećem položaju, također zamotani u plahte na podu. Ovi parovi na podu prikazani su kako razgovaraju ili promatraju ostale parove. Iako ova scena podsjeća na scene simpozija, nema uobičajenog međusobnog druženja, igara, glazbe ni fizičkog kontakta. Svaki par je za sebe što sugerira da se ipak ne radi o prikazu simpozija. Problematično je to što je uobičajen nedostatak bilo kakvih

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Posuda za čuvanje parfemskog ulja.

arhitektonskih detalja na oslikanom posuđu, osim možda stupova, ponekog komada namještaja te visećih objekata na zidovima koji bi mogli upućivati na to da se ipak radi o unutarnjem prostoru. Prema tome, prikazi s posuđa teško mogu pomoći pri identifikaciji određenog prostora kao bordela. Baš nasuprot, ovi prikazi upućuju na to da je zaista bilo koja struktura mogla služiti kao bordel. Na primjeru s lekita vidimo da se ovdje radilo o jedinstvenom otvorenom prostoru. Kao bordel mogle su poslužiti čak i privremene strukture, koje su u izvorima navedene kao *sunoikiai* ili *oikiai*. Isto tako, iz izvora saznajemo da su svodnici često putovali sa svojim prostitutkama do mušterija, ponekad čak i u druge gradove.¹³² „Na primjer, Nikarete je putovala s nekoliko svojih djevojaka iz Korinta u Atenu do svojeg klijenta Lizije i ondje se privremeno smjestila u kući jednog njegovog prijatelja.“¹³³

Slika 15 Atički crnofiguralni *lekythos*, prikaz parova u intimnom odnosu koji sjede na kaučima, strana a, oko 500 – 475. g. pr. Kr., Kerameikos muzej, Atena (Glazebrook, M. M. Henry, 2011., 38.)

¹³² Ibid., 36-37.

¹³³ Ibid., 39.

Slika 16 Atički crnofiguralni lekythos, prikaz parova u intimnom odnosu koji sjede na kaučima, strana b, oko 500 – 475. g. pr. Kr., Kerameikos muzej, Atena (Glazebrook, Henry, 2011.,38.)

Prema Hesiodu, u području Kerameikosa u Ateni postojali su brojni bordeli. U izvorima se spominje i postojanje bordela u Pireju¹³⁴ Ne postoje dokazi koji bi nam dali točne podatke o tome kako su bili raspoređeni bordeli unutar Atene, no zasigurno su bili u prostorima u kojima su se obavljale i druge vrste posla. Euktemonova zgrada (*sunoikia*) u Pireju bila je stambena zgrada (građevina s mnogo soba koje su se pojedinačno iznajmljivale) u kojoj su ujedno radile i prostitutke u sobicama. U Građevini Z3 identificirani su veliki brojevi utega za tkalačke stanove i tri velike podzemne cisterne, što upućuje da je ova građevina u svojoj trećoj fazi bila i tvornica tekstila. Također, veliki broj posuda za pijeње i objedovanje upućuje i na to da je služila i kao gostionica. Prema dokazima je, dakle, vidljivo da bordeli nisu bili ograničeni na određeno mjesto, nego da su se nalazili uglavnom na prometnim mjestima.¹³⁵

Bordeli su često viđeni i opisivani u izvorima kao mjesta s vrlo lošim životnim uvjetima i higijenskim standardima. Aristofan to potvrđuje u komediji *Mir* (*Εἰρήνη*) gdje opisuje kako Trygaios, leteći na balegaru preko Pireja, zapaža čovjeka koji obavlja veliku nuždu, a prilikom opisivanja mjesta koristi izraz koji bi se mogao prevesti kao „četvrt (kvart, okrug, susjedstvo) kurvi“.¹³⁶ Kod Antifona pronalazimo kako jedna konkubina

¹³⁴ Pirej je grad i luka na obali Egejskog mora, u Saronskom zaljevu, ono je predgrađe i luka Atene.

¹³⁵ Glazebrook, Henry, 2011.,46-48.

¹³⁶ Ibid., 42.

(*pallakē*) planira ubojstvo svog ljubavnika nakon što je saznala da ju on planira poslati u bordel, iz čega se da zaključiti da su životni uvjeti ondje bili grozni. Prilikom opisivanja mjesta na kojima se Eshilova majka sastaje s raznim muškarcima, Demosten koristi termin *kleision*, koji označava šupu, staju ili neku pomoćnu zgradu, a ne mjesto dostojno stanovanja.¹³⁷

3.7.1. Građevina Z3, Atena

U unutrašnjem dijelu Kerameikosa u Ateni, pored Svetih vrata, otkrivena je građevina (struktura Z, faza 3) (slika 17) koja se sastoji od većeg broja malenih prostorija koje bi mogle biti obilježje prostora za prostituciju. Veličine je oko 500 kvadratnih metara. Identificirano je 5 faza građevine koje se protežu od 5. do 1. st. pr. Kr. Prve dvije faze bile su ili privatne kuće ili je građevina već tada funkcionirala kao bordel ili barem *katagōgia* (hostel). Smatra se da su u trećoj fazi u građevini radile prostitutke, vjerojatno hetere (*Hetärenhaus*/kuća hetera). Moguće da je bordel u trećoj fazi pripadao Euktemonu. Između druge i treće faze postoji pauza (jaz). Druga faza uništena je krajem 5. i početkom 4. st. pr. Kr, a 3. faza gradi se početkom posljednje četvrtine 4. st. pr. Kr.¹³⁸ Za četvrte i pete faze struktura je služila kao industrijski kompleks.¹³⁹

Građevina Z3 imala je najmanje 22 prostorije, od kojih je barem jedna bila soba za banket (*andron*/muška soba). Postojala su dva dvorišta i dva ulaza, a glavni ulaz se nalazio se na sjeveroistočnom uglu. Pronađene su tri cisterne, bunar i dva odvoda koji upućuju na to da se trošila velika količina vode.¹⁴⁰ U trećoj fazi struktura dobiva veliki broj malih prostorija na južnom kraju dvorišta, a tako i još jedan ulaz na jugoistočnom kraju. Veličina prostorija varira, neke su 2 x 3 metra, dok su druge 2.2 x 4 metra, taman dovoljna za jedan do dva kauča. Kada se u izvorima spominje *oikēmata*¹⁴¹, moguće je da

¹³⁷ Ibid., 42-43.

¹³⁸ Glazebrook, Henry, 2011.,39.; Glazebrook, Tsakirgis, 2016., 75-77.

¹³⁹ Glazebrook, Henry, 2011.,39.

¹⁴⁰ Ibid., 39.; Glazebrook, Tsakirgis, 2016., 83-85.

¹⁴¹ Soba koja se otvara direktno na ulicu. Slična onima kakve su pronađene u Pompejima, koje se također identificiraju kao bordel. Eshil ih spominje kada govori o muškim prostitutkama koje rade u blizini agore. Činjenica da se o njima govori u množini upućuje na to da su vrlo vjerojatno bile dijelom veće strukture kojoj se jednostavno moglo pristupiti s ulice, kao što je slučaj kod Građevine Z.

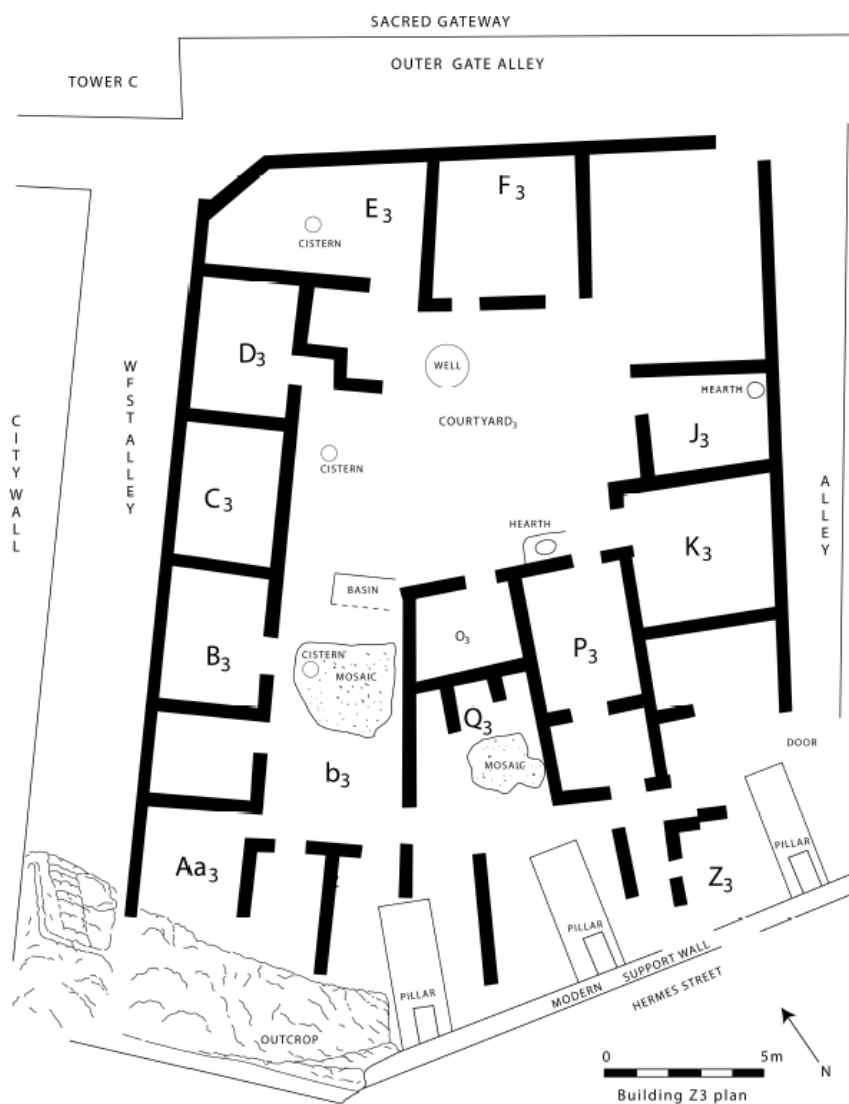
se odnosi upravo na ovakve prostorije. Kada ih pogledamo u odnosu na novoizgrađena vrata, onda vidimo da su dostupne direktno s ulice te da nije potrebno prvo proći kroz glavno dvorište da bi im se pristupilo.¹⁴²

Nalazi iz prostorija u Građevini Z uključuju čaše za piće, *kratēr* za vino, zdielice (plitice), tanjure, lampe, novac i dr. Ništa od nalaza ne proturječi tome da su ove sobe služile tome da prostitutke ondje uslužuju svoju klijentelu.¹⁴³ Sobe su se mogle zaključati. Smatra se da je prostorija označena slovom P bila *andron* s dva ulaza. Jedan ulaz vodio je u glavno dvorište, a drugi je vodio u predsoblje koje je bilo povezano s hodnikom a koji je bio u doticaju sa sobicama. Prema onome što pronalazimo u izvorima, razlike u funkciji građevine i statusu prostitutki koje su radile u prostoru koji se identificira kao *oikēmata* ili *porneion* nisu postojale, nego se radije koristi termin *oikēmata* (poput rimskih *cellae meretrices*) kada se govori o prostorijama kojima se moglo pristupiti s ulice, poput onih iz Građevine Z3. Nije bilo nužno da se te sobe direktno otvaraju na ulicu, vjerojatnije je da su bile namjerno napravljene na taj način da bi bile vidljive s ulice, a u njih se ulazilo direktno iz hodnika kojem se pristupalo sa ulice. Tako da bi *oikēmata* ili malene sobe bile prikladan opis jednog bordela (*porneia*), a i pojašnjavaju zašto izraz: „sjedenje u malim sobama“ (ē en oikēmati), postaje sinonim za prostitutke.¹⁴⁴

¹⁴² Glazebrook, Henry, 2011., 39.

¹⁴³ Ibid., 41., Glazebrook, Tsakirgis, 2016., 85.

¹⁴⁴ Glazebrook, Henry, 2011., 41-42.

Slika 17 Građevina Z3, tlocrt (Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 84.)

Građevina Z jedna je od rijetkih struktura koja je služila prostituciji koja se datira još u doba antičke Grčke. Valja pretpostaviti da je još ovakvih struktura postojalo u okolini.¹⁴⁵

Ranije na primjeru crno-figuralnog lekita (slika 2.2a i 2b) vidjeli smo da su prostorije bordela uglavnom bile siromašno uređene. Ipak postojanje stolova na kojima je prikazana hrana upućuje na to da klijentela nije morala odjuriti odmah nakon primanja usluge. Prema pronađenim arheološkim dokazima na takvim mjestima, da se zaključiti da

¹⁴⁵ Ibid., 39.

je postojao određeni interes da se zadrži klijentelu dulje vremena, a ne da odmah po primanju usluge napuste posjed. Neke imućnije klijente se čak i posluživalo.¹⁴⁶

Građevina Z3 imala je bar dva *androna* i pronađene su mnoge posude za blagovanje kao i za piće. Većinom se radilo o kuhinjskom i finom posuđu. Neke prostorije imale su mozaičke podove napravljene od oblutaka. Moguće je da su dvorišta imala i vrtove s obzirom na to da su pronađeni neki metalni alati za kopanje koji bi mogli upućivati na to. Pronađeno je i nešto srebrnog nakita. Uzevši sve ranije opisano u obzir, teško bi bilo zaključiti da je ovo mjesto, prema onome što pronalazimo u izvorima, bilo „smrdljiva i tamna rupčaga“, prije bi se moglo reći da je „prostrano i ugodno“. Tako da vjerojatno ipak nisu svi bordeli bili neugodni.¹⁴⁷

3.7.2. Građevina Y, Atena

Odmah pored Građevine Z pronađena je još jedna, manja struktura, Građevina Y (slika 18). Veličine je oko 270 m² i ima 5 faza. Također se povezuje s prostitucijom. Grafit pronađen u prostoriji A naveo je znanstvenike da faze 2 i 3 proglaše građevinom za gozbe ili gostionicom. Grafit glasi BOUBALION KALĒ, a znači Boubalion je lijepa. Slični natpisi koji sadržavaju *kalos* ili *kalē* nalaze se na Atičkim vazama koje su se koristile na simpozijima i upućuju na najdražeg mladića ili heteru. Tako da kontekst ovog nalaza upućuje na prostitutku.¹⁴⁸ Građevina je suvremena s onom Euktemona i moguće da se o njoj brinula i njome upravljala nekadašnja prostitutka Alce. Faza Y2 izgrađena je početkom 4. st. pr. Kr., a nakon uništenja na istom mjestu je u trećoj četvrtini 4. st. pr. Kr. podignuta građevina Y3 koja je imala isti tlocrt.¹⁴⁹

Poput Građevine Z3 i ova struktura je imala 2 ulaza i dva *androna* za blagovanje i pijenje, nekoliko cisterni i odvoda, više nego što bi jedna kuća za stanovanje zahtijevala, što upućuje na drugačiju funkciju, ne rezidencijalnu. Prema onome što se da iščitati u tlocrtu, čini se da nisu postojale malene sobe (*oikemata*). Androni se otvaraju na središnje

¹⁴⁶ Ibid., 43.

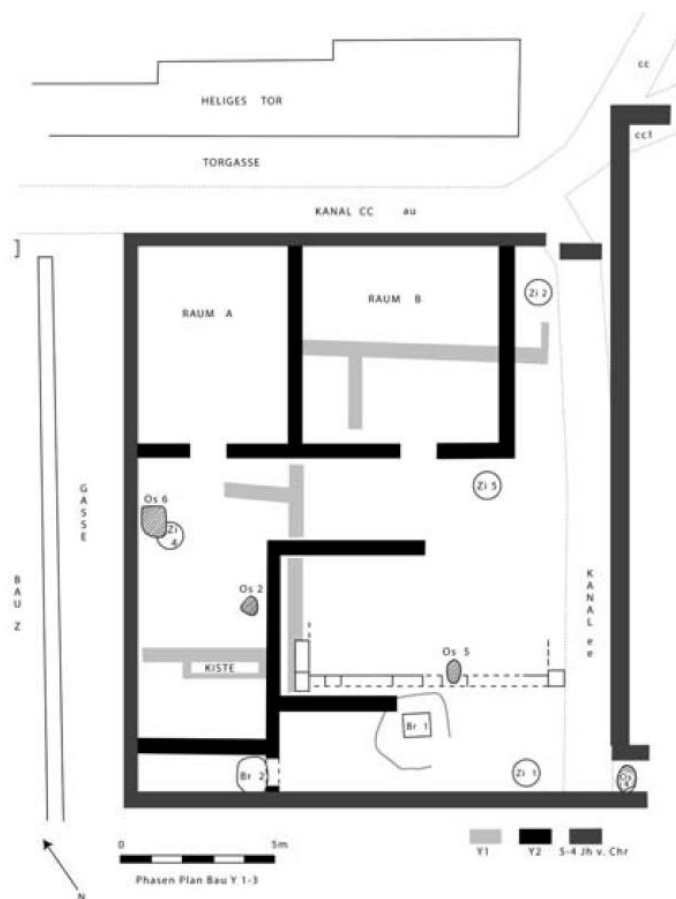
¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid., 45.

dvorište peristilnog oblika. Ovakvo uređenje, uobičajeno u javnim i kulturnim građevinama u 5. st. pr. Kr., rijetko se javlja tako rano u građevinama koje nisu javnog karaktera. U uređenju privatnih kuća javlja se tek u 4. st. pr. Kr., što Građevinu Y čini vrlo ranim primjerom uređenja ove vrste. Ujedno, ovo uređenje upućuje na to da je Građevina Y dobro razrađena i skupocjena građevina. Raskoš građevine potvrđuju i ulazi i sobe. Sve tri sobe imaju mozaike od uglačanih oblutaka i obje sobe za gozbe imaju uređene zidove s crvenom žbukom. Dvorište je bilo popločano odlomcima mramora.¹⁵⁰

Po svemu sudeći, ako je ova građevina nekada i bila bordelom, onda je bila bordel vrhunskog tipa.¹⁵¹

Slika 18 Tlocrt građevine Y, Kerameikos, Atena (Glazebrook, Henry, 2011., 44.)

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Ibid.

3.7.3. Afrodizeion u Merendi (u blizini Atene)

„Oko jahačkog olimpijskog centara u blizini Atene pronađena je neobična građevina koja je također mogla biti antički *porneion*.“¹⁵² Opisuje ju se kao Afrodizeion (građevina posvećena Afroditi) te se smatra da je to bilo mjesto svete prostitucije. Građevina datira u 4. st. pr. Kr. i nalazi se tik uz glavnu ulicu koja vodi prema luci. Proteže se na 858 metara kvadratnih i imala je vrt u dvorištu, na čijim su istočnim i sjevernim stranama nagurane male sobe. U blizini ulaza postojale su dvije kupelji urezane u pod i obložene žbukom. Građevina je imala i pravokutnu cisternu u jugozapadnom dijelu dvorišta. Pronađene su fine crno-glazirane posude (*kantharoi* i *skyphoi*), posude za skladištenje (*pithoi*), i mnoge druge. Također su pronađene i minijaturene posude u uskoj jami koje su vjerojatno bile prinosi kulta. U istočnoj sobi na sjevernoj strani strukture pronađen je mali ugrađeni oltar.¹⁵³

Struktura se povezuje s prostitucijom zbog jednog natpisa. Natpis je urezan na pravokutnoj ploči dimenzija 50x35 cm i glasi NANNION, a pronađen je s vanjske strane strukture u blizini kupelji. Nannion je bila dobro poznata hetera iz sredine 4. st. pr. Kr. Eubul je napisao predstavu naziva Nannion u kojoj su prostitutke paradirale i bile izložene za mušterije. Lako je moguće da je upravo dvorište Afrodizejona moglo služiti tome. Posude pronađene u okolini upućuje na to da su mušterije ovdje bile i da su se opuštale pijuckajući uz izložbe. Ovakvi nalazi kao i obilje vode upućuju na to da je građevina mogla služiti kao bordel i potvrđuju još jednom prostranost istih.¹⁵⁴

3.7.4. Taberna Vinaria, Delos

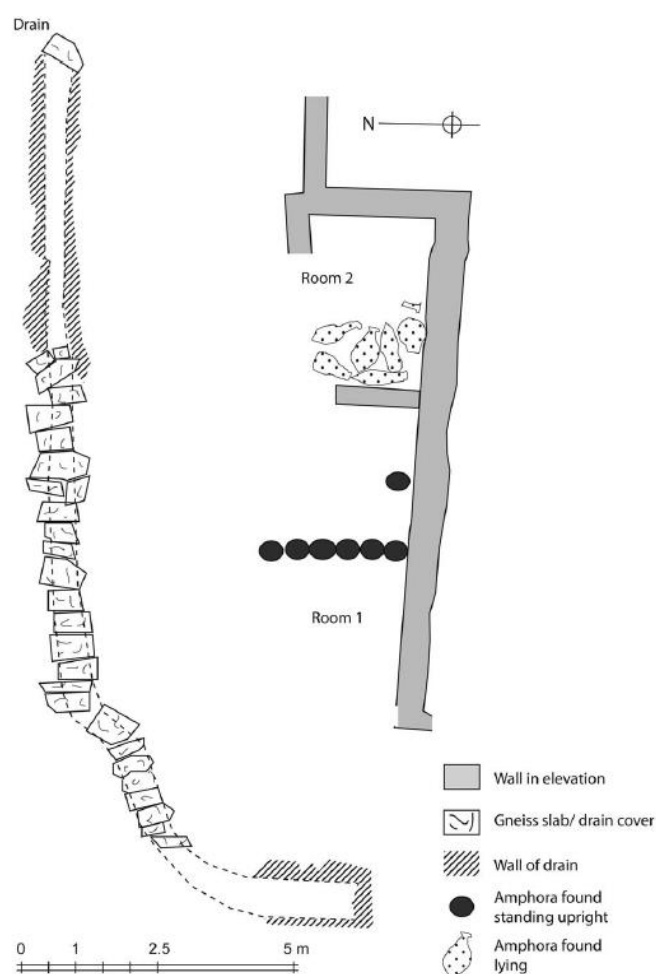
Građevina se nalazila sjeveroistočno od Apolonova svetišta i istočno od Agore Talijana. Sastojala se od jedne velike prostorije (5,20 x 2,20 m) i jedne manje (3,20 x 1,80 m) (slika 19). Veća prostorija bila je podijeljena na dva gotovo jednaka dijela redom od 6 amfora. Istočni dio prostorije bio je podignut za oko pola metra od lijevog zapadnog

¹⁵² Glazebrook, Henry, 2011., 45.

¹⁵³ Ibid., 45-46.

¹⁵⁴ Ibid., 46.

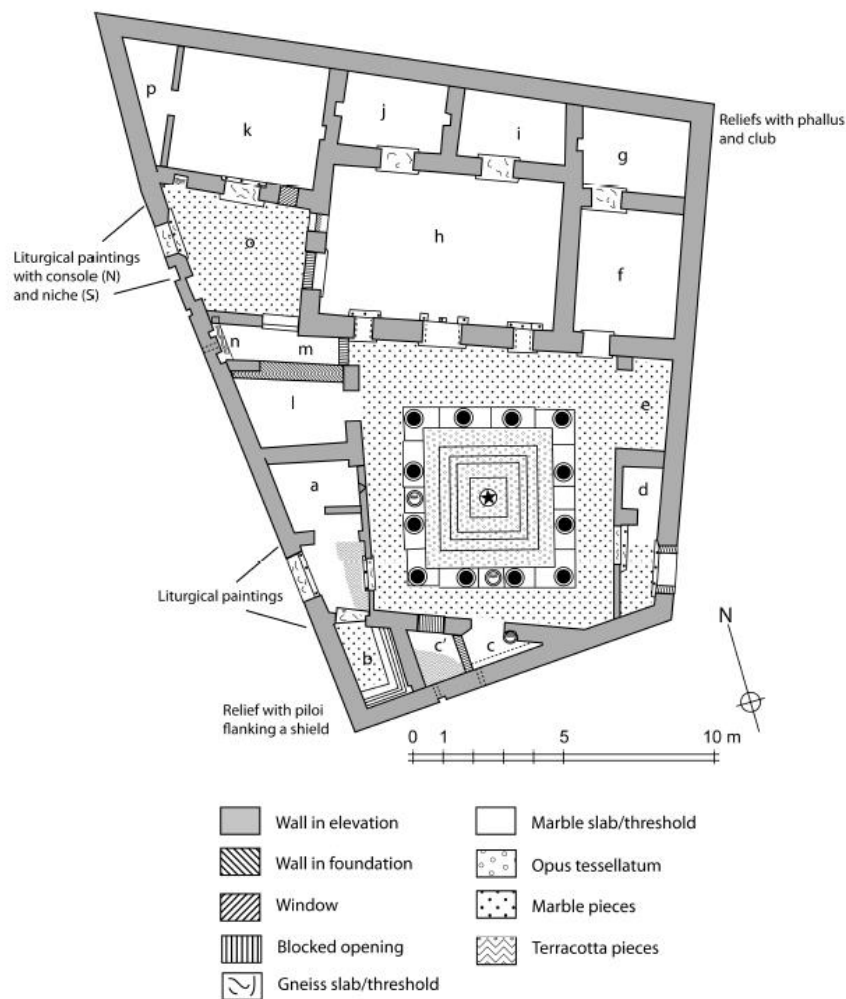
dijela, a šest pronađenih amfora se naslanjalo na tu platformu. Zgrada je izgrađena u 1. st. pr. Kr., obnovljena nakon pljački 88. g. pr. Kr. (tada nastaje platforma) i u potpunosti uništena 69. g. pr. Kr. U posljednjoj fazi građevina je imala drvenu policu na južnom zidu, drveni namještaj u sredini prostorije i drveni polukat. Materijalni ostatci pronađeni na mjestu upućuju na to da je građevina služila kao gostionica, a uključuju: keramičko posuđe, lampe, bakreni novac, kockice i igraće komade, te razne komade nakita. Veća prostorija služila je kao gostionica, dok je ona manja služila kao spremište ili podrum. Na polukatu je vjerojatno živjela prostitutka koja je nudila seksualne usluge posjetiteljima gostionice.¹⁵⁵

Slika 19 Tloclrt, *taberna vinaria*, Delos (Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 105.)

¹⁵⁵ Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 104-107.

3.7.5. Taberna deversoria (Kuća na jezeru), Delos

Slika 20 Kuća na jezeru/*taberna deversoria*, tlocrt, Delos (Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 109.)

Tzv. Kuća na jezeru (slika 20) se nalazi u četvrti Skardhana, trapezoidnog je oblika i zauzima površinu od 395 m². Građevina je imala četverostrani peristil s eksedrom i dva apartmana s bogato ukrašenim prostorima za recepciju i dnevni boravak, smještenima u pravilno oblikovanom prostoru. U ostalom, nepravilno oblikovanom prostoru nalazile su se prostorije za posluđu i slične manje prostorije. Građevina je imala dva bunara, cisternu i dva ulaza, glavni s portirnicom na istočnoj strani i drugi s latrinom i kuhinjom na zapadnoj strani. U sjeverozapadnom dijelu građevine nalazio se poseban apartman nepravilna oblika s vlastitim dvorištem koji je imao zaseban ulaz, bunar i cisternu. Dvojim

vratima bio je povezan s ostatkom građevine.¹⁵⁶ Dokazi upućuju i na postojanje bogato uređenog gornjeg kata. Pronađeni su grafiti u jednoj od malih prostorija na sjevernoj strani građevine. Na vanjskoj fasadi građevine u blizini ulaza, nalazili su se reljefi koji su služili kao smjerokazi i pozivali prolaznike da zavire unutra (slika 21).¹⁵⁷ „Liturgijske slike“ kulta Lara frankirale su sporedne ulaze za poslugu. Pri identificiranju ove građevine kao bordela pomaže i njena pozicija u prostoru, tzv. Kuća na jezeru okružena je klubovima namijenjenima muškarcima i palestrama.¹⁵⁸ Iako je Nicholas Rauch identificirao ovu građevinu kao svojevrsan bordel vodeći se gore navedenim obilježjima, ista ta obilježja pokazuje 76 % istraženih građevina u Delu, čime se ispravnost ove hipoteze dovodi u pitanje.¹⁵⁹

Slika 21 Falus na istočnom zidu radionice br. 49, slikano sa sjeveroistoka, Kazališna četvrt, Delos (Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 109.)

¹⁵⁶ Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 108.

¹⁵⁷ Takvi reljefi pronađeni su i u Pompejima. Dolje u tekstu, poglavlje: Ulični falusi.

¹⁵⁸ Ibid., 110-111.

¹⁵⁹ Ibid., 117.

Pojedine građevine upućuju na to da je bordel mogao biti mjesto i za bogatiju klijentelu i da simpoziji nisu bili jedino mjesto na kojem je elita mogla biti u kontaktu s prostitutkama.¹⁶⁰ Ponekad su pojedini bordeli oponašali za svoje mušterije simpozijску atmosferu.¹⁶¹ Bez obzira na to što su bordeli bili ovako prostrana i ugodna mjesta, ne znači da su prostitutke bile dobro tretirane, ni da su imale dobre uvjete za rad.¹⁶² Bordeli su bili zgodan, jeftin i siguran način da se dođe do seksualnih usluga.¹⁶³

¹⁶⁰ Glazebrook, Henry, 2011., 46.

¹⁶¹ Ibid., 71.

¹⁶² Ibid., 46.

¹⁶³ Ibid., 53.

3.8. Simpoziji

Simpozij¹⁶⁴ (*sumposion*-Grčka gozba/banket) je bio elitistička institucija nastala u arhaisko doba (750. – 480. g. pr. Kr.), koja se odvijala ne samo iza zatvorenih vrata kućanstva (*oikos*), već i u javnim građevinama, svetištima i na otvorenom. Taj termin odnosi se samo na drugi dio banketa, pijančevanje nakon večere (*deipnon*). Prostor je bio kružno organiziran, kauči poredani uza zidove, a svaki gost imao je vlastiti stol koji se nakon večere micao, pjevala se pjesma za duha blagodati i sreće (*Agathos Daimon*), te se donosio „drugi“ stol.¹⁶⁵ Početak simpozija/pijančevanja (pod okriljem boga vina - Dioniza) obilježavalo je pročišćenje žrtvom (lat. *lustratio*), vješanje girlandi, lijevanje žrtava ljevanica i pjevanje himni.¹⁶⁶

U samoj unutrašnjosti kuće simpozij je bio odvojen u zaseban prostor, *andrōn*. Grčka kuća bila je mjesto za sve članove kućanstva, a oni su svi bili pod vladavinom muškarca kuće. Ona je bila posebno namijenjena ženama i odgovornost za brigu o kući pripadala je njima. Njezina unutrašnjost mogla bi se podijeliti na dio koji pripada vanjskom svijetu i dio koji pripada unutrašnjem svijetu kućanstva, kojem su pripadale i žene. *Andrōn* je bio prostor u unutrašnjosti kuće koji je pripadao muškarcima i vanjskom svijetu. Ovakav odnos u društvu manifestirao se i u arhitektonskom oblikovanju kućanstva. Naime, kuća je bila centrirana oko središnjeg dvorišta koje je kontroliralo pristup sobama, s tim da se sa ulice nije moglo vidjeti dvorište niti kroz jedna vrata koja su joj imala pristup. *Andrōn*, s druge strane, većinom je bio odmah do ulaza. Imao je prozore kako bi bio što povezaniji s vanjskim svijetom. Kada su gosti stizali na simpozij većinom su prolazili kroz centralno dvorište do androna. Jedino je dvorište, uz andron, imalo ukrašene zidove unutar kuće. Formom i uređenjem bio je prilagođen simpozijском blagovanju.¹⁶⁷ *Andrōn* je mala prostorija s neznatno podignutim podom na svim stranama, čime postaje prostorom koji je u arheološkom kontekstu najjednostavnije identificirati unutar grčke kuće.¹⁶⁸ Blagovanje nije bilo jedina funkcija ovog prostora iako je bila

¹⁶⁴ Usko se veže uz formiranje polisa. Više o tome u: Hubbard, 2014, 202-207.

¹⁶⁵ Hubbard, 2014, 199-200, 202.

¹⁶⁶ Ibid., 199.

¹⁶⁷ Glazebrook, Henry, 2011., 60-61.

¹⁶⁸ Ibid., 100.

jednom od određujućih. *Andrōn* je služio primanju osoba koje nisu pripadale kućanstvu i za provođenje raznih izvanjskih poslova. Tako da je zapravo jedna vrsta javne blagovaonice svakog kućanstva. Simpoziji se nisu odvijali iza zatvorenih vrata, za te događaje su često, doslovno, vrata kućanstva bila otvorena. Simpoziji nisu bili samo za pozvane goste, mogao se pridružiti i nepozvan posjetitelj.¹⁶⁹ Žene kućanstva, žene građanskog statusa i ugledne žene nisu prisustvovala simpozijima. Jedine žene kojima je bilo dozvoljeno prisustvovati bile su *hetairai* (kurtizane), flautistice i ostale glazbenice i zabavljačice koje su bile pozvane da bi držale govore, pjevale, plesale ili seksualno zadovoljavale.¹⁷⁰ Valja imati na umu da iako je bio elitistička institucija, barem do klasičnog razdoblja, simpozij je bio društveni događaj koji nije bio rezerviran samo za elitu i da nisu sve hetere bile i ugledne kurtizane, nego je vjerojatnije da su bile obične zabavljačice koje su uz posjete simpozijima, ujedno radile i na ulicama.¹⁷¹

Simpozij su karakterizirali različiti elementi - rituali pročišćavanja, molitve, zajedničko blagovanje, konzumiranje vina koje je bilo regulirano od strane domaćina, razne izvedbe i nastupi, od glazbenih, preko plesnih, pa sve do natjecanja između sudionika.¹⁷² Unajmljeni zabavljači oba spola osiguravali su zabavu, a ponekad su i davali seksualne usluge.¹⁷³ Simpoziju je prisustvovala manja skupina muškaraca koji su ležeći pili, objedovali, pjevali i razgovarali. Dječaci adolescenti mogli su biti pratnja svojim očevima prilikom tranzicije u svijet odraslih, a mogli su i posluživati piće.¹⁷⁴ Vino se s vodom miješalo u krateru (posuda za miješanje)¹⁷⁵ iz kojega se kasnije pretakalo u manje

¹⁶⁹ Ibid., 62.

¹⁷⁰ Hubbard, 2014, 202-201.

¹⁷¹ Ibid., 211.

¹⁷² Glazebrook, Henry, 2011., 60.

¹⁷³ Ibid., 108., Neki znanstvenici vide hetere isključivo kao prostitutke vezane uz simpozije te kao suprotnost pornama i bordelu.

¹⁷⁴ Ibid., Hubbard, 2014, 200.

¹⁷⁵ Antička oveća trbušasta posuda sa širokim grlom i dvjema ručicama koje su obično prelazile u volute; većinom je keramički, no može biti i od bronce, srebra i zlata. U krateru se miješalo vino s vodom i odatle pretakalo u manje posude u kojima se posluživalo. Za Grke je pijenje nerazrijeđenog vina bilo opasno i smatralo se barbarskim.

posude. Svi dijelovi banketa bili su usmjereni prema isticanju jednakosti i zajedništva, sve se dijelilo u jednakim omjerima, hrana, vino, dječaci, žene i dr.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Hubbard, 2014, 199-200.

3.9. Svjedočanstva o prostituciji – pokretni nalazi

3.9.1. Erotski prikazi na posudu arhajskog i klasičnog doba

Glavni i najveći izvor podataka za proučavanje antičkih seksualnih prikaza je crno i crveno figuralno posuđe. Veliki broj materijalnih dokaza o seksualnosti antičkih Grka poznat nam je iz konteksta simpozija¹⁷⁷. Jedino keramičko posuđe proizvedeno za tu svrhu nosi prikaze scena udvaranja i vođenja ljubavi.¹⁷⁸ Osim prikaza dječaka (pederastija¹⁷⁹), na vazama su se redovito prikazivale hetere (slika 22). U fokusu prikaza heteroseksualnih snošaja većinom su orgije koje uključuju prostitutke kao jedan od osnovnih elemenata zabave na simpozijima. Ovakvi prikazi često su uključivali scene muškaraca koji ponižavaju žene prisiljavajući ih na felaciju, batinajući ih ili istovremeno penetrirajući vaginalno i oralno. Takvi prikazi mogu sugerirati neprimjerenost društvenim standardima elite ili duhovitost zbog prekoračenja ustaljenih pravila spolnog ponašanja određenih atenskim zakonom i tradicijom.¹⁸⁰ U ovakvim prikazima ne pojavljuju se žene višeg društvenog statusa ili slobodne žene, već prostitutke (hetere).¹⁸¹

¹⁷⁷ Takvi ambijenti uključuju kauče, stolove, draperiju i posuđe za pijenje.

¹⁷⁸ Hubbard, 2014, 199.

¹⁷⁹ „Grčka ljubav“ ili pederastija pojavljuje se u arhajsko doba zajedno sa simpozijem, kao integralni dio polisa. Definirala bi se kao intimni ljubavni odnos između odraslog muškarca i mladića (adolescenta), pri tome su obojica morali biti slobodni građani i obojica pristati na takav odnos.

¹⁸⁰ Ibid., 201., 510.

¹⁸¹ Clarke, J. R., *Looking at Lovemaking: Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C. – A.D.250*; University of California Press, 1998, 21. Dalje u tekstu: Clarke, 1998.

Slika 22 Prikaz hetera na simpoziju, *Kylix*, slikar Brygos, oko 490. - 480. g. pr. Kr., Britanski muzej, London (Hubbard, 2014, 201.)

Na jednom crvenofiguralnom vrču za vino (*oinochoe*) iz 5. st. pr. Kr. prikazana je scena prelaska preko praga, tj. otvaranja kućanstva prema vanjskom svijetu (slika 23).¹⁸² Neki znanstvenici smatraju da je ovo žena koja otvara vrata svojem suprugu, no vjerojatnije je da se ipak radi o prostitutki.¹⁸³ Prikazani muškarac vjerojatno dolazi na simpozij, a žena prikazana na ovom simpozijском posuđu vjerojatno je hetera.¹⁸⁴ Druga posuda, crvenofiguralna *hydria* (vrč za vodu), koja se datira u 470. g. pr. Kr., prikazuje sličnu scenu, također žena u unutrašnjosti i dva muškarca vani. Muškarac u ovom slučaju drži torbicu s novcem pa je jasnije da se ovdje ipak radi o prostitutki (slika 24).¹⁸⁵ Mala je vjerojatnost da su žene prikazane na ovim vazama supruge ili žene iz kućanstva jer se

¹⁸² Glazebrook, Henry, 2011., 62., Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 159-160.

¹⁸³ Glazebrook, Henry, 2011., 62, 65.

¹⁸⁴ Ibid., 65., Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 159-160.

¹⁸⁵ Glazebrook, Henry, 2011., 65., Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 155.

smatralo da se takvo ponašanje kod žena može protumačiti kao znak preljubničkih sklonosti.¹⁸⁶

Slika 23 Scena prelaska preko praga, vjerojatno hetera otvara vrata simpozijastu, Atički crvenofiguralni vrč za vino (*oinochoe*), terakota, 23,6 cm, 5. st. pr. Kr., Muzej umjetnosti Metropolitan, New York (Glazebrook, Henry, 2011., 63.)

¹⁸⁶ Glazebrook, Henry, 2011., 65.

Slika 24 Muškarac je prikazan s vrećicom novca što upućuje na to da je prikazana žena prostitutka, atička crvenofiguralna posuda za vodu (*hydria*), oko 470. g. pr. Kr., Muzej umjetnosti Tampa (Glazebrook, Henry, 2011.,64)

U jednu ruku možemo reći da simpozij unosi seksualnost s ulice i iz bordela u kućanstvo.¹⁸⁷ Prema Michaelu Foucaultu, slobodni muškarac s građanskim pravom mogao je upravljati svojim seksualnim iskustvima i zadovoljstvima kako je htio, dok je god to bilo razumno i kontrolirano i dok se bio sposoban ponašati odgovorno prema svojim građanskim dužnostima. Pri tome, seksualna sloboda podrazumijevala je

¹⁸⁷ Ibid., 66, 69, 78., Hubbard, 2014, 211.

asimetričan odnos, gdje je aktivna osoba muškarac, a pasivna žena ili robovi i stranci (Slika 25).¹⁸⁸

Slika 25 Simpozijaska erotska scena, prikaz asimetričnog seksualnog odnosa, muškarac kao aktivna osoba, a žena pasivna, Slikar Douris, atička crvenofiguralna čaša (*kylix*), oko 480. g. pr. Kr., promjer: 21,2 cm, Muzej lijepih umjetnosti, Boston (A. Glazebrook, M. M. Henry, 2011.,116.)

Dok je s jedne strane seksualna aktivnost između dvoje supružnika imala za svrhu proizvodnju legitimnih potomaka, seksualna aktivnost s drugim subjektima smatrala se neučinkovitom i pripadala je kategoriji zabave i rekreacije. Ova druga vrsta seksualne aktivnosti odvijala se u gradu, na ulicama ili u bordelima, a ne u unutrašnjosti doma iz poštovanja prema ukućanima. Tako gledajući, sloboda uživanja u izvanbračnom seksu, omogućena ozakonjenom prostitucijom, izraz je muške građanske slobode. U svakom pravilu postoji i iznimka, ovdje je to simpozij. Kako smo upoznati, simpoziji su se odvijali

¹⁸⁸ Glazebrook, Henry, 2011.,66., Hubbard, 2014, 200, 208.

unutar kuće, no nisu bili njenim dijelom, odvajali su se kao mjesto na kojem je muškarac mogao slobodno uživati unutar kuće kako u hrani i piću, tako i u seksualnim odnosima (s prostitutkama).¹⁸⁹ Simpozij je predstavljao jedinstveni slučaj kada je bilo dozvoljeno donijeti gradsku seksualnu slobodu unutar kuće.¹⁹⁰ „Za simpozijaste hetere su predstavljale slobodu seksualnih užitaka koje je samo sebi svrha, kao i porne za svoje mušterije.“¹⁹¹ Za razliku od bordelskih i uličnih prostitutki, s kojima se nije mogao ostvariti društveni odnos, simpozijasti su ih s heterama mogli formirati.¹⁹²

Kod crnofiguralnog posuđa možemo primijetiti manjak prikaza žena iz kućanstva u odnosu na veliki broj prikaza hetera. Uz to, hetere su na vazama prikazivane često djelomično ili u potpunosti razodjevene, dok su žene, u slučajevima kada ih se prikazivalo, bile potpuno odjevene i dobro pokrivene. Hetere se prikazivalo nage u obavljanju raznih aktivnosti, a često su pri tome bivale i izložene pogledu muškog promatrača. Za razliku od supruge, hetere su pripadale sferi simpozijske ravnopravne podjele te ih se dijelilo baš poput hrane i pića.¹⁹³ Ta ravnopravna distribucija hetere često je prikazana na vazama. Po jedna hetera na svakog muškarca ili prilikom prikazivanja scena grupnog seksa, jedna hetera koju dijeli nekoliko muškaraca i kao objekti seksualnog nasilja i napastovanja (slika 26).¹⁹⁴ Zato se ponekad hetere zvalo i gradskim kurvama, što ne treba protumačiti kao uvredu, već zbog toga što ih se smatralo nečim što je trebalo biti dostupno svima i svima zajedničko, kao što su to javna kupališta.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Glazebrook, Henry, 2011., 67–69, 78.

¹⁹⁰ Ibid., 71, 78., Hubbard, 2014, 211.

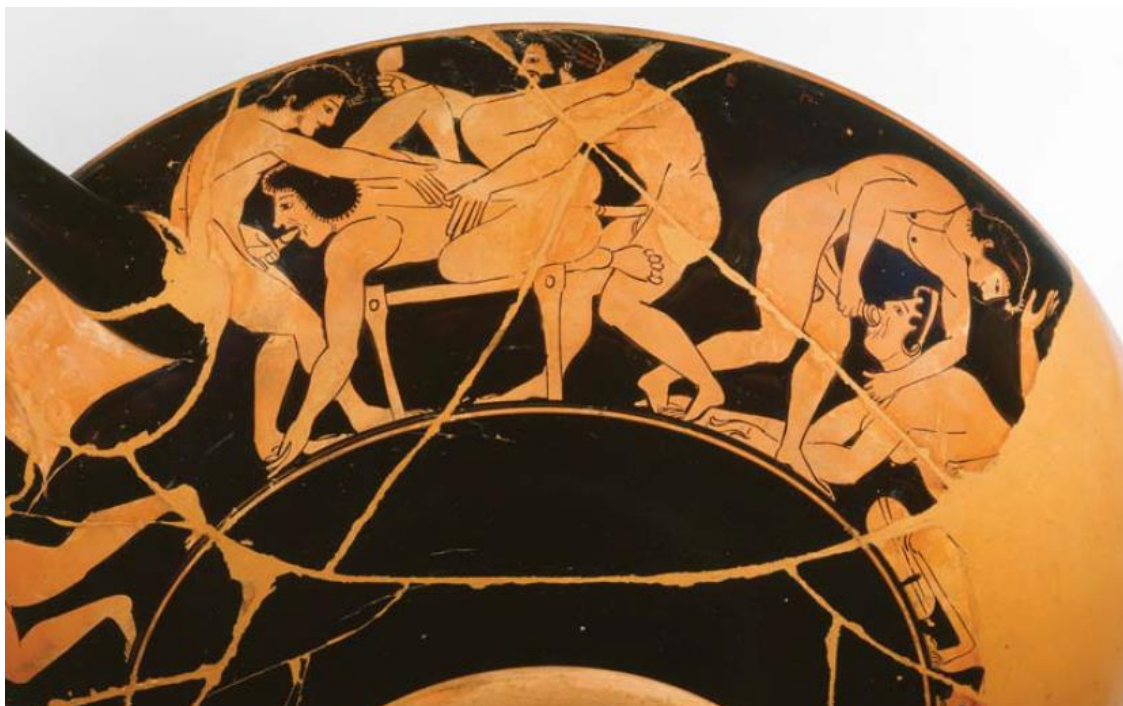
¹⁹¹ Glazebrook, Henry, 2011., 69.

¹⁹² Hubbard, 2014, 210.

¹⁹³ Glazebrook, Henry, 2011., 70. Ibid., 201.

¹⁹⁴ Clarke, 1998, 21., Glazebrook, Henry, 2011., 70., Hubbard, 2014, 201., 210., 510.

¹⁹⁵ Glazebrook, Henry, 2011., 71.

Slika 26 Kylix s prikazom simpozijске scene, slikar Pedeus, oko 520. – 510. g. pr. Kr., Louvre, Paris (Hubbard, 2014, 202.)

Iako su često kao kategorija razdvajane jedne od drugih, hetere i porne treba gledati kao jedinstvenu kategoriju koja je suprotna supruzi. Bez obzira na ovu podjelu, hetere se često tretiralo kao supruge, a one ugledne češće su bile sličnije suprugama, nego pornama. U slučaju kada su hetere postale konkubine ili ugledne kurtizane koje su posjedovale vlastite ustanove, bile su bliže sferi supruga po svojoj ekskluzivnosti (dostupne samo nekom određenom) i tako u kontrastu sa pornama.¹⁹⁶ Hetere su i dalje bile prostitutke i uvijek je postojala nit koja ih je vezala s kategorijom porni. Čak i kada su postale konkubine samo jednom muškarcu, i dalje je postojala linija koja ih je kao seksualne partnerice odvajala od supruge. Kako su se primicale sferi supruga, hetere su se odvajale od sfere simpozija.¹⁹⁷ „Hetera kao konkubina stoji u kontrastu heteri sa simpozija.“¹⁹⁸ Neaira je započela kao robinja koja je pratila muškarce na simpozije. Kasnije, kada je oslobođena, ostvarila je ekskluzivnu vezu s muškarcem imena Frinion (Phrynion). Prema onome što saznajemo u izvorima, on ju je čak i tad nastavio voditi po

¹⁹⁶ Ibid., 71-72., 76., Hubbard, 2014, 210-211.

¹⁹⁷ Glazebrook, Henry, 2011., 72.

¹⁹⁸ Ibid., 74.

večerama, pijankama i svuda kuda je i on išao. Imao je spolne odnose s njom u javnosti kad god mu je to odgovaralo. Kada se napio i zaspao svi su s njom imali spolne odnose, pa čak i sluge.¹⁹⁹ Ono što je ovdje izazivalo ogorčenost bilo je to što je Frinion prekršio osnovni princip simpozija, onaj ravnopravne podjele, te je pristup Neairinim seksualnim uslugama zadržao samo za sebe. Kasnije je ona otišla od Friniona i postala Stefanova konkubina, no čak i tada, iako je zakonski bila slobodna, pojedinci su smatrali da bi ju se i dalje trebalo dijeliti, da ne pripada niti jednom kućanstvu i da bi trebala služiti zadovoljstvu svih muškaraca. Čini se da je uvijek postojala opasnost od povratka prema sferi flautistice, prostitutke koja pripada simpoziju i ulicama. Sličan primjer predstavlja i žena imena Chrysis sa Sama, koja je bila *hetaira-pallakē* (hetera-konkubina) starijeg čovjeka imena Demeas. Kada je saznao da je dobila dijete, izbacio ju je iz kuće radije nego da trpi vanbračno dijete u svom kućanstvu. Vjerujući da ga je ona prevarila i time narušila isključivu vezu koju osigurava konkubinat, on ju je izbacio i time vratio u sferu hetere. Prema tome, hetere ne bi trebale biti roditeljice potomaka i sramotno je ako preuzmu tu ulogu koja pripada suprugama. Kao dokaz da je žena hetera uzimao se nedostatak potomaka.²⁰⁰

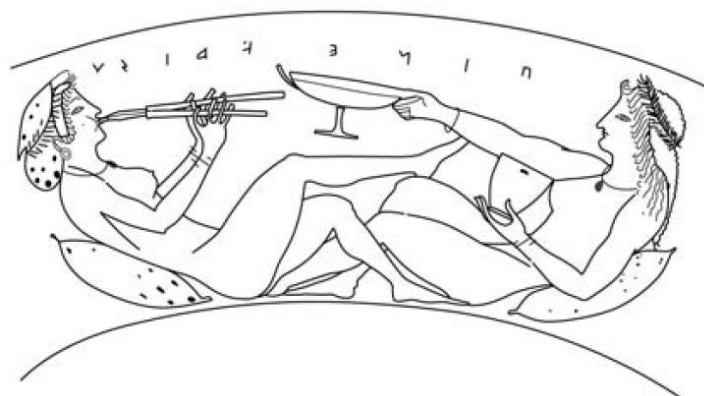
Platon u Zakonima izjednačava vanbračni seks s homoseksualnim aktivnostima. Oboje pripada sferi neproaktivne seksualnosti i time zajedno pronalazi svoje mjesto unutar svijeta simpozija (prostitucija i pederastija). Često ćemo na vazama koje prikazuju scene sa simpozija pronaći likove za koje je teško definirati jesu li muški ili ženski, izgled im se izjednačava prilikom prikazivanja (slika 26).²⁰¹ Aristofan je u svom djelu *Oblaci* opisao izgled pozitivnih i negativnih fizičkih karakteristika kod muškaraca, pri čemu za pozitivne navodi svijetlu kožu, blještave grudi, velika ramena i stražnjicu i mali spolni organ. Kao negativne karakteristike navodi blijedu kožu, mala ramena, mršava prsa, malu stražnjicu i veliki spolni organ. Iako su umjetnici često prikazivali prostitutke kao neprivlačne sa sličnim negativnim karakteristikama, obješenih grudi, s nakupinama kože na trbuhu i sl., postojali su i prikazi pozitivnih tjelesnih karakteristika, gdje izgledaju

¹⁹⁹ Ibid., 72., Hubbard, 2014., 438.

²⁰⁰ Glazebrook, Henry, 2011., 73-75.

²⁰¹ Ibid., 75.

gotovo kao ženske verzije privlačnih muških tjelesa.²⁰² Ovim uključivanjem hetere u svijet anti-produktivnog muškog druženja ona zauzima ulogu kvazi-muškarca.²⁰³ Na slici 27 prikazane su dvije žene. Jedna žena je prikazana s dvije čaše, jednom na prsima, a drugom u ispruženoj ruci koju pruža prema ženi koja sjedi nasuprot nje. Druga žena svira *aulos* (flauta). Obje žene su u ležećem položaju i nage. Prikaz se interpretira kao dvije hetere koje se zabavljaju na simpoziju. Razlog ovakvoj interpretaciji je to što se smatra da ugledne atenske žene nisu prikazivane nage.²⁰⁴ Osim nagosti, što je to što je još moglo upućivati na nedostatak ugleda kod ovih žena? To što piju vino ili to što su prikazane na posuđu koje služi pijenju vina. Je li samo to dovoljan dokaz za utvrditi da su one zaista prostitutke?²⁰⁵

Slika 27 Prikaz dvije hetere koje se zabavljaju na simpoziju, Atički crvenofiguralni *kylix*, oko 520. – 510. g. pr. Kr., Nacionalni arheološki muzej Madrid (Glazebrook, Henry, 2011., 87.)

Mnoge čaše za piće prikazuju nage hetere te se smatra da su takve slike služile kao seks-simboli, nešto što je bilo ugodno oku muškaraca koji su se njima služili. Na Lakonijskoj čaši (slika 28) iz 565. g. pr. Kr. prikazani su muškarci i žene na simpoziju. I

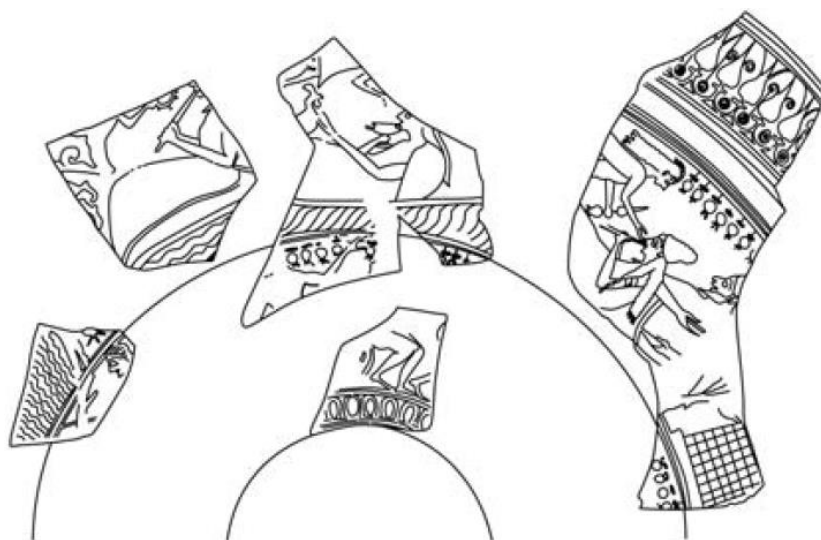
²⁰² Clarke, 1998, 21.

²⁰³ Glazebrook, Henry, 2011., 75., Hubbard, 2014, 210.

²⁰⁴ Glazebrook, Henry, 2011., 86.

²⁰⁵ Ibid., 88.

ove žene se identificira kao hetere jer su prikazane kako leže s muškarcima i piju vino isto kao i oni.²⁰⁶

Slika 28 Prikaz simpozija, Fragmenti Lakonijske čaše, oko 565. g. pr. Kr., Državni muzej Berlin (Glazebrook, Henry, 2011.,87.)

Kako bi odgovorili na ranija pitanja valja prvo utvrditi je li pijeње vina aktivnost doista rezervirana samo za muškarce. Znanstvenici koji se bave proučavanjem klasičnog grčkog doba, specifičnije pijeња i pijančevanja, uglavnom se bave simpozijima i oko njih grade svoja mišljenja. To je za posljedicu imalo da se sve vezano uz konzumaciju vina automatski i povezivalo sa simpozijima, pa tako i prikazi muškaraca i žena koji piju, zasebno ili u kombinaciji. Kako znamo da su samo muškarci mogli sudjelovati na simpozijima, sve žene prikazane u scenama koje se interpretiraju na simpozijski način, postaju zabavljačicama i heterama. Dakle, pijeње vina odmah postaje indikatorom da je žena prešla granicu od ugledne prema onoj prostitutke. Treba imati na umu da ne bismo trebali sve prikaze žena koje piju tako i interpretirati i da se osim na simpozijima, objedovanje i pijeње vina odvijalo i kod kuće s obitelji i prijateljima. Također, atenska državna religija imala je mnogobrojne kultove, festivale i rituale koji su bili integralnim dijelom svakodnevnog života u kojima su sudjelovale i žene, svih društvenih statusa. Prema tome, žene klasičnog grčkog doba u Ateni imale su i više nego dovoljno prilike za pijeње vina, a nije svaka od njih bila prostitutka. U nedostatku različitih tekućina za

²⁰⁶ Ibid., 86.

konzumaciju i nedostatku čiste, svježje i pitke vode, kroz dan se pilo razblaženo vino u slabijem obliku nego u večernjim satima. Na taj način su se izbjegla razna oboljenja zbog opasnih mikroba koji su pomiješani s vinom brzo odumirali. Vino je tako služilo i promicanju zdravlja jer je činilo zagađenu vodu sigurnijom, a i ukusnijom. Prema tome, ne treba pretpostavljati da je postojala zabrana pijenja vina za žene. Na simpozijima je održavan red prilikom pijenja, koji je bio određen pravilima simpozija prilikom čega je veličinu čaše određivao domaćin, kao i brzinu kojom je bilo dozvoljeno piti i broj kratera vina koji je bilo dozvoljeno popiti za vrijeme večeri.²⁰⁷

Većina dostupnog materijala koji svjedoči o simpozijima porijeklom je iz Atene i ne postoji zapravo nikakav dokaz da je takva vrsta simpozija bila prihvaćena u ostalim dijelovima Grčke. Također, iz ovoga ne proizlazi da žene, meteci i robovi nisu imali nekakve svojstvene društvene događaje koji su se koncentrirali oko konzumacije alkohola. Prostor i lako prepoznatljivih obilježja poput androna koji ima lagano uzdignute podove na tri kraja prostorije s položenim kaučima za goste, pronađeni su i izvan Atene, no ne postoje nikakvi pisani dokazi koji bi nas uputili na to da su i oni korišteni isključivo u svrhu simpozija. Također, ilustracije simpozija, ili barem ono što mi smatramo da jesu prikazi tih događaja, samo su pretpostavka. Ne znači da je svaki prikaz likova koji piju u polu-ležećem položaju, prikaz simpozija. Kao i muškarci, i žene su vjerojatno imale svoje bankete na kojima su pile, tako da su prikazi samo ženskih likova, interpretirani kao prostitutke na simpoziju, vjerojatno često pretjerano pojednostavljeni. Interpretiranje prikaza na ovakav način posljedica je vjerovanja da su čaše na kojima ih pronalazimo služile muškarcima na simpozijima za pijenje vina. Iz čega proizlazi pitanje: jesu li onda te šalice doista korištene u kontekstu simpozija? Čaše za pijenje (*kylix*) i slično posuđe za tekućine, moglo se koristiti i za druge svrhe. Upotrebljavano je u bilo kojem kontekstu u kojem je takva posuda mogla čuvati, istakati tekućinu ili se ta tekućina iz nje mogla ispijati. Jasno, ta tekućina nije morala biti alkohol. Većina cjelovitih čaša interpretiranih u simpozijском duhu pronađena je u etruščanskim grobovima.²⁰⁸

Na jednoj crvenofiguralnoj šalici datiranoj na kraj 6. st. pr. Kr, koja se pripisuje umjetniku imena Oltos, prikazana je naga ženska figura u frontalnom položaju, koja

²⁰⁷ Ibid., 88-90.

²⁰⁸ Ibid., 99-102.

opkoračuje naopako okrenutu amforu (slika 30). Ovaj prikaz često se opisuje kao „gola flautistica koja napastuje šiljatu amforu“, a interpretira se kao scena masturbacije.²⁰⁹ Osim forme posude, ovu ženu u kontekst simpozija stavlja i njen izgled – nagost, vijenac na glavi, narukvice u obliku zmija i flaute (*aulos*), odgovaraju njenoj ulozi flautistice (*aulētris*) – zabavljačice. I oblikom i prikazom, posuda upućuje na to da je napravljena za korištenje u kontekstu simpozija.²¹⁰ Fragment je vjerojatno dio plitke čaše s visokom nogom i dvije horizontalne ručke, oblik poznat pod imenom *kylix*, ujedno i jedan od najčešće upotrebljavanih tipova čaša za piće na simpozijima. Ovaj oblik čaše koristio se i za igranje igre *kottabos*²¹¹ (slika 29). Prikazi koji su uključivali šiljatu amforu bili su česti na atičkom posuđu. Ovakav oblik amfore pojavljuje se prilikom svakog prikaza snošaja s tom vrstom posude.²¹²

Slika 29 Crvenofiguralni *kylix* s prikazom igre *kottabos*, oko 500. g. pr. Kr, Metropolitan Museum of Art, (<https://kallogallery.com/blog/40-drinking-cups-and-symposia-in-ancient-athens/>, 7.9.2023.)

Prikazi na vazama se fokusiraju uglavnom na navike pijenja kod hetera i na njihove neprimjereno velike apetite vezane uz isto, također i na druge vrste apetita, poput

²⁰⁹ Ibid., 106.

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ *Kottabos* je jedna od najpopularnijih igara koja se igrala na simpozijima. Nakon što je gost ispio piće iz svoje čaše, uzevši je za ručku, zamahuje i gađa talogom metu, najčešće drugu posudu.

²¹² Ibid., 106-109.

seksualnih (slika 30).²¹³ Sve žene bile su podložne ovakvim optužbama, ne samo prostitutke.²¹⁴ Tako da ovakvi prikazi nisu služili samo da zabave muškarce na simpozijima nego da ih i podsjetite na prirodu svih žena, pa tako i njihovih supruge.²¹⁵ Grčko društvo nije toleriralo manjak samokontrole, te je ona bila odrazom muškosti, tako da su ovakvi podsjetnici bili od iznimne društvene važnosti.²¹⁶

Slika 30 Scena prikazuje heteru koja opkoračuje naopako okrenutu amforu, umjetnik Oltos, atička crvenofiguralna čaša, kasno 6. st. pr. Kr. (Glazebrook, Henry, 2011., 107.)

3.9.2. Erotski prikazi helenističkog doba

U doba helenizma (330.-27.g. pr. Kr.) prikazi seksualnih aktivnosti doživljavaju promjenu u odnosu na one iz arhajskog i klasičnog doba.²¹⁷ Postaju popularni prikazi muškarca i žene u bogato ukrašenim spavaćim sobama, naspram simpozijastičkih prikaza orgija karakterističnih za ranija razdoblja, naglasak se stavlja na pojedince radije nego na grupu.²¹⁸ Što se tiče prikazivanja fizičkih ideala, prisutnija je nova, feminiziranija slika ženske figure, radije nego ona širokih ramena s uskim bokovima koja više izgledom

²¹³ Ibid., 114-115.

²¹⁴ Ibid., 117., Hubbard, 2014, 510.

²¹⁵ Glazebrook, Henry, 2011., 118.

²¹⁶ Ibid., 12.

²¹⁷ Hubbard, 2014, 511., Clarke, 2003, 42.

²¹⁸ Clarke, 1998., 22., Clarke, 2003., 42, Hubbard, 2014., 511-512.

podsjeća na mladića. Prikaz žene sada više sliči prikazu božice, većih grudi i bokova, brižno uređenih frizura i s nakitom.²¹⁹

Brončano ogledalo iz Korinta, danas u Bostonskom muzeju lijepih umjetnosti, koje se datira u razdoblje između 350. i 300. g. pr. Kr., ukrašeno je na obje strane. Na vanjskoj strani poklopca ogledala nalazi se scena spolnog odnosa između muškarca i žene (slika 31).²²⁰

Slika 31 Prikaz muško - ženskog para prilikom vođenja ljubavi s bogom Erosom koji leti nad njima, vanjska strana poklopca ogledala iz Korinta, promjer 17,47 cm, oko 320. g. pr. Kr., Muzej lijepih umjetnosti, Boston (Clarke, 2003, 43.)

U unutrašnjosti poklopca ogledala nalazi se drugi prikaz, ponovno muškarac i žena prilikom spolnog odnosa pri čemu žena preuzima vodeću seksualnu ulogu, zbog čega se smatra da je ogledalo moglo pripadati kurtizani, možda čak i omiljenoj heteri Demetrija I. Poliorketa, makedonskog kralja, Leeni (grč. Leaina - „Lavica“). Na to mišljenje navodi upravo poza „lavice“ koju zauzima žena prikazana na ogledalu (slika 32).²²¹ Otto Brendel smatra da je ogledalo odraz erotičkih umjetničkih djela slikara 4. st. pr. Kr., posebno Pausona i Parrhasija. Ipak, čini se da kreativnost poze kod prikazanih

²¹⁹ Clarke, 1998., 28.

²²⁰ Clarke, 1998., 22-23., Clarke, 2003., 42.

²²¹ Clarke, 1998., 26., Hubbard, 2014., 511-512.

parova ukazuje na tradiciju oslikavanja hetera na posudama u neobičnim i akrobatskim pozama, tipičnima za ranija razdoblja.²²²

Slika 32 Prikaz muško-ženskog para, žena preuzima vodeću ulogu, unutarnja strana poklopca ogledala iz Korinta, promjer 17,47 cm, , oko 320. g. pr. Kr, Muzej lijepih umjetnosti, Boston (Clarke, 2003, 40.)

Postoje serijali slika koji prikazuju razne seksualne pozicije parova na istom predmetu, to je vidljivo npr. na kalupima za izradu staklenog posuđa ili posuda od terakote.²²³ Jedan fragment neprozirne staklene posude nastale lijevanjem u kalup u 1. st. pr. Kr. nalazi se u Metropolitanskom muzeju umjetnosti i prikazuje muško-ženski par u različitim seksualnim pozama (slika 33).²²⁴ Znanstvenici ovakve prikaze povezuju s

²²² Clarke, 1998., 29.

²²³ Hubbard, 2014., 512.

²²⁴ Clarke, 1998., 32.

izgubljenim seksualnim priručnicima čiji se nastanak pripisuje uspješnim helenističkim ženskim prostitutkama na čije postojanje aludiraju antički pisci.²²⁵

Slika 33 Muško-ženski par na unutrašnjosti i žena u čučjećem položaju na vanjskom dijelu fragmenta neprozirne lijevane staklene posude, 1. st. pr. Kr., Muzej umjetnosti Metropolitan, New York (Clarke, 1998, 32.)

U doba helenizma ovakav spektar različitih seksualnih prikaza javlja se i na skupim predmetima kao što su geme i kameje, ali i na široko rasprostranjenim i masovno proizvođenim terakotnim predmetima i posuđu. Ovakvi prikazi uvelike utječu na one iz rimskog ranocarskog razdoblja.²²⁶

²²⁵ Clarke, 1998., 34., Hubbard, 2014., 512.

²²⁶ Hubbard, 2014., 513.

3.10. Prostitucija u okrilju religije - Sveta prostitucija

Sveta prostitucija izvodi se u kontekstu kultnog obreda čiji dio uključuje obavljanje spolnog čina za novac. Znanstvenici ju često označavaju kao historiografsku izmišljotinu za koju ne postoji znanstvena osnova, iako nam brojni povijesni dokazi govore upravo suprotno. Prakticiranje svete prostitucije veže se uz bliskoistočne božice Ištar i Ašeru i njihove obrede plodnosti. Dio osoblja vezanog uz kult ovih dviju božica djelovalo je kao prostitutke, a seks s njima bio je dio rituala i imao je religiozni značaj. Pločice napisane klinastim pismom nose imena brojnog ženskog osoblja koje se povezivalo uz te božice.²²⁷ Termini *harimtu*²²⁸, *kazertu*²²⁹ i *shamhatu* se upotrebljavaju kada se želi naglasiti seksualna dostupnost i zavodljivost žene i moguće da ih označavaju kao prostitutke. Ti termini spominju se u izvorima, no i dalje nam ne služe kao dovoljan dokaz za utvrđivanje postojanja svete prostitucije. U hebrejskoj Bibliji spominju se *qedeshot/qedeshim*, osoblje kulta kanaanske religije koje se izjednačavalo s prostitutkama. Pojedini znanstvenici smatraju da je takva praksa nastala u želji omalovažavanja poganskih religioznih praksi tako što ih se izjednačavalo s prostituiranjem. Stari babilonski/stari asirski i biblijski tekstovi ne nude nam sigurne dokaze o postojanju svetih prostitutki. Herodot tvrdi da su Babilonci očekivali od svake žene da u toku svojega života ponudi seksualne usluge u hramu božice Mylitta/Ištar (Ninlil, Mulliltu, Mullissu).²³⁰

Kako se sveta prostitucija vezana uz kult božice Ištar krenula dovoditi u pitanje, tako se i Afroditin kult grčko-rimskog svijeta, a posebno onaj klasičnog doba s Korinta, za koji se smatra da je iz Ištarina kulta i proizišao. Dokazi za grčko podneblje nešto su drugačije prirode pa nas barem neki izvori upućuju na to da se od žena očekivalo da pod pokroviteljstvom božice daju seksualne usluge u zamjenu za novac. Uglavnom su pobožni pojedinci ili skupine poklanjali žene u kult Afrodite u svrhu prostitucije. Tako gledano, seksualni čin koji su ove žene obavljale bio je ispunjenje zavjeta osoba koje su

²²⁷ Hubbard, 2014., 222.

²²⁸ Dugo se smatralo da ovaj akadski termin označava prostitutku, no zapravo bi radije označavao neovisnu slobodnu ženu.

²²⁹ Termin označava konkubinu ili ljubavnicu.

²³⁰ Ibid., 223.

ih poklonile u kult. Atenej piše da je praksa pojedinaca bila da opskrbe prostitutkama hram Afrodite u Korintu u zamjenu za uslišene molitve. Građanin Ksenofon „zavjetovao se da će pokloniti sto djevojaka božici u zamjenu za pobjedu na Olimpijskim igrama“.²³¹ Uposlio je pjesnika Pindara da napiše pjesmu²³² o tome. Strabon nas izvještava o tome da su i muškarci i žene poklanjali svete robove (hijeroduli) božici i da je broj tih robova/prostitutki koji su uvelike doprinosili novčano, u jednom trenutku prešao tisuću. Na žalost, ne postoje dokazi koji bi ukazivali na to da su žene posvećene Afroditi doista izvodile ritualne seksualne činove u zamjenu za novac koji bi pritom pripadao svetištu, no ne bi trebali isključiti mogućnost da su hramske robinje radile i kao prostitutke. U Egiptu je pronađen bordel vezan uz hram (nepoznato je božanstvo kojemu je hram bio posvećen). Kako se od takvih zdanja očekivalo da budu samoodrživa, a bordel je bio na posjedu koje je pripadalo hramu, onda je jasno da su prihodi koje je bordel ostvarivao pripadali svetištu.²³³ Moguće je da su ženski hramski robovi u svetištu Venere Erycrine u Siciliji funkcionirali slično. Božica je bila zaštitnica prostitutki.²³⁴

²³¹ Hubbard, 2014., 224.

²³² Pjesma se nalazi u: Hubbard, 2014, 224.

²³³ Ibid., 223-224.

²³⁴ Ibid., 226.

3.11. Prostitutke u vojsci

Muškarci koji su bili vojnici i živjeli u barakama imali su ograničen kontakt sa svojim suprugama i bili su prisiljeni iskradati se tijekom noći kako bi s njima imali seksualne odnose.²³⁵ Zbog vojne službe, često odsutni atenski muškarci imali su vanbračne seksualne odnose sa robovima, prostitutkama, slobodnim mladićima, lokalnim djevojkama i mladićima, drugim vojnicima i zarobljenicima. Znamo da su prostitutke bile prisutne i u grčkoj i u rimskoj vojsci. Povjesničar Aleksije sa Sama piše kako su Perikla na njegovim pohodima pri opsadi otoka Sama (440. g. pr. Kr.), pratile atičke prostitutke (*hetairai*) koje su od svoje zarade ondje dale podići kip božice Afrodite. Mnogo je veći broj dokaza za prisustvo prostitutki kod rimske vojske. Tijekom kampanje 134. g. pr. Kr. protiv Numantije, Scipion Afrički Mlađi izbacio je 2000 prostitutki iz kampa kako bi uveo red među vojnicima.²³⁶

²³⁵ Hubbard, 2014., 230. U rimskom svijetu situacija je bila nešto drugačija jer je rimskim vojnicima u razdoblju od 12 g. pr. Kr. do 197. g. bilo zabranjeno sklapati legalne brakove, pa su oni koji su imali partnerice s njima stupali u neslužbene zajednice.

²³⁶ Ibid., 231-232.

3.12. Grafiti

Izraz *graffito* (mn. *graffiti*) odnosi se na urezani tekst ili sliku nastalu na površini poput kamena ili stijene ili na žbukanim zidovima ili predmetima poput keramičkih posuda. Moglo ih se urezivati bilo kakvim tvrdim predmetom. Ako su nastali bojanjem, a ne urezivanjem, ispravnije je koristiti naziv *dipinti*. Na svim područjima gdje se govorilo grčkim ili latinskim jezikom i kroz sva kronološka razdoblja od 8. st. pr. Kr. nadalje, pronađeni su grafiti. Raspon tema koje se pojavljuju u obliku grafita vrlo je širok. Oni koji su nama zanimljivi često su seksualnog sadržaja. Uglavnom su autori grafita bili muškarci.²³⁷ „Većina grafita je kratka i direktna...“, no često su dvosmisleni i teško ih je protumačiti.²³⁸ Recimo, grafit sadržaja da se za određenu cijenu može kupiti neka osoba može biti protumačen kao reklama, šala ili zlonamjeren komentar na račun osobe koja se u grafitu spominje, a ne bavi se doista prostitucijom. Zbog mogućnosti da su grafiti zapravo imitiranje nekog drugog, prazno hvaljenje, sanjarenje ili laž, ne može ih se uzeti kao adekvatan dokaz. Najuobičajeniji primjeri grafita samo su objave da se neki događaj odvio na određenom mjestu. Što je više podataka sadržano u grafitu, to je veća vjerojatnost da se događaj doista odvio u prošlosti.²³⁹ Najveći broj grafita pronađen je u Pompejima te tako oni uzimaju vodeću ulogu kada god se govori o toj temi.²⁴⁰

Antički grafiti su pronađeni na unutarnjim zidovima kuća, od carskih rezidencija do privatnih, od helenističkih, pa do onih prvog i drugog stoljeća. Najveća koncentracija grafita nalazila se na zidovima prostorija koje su se najviše koristile kao što su ulazni prostori, blagovaone, zidovi koji su okruživali vrtove ili u sobama (*cubicula*). Čini se da su grafiti u doba Grčke i Rima bili široko rasprostranjeni i da nisu bili zabranjeni, niti su se smatrali buntovništvom.²⁴¹

²³⁷ Hubbard, 2014., 493-494.

²³⁸ Ibid., 494.

²³⁹ Primjer: „Na jedanaesti dan prije Decembarskih Kalenda za vrijeme konzulata Marka Mesale i Lucija Lentula (21. Novembar, 3.g. pr. Kr.), Epafra, Akutus i Auktus na ovo mjesto doveli su ženu imena Tihe; cijena je za svakog iznosila 5 aseva, za sveukupan iznos od 15 aseva.“ (CIL 4.2450)

²⁴⁰ Ibid., 493-495.

²⁴¹ Ibid., 495.

Vrlo rani primjer pronalazimo na otoku Santoriniju (Tera), gdje su grafiti urezani u kamene gromade u blizini Apolonova hrama, a datiraju se u kasno 8. st. pr. Kr. Velik broj grafita seksualne je prirode. Na Atenskoj agori iskopane su brojne keramičke posude s urezanim grafitima (neke su urezane prije pečenja, a pojedine nakon) koje potječu iz arhajskog i klasičnog razdoblja.²⁴²

Mnogobrojni latinski grafiti, preciznije oni sa pompejanskih zidova, hvale razne muškarce i žene (i njihove usluge) i često navode da su dostupni za određenu cijenu, od recimo 2 asa. Iz ovakvih grafita dobivamo podatke o tržišnim cijenama prostitutki u Pompejima i drugim gradovima gdje su pronađeni potonji.²⁴³ Ponekad ovi grafiti osim cijene sadrže i seksualnu uslugu koju se kupovalo tim novcem. Vjerojatno je da je veliki broj takvih grafita služio kao neka vrsta oglasa, no uvijek je postojala mogućnost da su samo načinjeni da bi nekome napakostili i da nemaju nikakve veze sa stvarnošću. Postojanje grafita te vrste nije nužno značilo da se u blizini nude takve usluge²⁴⁴ (iako pojedini autori postojanje grafita u određenom prostoru koriste kao odrednicu za utvrđivanje je li taj prostor mogao služiti kao bordel).²⁴⁵ Gotovo svi grafiti koji se dovode u vezu s prostitucijom, odnose se na muške klijente i prostitutke oba spola. Uglavnom se nude usluge vaginalnog ili analnog općenja, pri čemu klijent preuzima ulogu dominantnog partnera, a prostitutka receptivnu ili usluge felacije.²⁴⁶

²⁴² Ibid., 497.

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Za primjere grafita na zidovima Namjenskog bordela u Pompejima pogledati u: Hubbard, 2014, 501-502.

²⁴⁵ Vidi u poglavlju o Rimskim bordelima: Mjesta prostitucije – Primjeri.

²⁴⁶ Ibid., 501-503.

4. Rim

Proučavanje prostitucije u doba antičkog Rima (kao i u slučaju antičke Grčke), pokazuje njenu konekciju s puno većim društvenim problemima, poput statusa žene i njenog mjesta u društvu, zakona koji se tiču braka i seksualnosti općenito i dr.²⁴⁷ Puno je više istražen društveni položaj prostitucije u doba Rima (razdoblje od 200. pr. Kr do 250. g.²⁴⁸) nego Grčke, većinom jer je ljudima koji se bave tim povijesnim razdobljem dostupan daleko veći broj arheoloških dokaza.²⁴⁹ Najveći broj arheoloških dokaza koje posjedujemo o prostituciji antičkog Rima dolazi iz Pompeja.²⁵⁰

U rimsko doba mijenja se status i položaj kako uglednih žena, tako i prostitutki. Ugledne žene nisu više toliko vezane isključivo za kućanstvo i posjeduju veću slobodu općenito. Kako ćemo u nastavku vidjeti, prostitutke gube svoj ugled, više nema elitnih pratiteljica građanima više klase, sve prostitutke sada su pripadnice najnižeg društvenog sloja, najčešće prisiljene na ovakav način života zbog ekonomskih neprilika. Bavljenje prostitucijom bilo je među najnižim i najsramotnijim zanimanjima.²⁵¹ Smjenu u statusu i položaju prostitutki svjedoči i promjena naziva, od grčkog *hetaira* (ἑταῖραι)²⁵² koje znači prijateljica, do rimskog *meretrix* koje označava ženu koja sama zarađuje.²⁵³

²⁴⁷ Glazebrook, Henry, 2011., 13.

²⁴⁸ McGinn, 2004., 1.

²⁴⁹ Glazebrook, Henry, 2011.,13.

²⁵⁰ McGinn, 2004, 3.

²⁵¹ Hubbard, 2014, 83-84., Zović, 2016., 71-72, 77.

²⁵² Iako je ovo samo jedna od kategorija prostitutki.

²⁵³ Zović, 2016., 77.

4.1. O rimskim prostitutkama

Ulpijanova definicija prostitutke uključuje sve žene koje prodaju svoje tijelo u bordelu, ali i one koje to rade na drugim mjestima, poput svratišta, gostionica i dr.²⁵⁴ Ova definicija ujedno obuhvaća i dva tipa prostitutki koja su postojala u starom Rimu, **samostalne prostitutke** koje same traže klijente po ulicama, gostionicama i svratištima i **prostitutke koje pod zaštitom svodnika (*leno/lena*) žive i rade u bordelima**. Ako su prostitutke bile robinje, bile su pod zaštitom vlasnika koji je s njima imao pravo raditi što je želio. Kao i u grčko doba, i sada su zabavljačice običavale pružati seksualne usluge uz umjetničke izvedbe (*chitaristae*, *cymbalistriae* – sviračice; *ambubiae* – pjevačice; *mimae* – glumice...). Postojala su razna pogrдна imena za prostitutke poput *lupa* (vučica). Od naziva *lupa* proizlazi i jedan od najčešćih naziva za bordel – *lupanar*, kako ćemo kasnije vidjeti. Zbog toga što su mogle same određivati svoju cijenu, radno vrijeme i birati klijente, ulične prostitutke (*scorta erratica*) bile su u boljem položaju od bordelskih. Moglo ih se pronaći na raznim javnim mjestima po gradu, gostionicama, prenočištima, javnim kupalištima itd. Dalje u tekstu vidjet ćemo da su gostionice same po sebi često imale i funkciju bordela, a da su konobarice (*blitidae*, *copae*) koje su ondje radile ponekada obavljale i funkciju prostitutke. U prenočištima (*diversoria*) su prostitutke i njihovi klijenti mogli unajmiti sobu u seksualne svrhe, jednako tako i kolibu (*tuguria*). Još jedna vrsta slobodnih prostitutki bile su profesionalne narikače (*bustuariae*). One su se u slobodno vrijeme, između dva pogreba, prostituirale i zabavljale posjetitelje groblja. Bez obzira na to gdje su djelovale, prostitutke su se trebale registrirati kod edila. Jednom registrirane, više nisu bile u mogućnosti poništiti taj status.²⁵⁵

²⁵⁴ McGinn, 2004, 206.

²⁵⁵ Zović, 2016., 77-79.

4.2. Pribavljanje prostitutki

Prostitutke robove (*servus/serva*) pribavljali su svodnici (*lenones/lenae*), tj. osobe koje su bile zadužene za rukovođenje bordela, bilo za sebe ili u ime nekog za koga su radili.²⁵⁶ Osobe koje su kupovane u svrhu prostituiranja bile su uglavnom žene i djeca zarobljene u ratu i već ranije porobljene osobe koje su na rimsko područje dospjele trgovinom, kao i osobe otete od strane pljačkaša i pirata. Otimanje djece za svrhu prostituiranja bilo je uobičajeno u to vrijeme. Pojedini imigranti u Rimu svojevoljno su prakticirali prostituciju, iako je većina strankinja koja se njome bavila bila robovskog statusa ili su u nekom trenutku dovedene kao robinje kako bi se bavile istom. Postojala je i praksa odgajanja napuštene djece za bavljenje profesijom, a postoje i poneki dokazi da su roditelji prodavali svoju djecu svodnicima u svrhe prostituiranja. Takvi slučajevi uglavnom su bili potaknuti velikim siromaštvom. Ne postoje dokazi da je prostituiranje djece od strane roditelja bilo ilegalno, iako vjerojatno jest u klasično doba.²⁵⁷

Zapis na papirusu iz Hermopola koji datira u kasno 4. st. svjedoči o suđenju za ubojstvo jedne prostitutke. Tužiteljica je majka prostitutke koja traži odštetu od ubojice jer joj je potonji, ubojstvom kćeri, uskratio sredstva za život. Upravo je siromaštvo bilo razlogom zašto je dala svoju kći svodniku. Na praksu muževa koji prostituiraju svoje žene nepogodno je djelovao Augustov zakon o preljubu. Prema tom zakonu, ova praksa postaje ilegalnom (*lenocinium* – svodništvo). Velik broj prostitutki bio je robovima po rođenju (*vernae*), tako da je i to bio jedan od načina za pribavljanje prostitutki, razmnožavanjem.²⁵⁸ Dokazi iz Pompeja upućuju na to da je većina prostitutki bila „robovskog statusa, bivši robovi ili su živjeli u uvjetima koji su uvelike sličili ropstvu“.²⁵⁹ Velika većina robinja prostitutki koje su oslobođene i dalje su se nastavile baviti profesijom.²⁶⁰

²⁵⁶ McGinn, 2004, 55, 76.

²⁵⁷ Ibid., 55-56.

²⁵⁸ Ibid., 57-58.

²⁵⁹ Ibid., 60, 66.

²⁶⁰ Ibid., 59.

Uzevši u obzir činjenicu da je većina prostitutki bila robovi, logično je zapitati se po kojoj cijeni su se isti mogli pribaviti!? Marcijal bilježi kupovinu djevojke već za 600 sesteracija, što je bilo poprilično jeftino za roba. Čini se da je, prema izvorima, car Elgabal platio jednu prostitutku 100 000 sesteracija no ta cijena ipak bi bila pretjerana. Prostitutke su se mogle kupiti relativno jeftino, a čini se da su žene i djeca bili jeftiniji od odraslog muškarca.²⁶¹

Smatra se da je osnovni razlog za pristupanje prostituiranju bilo siromaštvo. Prilike za zaposlenje žena nižih klasa bile su jako male. Postojao je mali broj poslova koje su žene općenito mogle obavljati, a uglavnom su to bili kućanski poslovi. Pravljenje odjeće bilo je glavna preokupacija, pored njega i poslovi služavke unutar kojih se ubrajaju frizerke, maserke, garderobijerke, dojilje, primalje i sl.²⁶² Sve u svemu, za žene je postojalo možda 30-ak zanimanja.²⁶³ Kao objašnjenje za bavljenje prostitucijom često se koristi manjak morala u tih žena, a najčešće se uključuju i riječi poput požude i nimfomanije²⁶⁴. Ponekad je nekim ženama bilo jednostavnije baviti se prostituiranjem nego nekim ozbiljnim poslom poput pređenja ili tkanja. Dakle, prostituciju nije izazvalo siromaštvo nego je ona dijelom kulture koja je oblikovana siromaštvom. Bitan faktor koji je poticao postajanje prostitutkom je remećenje obiteljske ekonomije, poput smrtnog slučaja, rastave ili napuštanja. Žene u takvim životnim situacijama bile su posebno sklone okretanju prostituciji.²⁶⁵

Vrlo su oskudni dokazi o napuštanju profesije, no ne treba sumnjati u to da su se neke prostitutke udale i ipak ju napustile, iako sama udaja nije nužno značila i napuštanje prostituiranja.²⁶⁶

²⁶¹ Ibid., 58-59.

²⁶² Ibid., 61. – 62.

²⁶³ Ibid., 2004, 63.

²⁶⁴ Neutaživa želja kod žene za seksom.

²⁶⁵ Ibid., 69-70.

²⁶⁶ Ibid., 65.

4.3. Stav okoline

Stav elite prema bordelima i zdanjima u kojima se trguje seksualnim uslugama i općenito prema prostitutkama, bio je negativan. Vidjelo ih se kao prljava i slabo osvijetljena mjesta, puna žohara i nehigijenska. Ovakav pogled na bordele donekle bi bio točan, no treba ga uzeti s rezervom jer je prvenstveno prevladavao zbog prakse društvenog miješanja (staleža) prema kojoj su ugledni Rimljani imali izrazito negativan stav. Tako da je za pojedine Rimljane ući u takva zdanja bilo posebno sramotno i nečasno, a one koji su posjećivali takva zdanja se kritiziralo. Kada bi netko od članova elitnog društva ulazio ili izlazio iz bordela i sl. zdanja, vjerojatno bi prekrpio glavu kako bi prikrpio identitet. Službenici države kao što su magistrati, liktori, edili i sl. nisu mogli ulaziti u bordele bez da osramote sebe i državu. Prema onome što nam prenosi Svetonije, za vrijeme Tiberija, nošenje prstena ili novca s carevim likom u latrinu ili bordel moglo bi biti proglašeno kršenjem zakona (*lex Iulia Maiestatis*).²⁶⁷

Već je ranije napomenuto da je u Rimu bilo kakvo povezivanje uglednika s prostitutkama bilo puno ozbiljnije shvaćeno i teže optuživano nego u Grčkoj. Bilo je dovoljno osobu samo vidjeti da se mota uokolo s prostitutkom da bi ju se smatralo nedostojnom obavljanja javnih funkcija. Ciceron nam prenosi kao je Gaj Ver, rimski političar, za vrijeme dok je bio pretor bio pod velikim utjecajem prostitutke koja mu je navodno bila pravni savjetnik, te su svi oni koji su s njim imali posla prvo trebali pridobiti njenu naklonost. Stoga je veliki broj uglednih Rimljana bio prisiljen posjećivati njen dom i na taj način ugrožavati svoj ugled.²⁶⁸ Ciceronovi napadi na Vera nastali su na temeljima i pod velikim su utjecajem Eshilovih govora protiv Timarha. Optužuje ga za nemar i loše upravljanje Sicilijom za vrijeme svojeg mandata, za neumjesnost i devijantnost, manjak kontrole nad vlastitim željama, preljub, padanje pod utjecaj prostitutki i dr. Ukratko, predstavlja ga kao primjer svega što je pogrešno u vezi s Rimom toga doba. Iako je Ver optužen za razne zločine, od pljački i nasilja, do okrutnosti i nemara, u pozadini svega

²⁶⁷ McGinn, 2004., 84-86.

²⁶⁸ Hubbard, 2014., 434.

stoje optužbe za seksualnu devijantnost i one predstavljaju osnovu oko koje se formira ostatak slike, kao čovjeka nesposobnog za upravljanje javnim i državnim funkcijama.²⁶⁹

Ono što je najviše obilježavalo bordel kao „loš“ je kombinacija društvenog miješanja i atmosfera sveopćeg kriminala. Prostitutke, i one u bordelima i izvan njih, često su bile žrtvama kriminalnih aktivnosti, od premlaćivanja, silovanja, ubojstava, pljački, krađa i uništavanja imovine. Tuča, opijenost i općeniti kaos vladao je bordelom, a negativnoj atmosferi bordela doprinosilo je i ponašanje prostitutki. Zasigurno da se ondje proizvodila velika količina buke od nerijetko pijanih gostiju, razvratnog pjevanja, kockanja i nasilnih i krvavih obračuna. Nasilje je bilo toliko poznatim dijelom posjete bordelu ili gostionici da se počelo prikazivati na zidovima tih zdanja. Opijenost klijentele koja je zalazila u bordele olakšavala je prostitutkama i svodnicima/svodnicama da od njih krađu, to je bila česta pojava i jedan od načina nadopunjavanja njihovih prihoda. Prema tome, glavne asocijacije koje se pojavljuju kada govorimo o bordelima rimskog doba su nered i kriminal.²⁷⁰

Za Rimljane je bilo uobičajeno da između uglednih žena i prostitutki povlače kontrast. Prostitutke u bordelima bile su „nevidljive“ članovima elite, kako muškarcima, tako i ženama i djeci. Kako je bilo uobičajeno ignoriranje tog djela stanovništva od strane elite, nemamo zabilježene žalbe na buku i nasilno ponašanje koje je bilo dijelom radnog okruženja prostitutki.²⁷¹

²⁶⁹ Hubbard, 2014., 436-437.

²⁷⁰ McGinn, 2004., 86-87, 89 – 90, 92.

²⁷¹ Ibid., 121.

4.4. „Zoniranje“ prostitucije

Ne postoje dokazi, niti zakonski niti administrativni, da su Rimljani prakticirali ikakvo prostorno zoniranje prostitucije, tj. bordela. U Pompejima su postojali brojni bordeli koji su bili razbacani kroz grad. Što se tiče zoniranja, bilo bi krivo uzeti u obzir samo bordele, a ne i prostitutke, jer su javne građevine i rezidencijalna zdanja možda mogla utjecati na potiskivanje bordela iz određenih područja grada, ali svakako nisu mogle potisnuti i prostitutke koje su se ondje mogle pronaći. One su se „motale“ i potraživale klijente i izvan bordela na javnim mjestima kao što su cirkovi, hramovi, amfiteatri, teatri, kupelji i dr. Na žalost, prostori koji ne pripadaju kategoriji bordela, a korišteni su u iste svrhe, poput *cauponiae* ili *popinae* (ugostiteljski objekti) tako su se dobro uklapali u stambene prostore nižih klasa da su bili nevidljivi, kako eliti onda, tako i nama danas. Bordeli bi se često nalazili i u blizini rezidencija viših klasa. Niti kuće rimske elite nisu bile smještene u točno određene dijelove Rima, već su bile raspodijeljene po gradu baš kao i bordeli. Zapravo, veliki broj elitnih stanova nalazio se u blizini Subure, dijela grada za koji se smatra da je imao najviše bordela. U nedostatku dokaza za suprotno možemo pretpostaviti da su bordeli bili raspoređeni kroz čitav grad, a ne nagurani u određenim područjima. Ipak, čini se da je najveća koncentracija bila u područjima u kojima je postojala veća koncentracija stanova nižih klasa.²⁷² Politika zoniranja prostitucije od uglednog dijela populacije javlja se tek s usponom kršćanstva.²⁷³

S obzirom na to da su Rimljani bili eksperti u planiranju gradova, mogli su uvesti nekakvu formu zoniranja bordela i prostitucije. Tolerancija prema prostituciji ne bi se trebala protumačiti kao izostanak politike vezane uz istu. Primjer rimskog zoniranja jasno je posvjedočen praksom smještanja groblja izvan grada. Iako nejasni, postoje dokazi o odbijanju ukopa za prostitutke i svodnike koji svakako upućuju na jednu vrstu izopćenja ovih osoba iz društva.²⁷⁴ Pa zašto onda ne bi postojale i restrikcije u vezi sa prostitucijom

²⁷² McGinn, 2004., 79-81.

²⁷³ Ibid., 83, 94.

²⁷⁴ Hubbard, 2014, 83-84., McGinn, 2004, 140-141.; *Tabula Larinas* iz 19. g. upućuje na to da osobe koje su se bavile nečasnim profesijama nemaju pravo na službeni ukop.

i zdanjima u kojima se ona prakticira. Ako su restrikcije i postojale, o njima ne nalazimo nikakvih dokaza.²⁷⁵

²⁷⁵ McGinn, 2004, 143.

4.5. Zakoni vezani uz prostituciju

Rimljani nisu imali nekakav skup zakona kojim bi regulirali prostitutke, svodnike ili samu profesiju. Organizacija i rukovođenje prostitucijom gotovo je u potpunosti ostavljena na brigu privatnom sektoru. Rukovanje bordelima labavo su nadgledali mlađi magistrati, a u samom Rimu to su radili edili, no bez ikakvih pravila koja bi ih usmjeravala u obavljanju posla.²⁷⁶ Jedini zakon koji je pronađen, a ticao se prostitucije, bio je vezan uz prikupljanje poreza.²⁷⁷ Porez na prostituciju uvodi car Kaligula 40. g, a nastavlja se prikupljati do u 3. st. U mnogim dijelovima Carstva prikupljala ga je vojska.²⁷⁸ Uplitanje države uglavnom se svodilo na održavanje javnog reda i mira, na očuvanje razlika u društvenom statusu između prostitutki i uglednih žena i na prikupljanje poreza i novca od najma u državnom vlasništvu.²⁷⁹ Znamo da su edili iznajmljivali prostor trgovcima u javnim građevinama kao što su nadsvođeni lukovi amfiteatra, a prostitucija je bila jedna od profesija koja se na takvim mjestima prakticirala. Na taj su način edili bili indirektno umiješani u posao trgovanja seksom. Njihov glavni interes u vezi s prostitucijom, kao i svih drugih, zasigurno je bilo zaraditi što više novca.²⁸⁰

Kao što sam već ranije napomenula, edili su bili ti koji su nadgledali poslovanje bordela u Rimu, a u drugim mjestima drugi odgovarajući službenici.²⁸¹ Prije svega, to se odnosilo na održavanje javnog reda i mira bez nekog posebno razrađenog regulatornog sistema.²⁸² Ako bi rad bordela proizveo nekakvu stvarnu materijalnu štetu na susjednim posjedima, mogao bi biti sankcioniran na temelju zakona *lex Aquilia*²⁸³. Inače, poslovanje bordela u gradu bilo je u suštini stvar poslovanja kao i bilo kojeg drugog.²⁸⁴

²⁷⁶ McGinn, 2004., 9, 10.

²⁷⁷ Ibid., 9, 153.

²⁷⁸ Hubbard, 2014., 83., McGinn, 2004, 147.,153.

²⁷⁹ McGinn, 2004., 11.

²⁸⁰ Ibid., 153-154.

²⁸¹ Ibid., 92, 134.

²⁸² Ibid., 92, 149.

²⁸³ *Lex Aquilia* rimski je zakon iz 3. st. pr. Kr. koji je pružao naknadu vlasnicima imovine oštećene tuđom krivnjom. Štitio je rimske građane od nekih oblika krađe, vandalizma i uništenja imovine.

²⁸⁴ T. A. J. McGinn, 2004, 157.

„Rimska politika prema prostituciji sadržavala je pojedine elemente nečega što bi se moglo nazvati regulativizam, no u ograničenom smislu.“²⁸⁵ Edili su vodili brigu o registraciji prostitutki i nadgledali su praksu prostitucije.²⁸⁶ Moguće je da su postojale nekakve regulacije u vezi s odjećom ili radnim vremenom bordela.²⁸⁷ Regulacija radnog vremena pripadala bi u kategoriju održavanja javnog reda i mira, a regulacija odjeće pripadala bi kategoriji održavanja razlika u statusu osobe.²⁸⁸ U centru grada Rima primjerena odjeća za prostitutke (i preljubnice) bila je *toga*, a za ugledne žene *stola*.²⁸⁹ Pri tome, zakon (*lex Iulia de adulteriis coercendis*) koji je regulirao odijevanje, zabranjivao je prostitutkama i preljubnicama da nose odjeću uglednih žena (*stola, palla, vittae*), a ugledne žene su se samo možda morale pridržavati tih odredbi, barem u smislu zabrane nošenja toge.²⁹⁰ Zakonsko prisiljavanje prostitutki (i preljubnica) na nošenje toge trebalo ih je staviti na marginu društva i osramotiti jer su uživale jednaku seksualnu slobodu kao muškarci.²⁹¹ Kasnije se nošenje toge toliko povezivalo uz prostitutke da je izraz *togata* postao njihovim sinonimom.²⁹² Edilski registar prostitutki, koji je trebao pomoći u održavanju granica između uglednih žena i prostitutki, nastao nastavno na Augustov zakon o preljubu (*lex Iulia de adulteriis coercendis*²⁹³, 18/17. g. pr. Kr.), napušta se 19. g. nakon što se jedna žena senatorskog ranga, imena Vistilia, kako bi izbjegla suđenje za prevaru registrirala kao prostitutka.²⁹⁴ Uredba koja je pripadala pod ovaj zakon ticala se muževa čija je popustljivost prema suprugama preljubnicama mogla biti proglašena svodništvom (*lenocinium*) jer se identificirala kao djelovanje svodnika

²⁸⁵ McGinn, 2004., 142.

²⁸⁶ Ibid.

²⁸⁷ Ibid., 147.

²⁸⁸ Ibid., 150-151.

²⁸⁹ Hubbard, 2014., 92., McGinn, 2004., 152.

²⁹⁰ Hubbard, 2014., 92.

²⁹¹ Ibid., 96.

²⁹² Ibid., 93.

²⁹³ Ovaj zakon sadržavao je odredbe koje su regulirale odijevanje. *Stola* (gornja duga haljina), *palla* (veliki pravokutni komad vunene tkanine koji se nosio preko gornje haljine) i *vittae* (uska traka koja se veže oko glave kako bi držala kosu) vezale su se uz ugledne žene.

²⁹⁴ Ibid., 90., McGinn, 2004., 151.

(*leno*), te je prema istoj mogao biti kazneno gonjen.²⁹⁵ Moguće je i da su edili ulazili u bordele i krčme kako bi spriječili ilegalno kockanje ili kako bi zabranili prodaju određene hrane. U opseg njihova posla ubrajali su se i parovi koji bi se nalazili u bordelima da bi izbjegli ograničenja postavljena Augustovim zakonom o preljubu.²⁹⁶ U posebnim slučajevima krize koji su prijetili javnom redu od edila se očekivalo da interveniraju. Bordeli su bili veliki potrošači vode i ne čudi onda da su imali posebno osoblje koje ju je dobavljalo – *aquarioli*. Zabilježen je skandal iz 50. g. pr. Kr. koji se dogodio oko ilegalne raspodjele javne vode privatnim poduzećima, uključujući i bordele. U doba republike brigu oko opskrbe vodom i o vodovodima dijelili su edili i cenzori.²⁹⁷ „Podmićivanje je zasigurno pomagalo eliminirati potrebu za dosadnim pregovorima oko značenja „legalna distribucija vode“.“²⁹⁸ Bliskoj vezi između edila i bordela svjedoče mnogobrojni izborni natpisi na zidovima bordela i sličnih zdanja koji bodre kandidate koji se natječu za poziciju edila.²⁹⁹

²⁹⁵ Hubbard, 2014., 92.

²⁹⁶ McGinn, 2004., 149.

²⁹⁷ Ibid., 152-153.

²⁹⁸ Ibid., 155.

²⁹⁹ Ibid., 2004, 154.

4.6. Ekonomija prostitucije

Ekonomske prilike koje je pružao posao prostitucije privlačile su investitore viših klasa zbog profita koji je ova profesija nosila.³⁰⁰ Zarada je mogla pridonijeti i poboljšanju ekonomskog stanja pojedinih prostitutki i svodnika. Klijentela se svodila uglavnom na osobe nižeg staleža ili robovskog statusa jer su cijene prostitutki bile niske i tako svima prihvatljive. Nedostaje dokaza za postojanje bordela isključivo namijenjenih za osobe višeg staleža, vjerojatno jer su oni imali dostupne kućne robove za seksualno iskorištavanje.³⁰¹

Rimljani su na prostitutke radije gledali kao na „dobro“ nego na zaposlenike. Prema tome, netočno bi bilo gledati na rimske prostitutke kao na seksualne radnike. Niti država nije mogla odoljeti ogromnim profitima koje je donosila prodaja seksa. Od cara Kaligule započinje prikupljanje poreza na prostituciju. Vrlo je vjerojatno da je država i sama posjedovala vlastite bordele, a već ranije smo se upoznali i s činjenicom da je iznajmljivala javne prostore prostitutkama i onima koji su ih izrabljivali. Uvođenjem poreza u jednu je ruku ozakonjena prostitucija i interes privatnih zemljoposjednika u profitiranju od iste. Profitabilnost se povećavala i raznim poslovima koje se asociralo uz prostituciju.³⁰²

4.6.1. Cijene usluga

Cijene koje su prostitutke naplaćivale svojim mušterijama često su određivali svodnici, pogotovo ako su prostitutke bile robinje. Ponekad su te cijene, uz imena djevojaka, bile naznačene na natpisima (*titulus*) uz ulaz u sobicu. Ovakvi natpisi služili su i kao svojevrsne reklame. Postoje i dokazi da se ponekad pregovaralo oko cijene.³⁰³ Na njeno određivanje utjecali su razni faktori, od starosti prostitutke, izgleda i sposobnosti koje je posjedovala.³⁰⁴ Cijene su varirale od jednog asa do 16 (4 sestercija = 1 denarij) ili

³⁰⁰ Hubbard, 2014, 84-85., McGinn, 2004, 71.

³⁰¹ McGinn, 2004., 71-72.

³⁰² Ibid., 74-77.

³⁰³ Ibid., 40-41.

³⁰⁴ Ibid., 47.

više asa.³⁰⁵ Posvjedočene su grafitima, a variraju s obzirom na vrstu usluge koju klijent traži. Manje su cijene navedene za usluge kao što su *fellatio*³⁰⁶, *cunnilingus*³⁰⁷ ili masturbacija od strane prostitutke, a veće su vjerojatno uključivale više nego jednu seksualnu uslugu, moguće i provođenje cijele noći s prostitutkom.³⁰⁸ Manje su mogle naplaćivati starije prostitutke ili one manje atraktivne.³⁰⁹

Na Palmirenskom poreznom dokumentu, dvojezičnom natpisu (grčki i palmirenski), iz 137. g. pojašnjena je tamošnja porezna struktura koja je uključivala i poreze koji su se odnosili na prostitutke, pa bi se cijene pronađene na grafitima mogle usporediti s njima. Također, možemo ih usporediti i s cijenama za Atenske prostitutke koje pronalazimo uglavnom u komediji. Čini se da je njihova uobičajena cijena iznosila 3 obola. Uobičajena cijena za jeftinu prostitutku iznosila je 2 asa (za Pompeje), a tako su naplaćivale sve ili gotovo sve ulične i bordelske prostitutke.³¹⁰ Ne mora biti da je takva cijena bila uobičajena za sve gradove, niti za sve prostitutke u istom gradu, moguće je da u ovoj kategoriji pripadaju samo one koje su se oglašavale (reklamirale). Kako se čini, za Palmiru je, prema onome što nalazimo na Palmirenskom poreznom dokumentu, uobičajena cijena bila nešto ispod 1 denarija, 6 ili 8 asa. Iznosi od 8 asa su se vjerojatno plaćali za vrhunske prostitutke, a uključivali su i sobu. Valja pretpostaviti da su cijene u Rimu bile i nešto veće nego drugdje u Carstvu.³¹¹ Naravno, pri sagledavanju cijena svakako treba imati na umu da su one oscilirale kroz geografski prostor i vrijeme.

Ako pogledamo tečaj razmjene 1 denarija prema tetradrahmi, onda su 3 obola (uobičajena cijena za grčku prostitutku) jednaka kao i 2 asa (uobičajena cijena za rimsku prostitutku i štrucu kruha). Uzevši sve u obzir, čini se da je cijena od 2 asa bila realna.³¹²

³⁰⁵ Clarke, 1998., 174, 199., Clarke, 2003., 64., Hubbard, 2014., 502., McGinn, 2004., 41, 42.

³⁰⁶ Vrsta oralnog seksa prilikom kojeg osoba koristi usta kako bi stimulirala muški spolni organ-penis.

³⁰⁷ Čin oralnog stimuliranja ženskih genitalija.

³⁰⁸ Hubbard, 2014., 83, 502-503, McGinn, 2004., 42-46.

³⁰⁹ McGinn, 2004, 44.

³¹⁰ Clarke, 1998., 174., McGinn, 2004., 43-44.

³¹¹ McGinn, 2004, 44-45.

³¹² Ibid., 46-47.

Uglavnom su skuplje prostitutke vidale manji broj mušterija, dok su one jeftinije vidale više njih.³¹³ Za većinu prostitutki, viđanje većeg broja mušterija kroz vrijeme bi stvaralo problem i bilo bi neodrživo iz zdravstvenih razloga koji bi za posljedicu imali ekonomske izdatke. Kada usporedimo prosječnu dnevnu zaradu jedne vrhunske prostitutke koja iznosi 10 do 12,5 sesteracija u danu (iznos računat ako prostitutka obavi 5 seksualnih usluga koje naplaćuje između 8 do 10 asa) ili 7,5 do 10 sesteracija koje zarade jeftinije prostitutke (iznosi izračunat ako prostitutka obavi 15 do 20 seksualnih usluga za koje naplaćuje 2 asa), sa zaradom muških radnika u gradu Rimu u vrijeme kasne Republike koja iznosi 2 sesteracija (za poljoprivredni rad) ili legijskog vojnika koja iznosi 2,5 sesteracija, vidimo da su prostitutke mogle dobro zaraditi. Moguće je da su čak i prostitutke koje su svoje usluge naplaćivale najmanje zarađivale dva ili tri puta više od običnog radnika bez nekih posebnih vještina. Ako su pak radile za svodnika, vjerojatno je velika većina, ako ne i sva njihova zarada, išla njemu (u slučaju kada je prostitutka ropkinja), a za uzvrat bi im bila osigurana hrana, odjeća i smještaj. U slučajevima kada prostitutka nije bila ropkinja bilo je uobičajeno da je odvajala jednu trećinu ili više za svodnika/cu. Često su im onda svodnici naplaćivali prenapuhane iznose za hranu, odjeću, osobne stvari, namještaj i najam. Na taj način su ih utjerivali u dugove i prisiljavali da uzimaju zajmove kako bi mogli imati veću kontrolu i iskorištavati ih što je više moguće. S obzirom na to da je izgled igrao veliku ulogu u cijeni usluga koje su pružale, prostitutke su često trošile velike iznose na frizere i druge kozmetičare i na skupu odjeću. Iako se čini da su pružanjem seksualnih usluga prostitutke dosta zarađivale, bavljenje ovom profesijom često je dovodilo do opadanja njihova ekonomskog statusa i standarda života. Sagledavši uobičajene cijene prostitutki, vidimo da je spolni odnos bio dostupan velikom broju muškaraca niskog statusa.³¹⁴

³¹³ Ibid., 47.

³¹⁴ Ibid., 49-54.

4.7. Mjesta prostitucije

Jedan od izraza koji se koristi za **bordel** je termin *lupanar* (*lupanarium*), koji doslovno preveden znači „vučija jazbina“, a proizlazi od riječi *lupa* (vučica) koja se koristi kao pogrdan naziv za prostitutke.³¹⁵ Drugi termin koji često možemo pronaći je *fornix*³¹⁶, a označava „nadsvođeni prolaz“. Također, bordel označavaju i izrazi *lustrum*, *stabulum* i *postibulum*. Na žalost, izvještaji o bordelima u literarnim izvorima nisu od pomoći jer ne daju nikakav konkretan opis koji bi pomogao u razlikovanju bordela od drugih prostora u kojima se prostitucija mogla odvijati. Arheološki dokazi teško da su od pomoći s obzirom na to da još uvijek ne postoji rimski bordel koji se identificira kao takav. Najsigurniji primjer je tzv. Lupanar iz Pompeja. Pri opisu bordela najbolje će poslužiti sljedeća definicija: **bordel je prostor gdje dvije ili više prostitutki istovremeno mogu raditi i gdje glavni ili barem većina prihoda dolazi od tog posla**. Prema tome, drugi prostori u koje prostitutka odlazi s mušterijom nisu bordel. Velika većina gostionica i svratišta služila je kao mjesto prostitucije te sadržavaju dokaze o istom, a tako i kupelji, no ne znači da su oni bordeli.³¹⁷

Osim seksualnih usluga, bordeli su mogli nuditi svojim gostima hranu, piće, prenoćište ili samo najam prostora koji bi onda gosti koristili u seksualne svrhe. Može se reći da su bili jedna vrsta današnjih vrlo jeftinih hotela.³¹⁸ U slučajevima kada bordeli nisu posluživali hranu i piće ona se donosila iz obližnjih ustanova.³¹⁹ Seks i alkohol uvelike su doprinosili uspješnosti bordela. Čini se da je prisutnost jednog podrazumijevala drugo te tako otežavala razlikovanje bordela od gostionice, prenoćišta i sličnog.³²⁰ Bordele pronalazimo u svim dijelovima grada, većinom u blizini insula

³¹⁵ Clarke, 2003., 60., McGinn, 2004., 7-8., Zović, 2016., 78.

³¹⁶ *Fornix* označava nadsvođeni prostor ili podrum u kojem su se prostitutke znale okupljati. Iz ovog izraza proizlazi termin *fornicatio* (bludništvo, spolni odnos između osoba koje nisu vjenčane jedna za drugu)

³¹⁷ McGinn, 2004., 8-9.

³¹⁸ Ibid., 16, 38.

³¹⁹ Ibid., 38.

³²⁰ Ibid., 18.

(*insulae*)³²¹ koje su bile razbacane svuda po gradu.³²² Postojali su i u ruralnim podnebljima. U naravi, bordeli su se nalazili gdje god je postojala klijentela.³²³ Prilikom njihova opisivanja često se koriste izrazito negativni pridjevi kao nasilno, neprijatno, masno, prljavo, vlažno, bučno, napadnuto žoharima, zadimljeno, skućeno i slično, a takvi pridjevi krase i mjesta kao što su gostionice ili svratišta.³²⁴ Prostitutke koje su se nalazile u bordelu su uglavnom bile ili potpuno gole ili vrlo oskudno odjevene. Plaćanje se izvršavalo unaprijed, a razne usluge naplaćivale su se po različitim cijenama. Uglavnom se ustalilo mišljenje da je ulaz bordela bio naznačen nekakvim zakrpanim zavjesama (*cento*) ili vratima, prostitutke su bile raspoređene u malim separeima ili sobicama (*cella*) koje su se zatvarale vratima (*ostium*), a iznad ili pokraj vrata ponekad je stajao znak s cijenom (*titulus*).³²⁵

Prostituciju se moglo prakticirati na raznim mjestima pa tako pronalazimo da su u te svrhe često korištena **svratišta** i **gostionice**. Sva slična mjesta uglavnom su se povezivala uz prostituciju, a često se njome bavilo i osoblje. Jedan od razloga zasigurno leži u tome što su svodnici prilikom putovanja sa svojim prostitutkama boravili u javnim prenoćištima. Jednako tako, ulične prostitutke i one koje su radile same za sebe, znale su odvoditi svoje mušterije u prenoćišta kada nisu imale vlastiti prostor. Svi termini spomenuti u nastavku odnose se na neku vrstu prenoćišta koja uglavnom služe hranu i piće, poput: *tabernae*, *meritoria*, *cauponiae*, *stabula*, *deversoria*, *synoecia*. Ovdje možemo uključiti i termine *popinae* i *thermopolia*, no oni ne nude smještaj, već samo hranu i piće. Također, žargonizmi *ganeum* i *gurgustium*. Ovakva mjesta je gotovo nemoguće razlikovati od bordela.³²⁶ Prakticiranje prostitucije uobičajena je pojava u svim takvim mjestima. Jedan grafit svjedoči o tome koliko je bilo učestalo prostituiranje na

³²¹ Insula u doslovnom prijevodu označava otok. U arhitekturi starog Rima, insula je jedinstvena građevina koja se sastojala od brojnih zasebnih stambenih jedinica. Omogućavala je veliku naseljenost na malom prostoru. Uglavnom ju je nastanjivala radnička klasa. Građene su od cigle na nekoliko etaža. Karakteristično je da u prizemlju imaju radionice, obrte i sl.

³²² Ibid., 22.

³²³ Ibid., 30.

³²⁴ Ibid., 20., Zović, 2016., 78.

³²⁵ McGinn, 2004, 39-40.

³²⁶ Ibid., 15-16.

mjestima kao što su gostionice. Grafit navodi popis na kojem se među troškovima nalaze i usluge djevojke koje se ubrajaju u cijenu sobe. Upravitelji takvih mjesta većinom su poistovjećeni sa svodnicima. Kao i u bordelima, pospješivanju seksualnog naboja svratišta doprinosi alkohol koji se ondje prodavao i konzumirao. Moguće da je u pojedinim dijelovima Rima, poput Subure³²⁷, gdje je veća koncentracija smještaja za nižu društvenu klasu, bila i veća koncentracija aktivnosti vezanih uz trgovanje seksualnim uslugama. Razlog tomu vjerojatno je u odsustvu javnih građevina i prevladavajućem broju stambenih i trgovačkih zgrada.³²⁸

Proces posjeta **kupeljima** za Rimljane mogao je uključivati brojne druge aktivnosti osim samog kupanja, od dizanja utega pa do filozofskih rasprava. Ondje dostupno uključivalo je prodaju hrane, pića pa i seksualnih usluga. Poput prostitutki, zaposleni su bili niskog socijalnog statusa većinom oslobođenici ili robovi, a barem dio tog osoblja bio je prostituiran od strane upravitelja kupelji. Seksualne usluge koje su oni obavljali najvjerojatnije su se odvijale u prostorima kupelji. Čini se da su, prema podacima iz izvora i epigrafije, kupelji sadržavale i prostorije upravo za te svrhe. Za razdoblje republike ne postoje izričiti dokazi o prisutnosti prostitutki u kupeljima, no moguće da je to zbog nedostatka dokaza dostupnih za to razdoblje. Osim kako bi pronašle i uslužile mušterije, prostitutke su mogle posjetiti kupelji i u svrhu kupanja.³²⁹ Ranije se smatralo da se miješano kupanje (oba spola istovremeno) odvijalo samo u niže rangiranim kupalištima i da su žene koje su sudjelovale bile prostitutke, no recentnija istraživanja ukazuju da je to ipak bila stvar osobnog izbora.³³⁰ Čini se da kod aristokrata i elite posjećivanje kupelji nije stvaralo lošu reputaciju kao što je to bio slučaj prilikom posjete bordelu.³³¹

³²⁷ U Rimu nisu postojala jasno razgraničena područja grada rezervirana isključivo za bogate ili siromašne. Nema društvenog zoniranja. Najveća koncentracija senatorskih kuća bila je u dijelu grada zvanom Subura, okrugu koji se inače smatrao okrugom bordela. Ovaj predio grada ozloglašen je upravo zato jer je bio u blizini glavnog gradskog trga (*Forum Romanum*), centra svih aktivnosti, poglavito elite.

³²⁸ Ibid., 17-21.

³²⁹ Ibid., 23-24., Pretpostavimo da ugledne žene nisu posjećivale kupelji kada su muškarci ondje bili prisutni. U vrijeme principata povećava se popularnost mješovitog kupanja (oba spola).

³³⁰ Ibid., 122.

³³¹ Ibid., 25.

Sva **mjesta javne zabave** uobičajeno su se vezala uz prostituciju. Ovdje pripadaju cirkovi (stadioni za utrke konja), kazališta i amfiteatri. U nadsvođenim lukovima (arkadama) tih građevina nalazili su se razni obrti, trgovine i prodavači. Takav prostor bilo je zgodan i prostitutkama za traženje mušterija, a vjerojatno su iznajmljivale i prostore u arkadama baš poput drugih trgovaca. Osim ranije nabrojanih mjesta prostitutke su mogle biti pronađene i oko hramova.³³² Razne prigode koje su privlačile veliki broj ljudi ujedno su bile privlačne i prostitutkama. Tako su se mogle pronaći na tržnicama, sajmovima i raznim **javnim priredbama i događajima**. Takvi događaji jedan su od razloga zašto neke prostitutke i svodnici nisu bili vezani uz određene lokacije nego su putovali uokolo, privlačili su ih festivali, a pogotovo vojne kampanje (privremeni vojni logori). Također, prisustvovala su i svečanim večerama. Prema tome, vidimo da su prostitutke antičkog doba bile vrlo mobilne i da su često putovale.³³³

Muškarac koji je pripadao eliti rimskog stanovništva gotovo je svaku ženu nižeg staleža mogao smatrati prostitutkom, to se pogotovo odnosilo na žene koje su radile posao koji ih je dovodio u bliski kontakt s muškarcima koji nisu bili dijelom njene obitelji, poput trgovanja bilo koje vrste, od prodaje voća pa do rada u gostionici. Kako se čini, određeni broj žena koje su radile takve poslove dodatno je zarađivao za život prostituiranjem. Kao što smo već utvrdili, nisu sve prostitutke radile u bordelima, neke su neovisno o bordelima prodavale svoje usluge pa ih se tako moglo pronaći i na forumu ili tržnici. Grobnice su mogle poslužiti kao improvizirani bordeli ili barem kao male sobice, bile su prigodne jer su se nalazile u blizini gradskih vrata i uz glavne prometnice.³³⁴

4.7.1. **Tko su bili vlasnici bordela?**

Rimska elita ulagala je svoja sredstva u razne vrste stambenih izgradnji. U Pompejima su bogate obitelji dodavale prodavaonice uz prometnice na svojim kućama i na taj način iskorištavale poziciju svojih domova. „Postojala je bliska veza između oronulih stambenih zgrada i prostitucije“ tako da je za posljedicu ulaganje u jedno, često imalo i ulaganje u drugo. Tako su ulagači mnogo puta bili ugledni ljudi. Izgradnja

³³² Ibid., 22-23.

³³³ Ibid., 26-27.

³³⁴ Ibid., 28-30.

prenoćišta na seoskim imanjima bila je uobičajena i unosna, a kako je bilo tipično pronaći i prostitutke na takvim mjestima, vrlo je vjerojatno dobar dio zarade dolazio upravo iz te prakse. Istaknuti članovi društva najčešće su ipak profitirali, ne od same prostitucije, nego indirektno, prikupljanjem najma od bordela.³³⁵ Prostitucija se smatrala neprimjerenom za elitu, no putem posrednika (*vilicus*)³³⁶ oni su izbjegavali rizik od povezivanja s istom. Je li onda upletenost elite u takve poslove utjecala na stavove i toleranciju prema toj praksi!? Zasigurno da su viši slojevi poticali toleranciju prema prostituciji zbog ekonomske dobrobiti koju je pružala. Čini se da su bordeli, baš poput drugih vrsta posjeda, mogli biti i u vlasništvu cara ili države, a ondje su dospjeli prodajom, kao poklon ili ostavština. Postoji mogućnost da su namjerno ondje postavljeni potaknuti istim motivom koji su imali vlasnici privatnih posjeda. Odgovor na pitanje koliko su zapravo ovi elitni investitori bili upetljani u posao prostitucije donekle pronalazimo u ulozi posrednika koji je bio uobičajena pojava u raznim sektorima. Bogataši su nerijetko upošljavali osobe koje bi posredovale između njih i onih koji su nastanjivali stambene zgrade i na taj se način ograđivali od neugodnog poslovanja direktno sa svodnicima i prostitutkama i mogućeg poistovjećivanja s njima. Jednako tako, kao dodatan motiv je to što su svodnici patili od društvenog i zakonskog invaliditeta. Samo postojanje ogromnog broja prostitutki ropkinja upućuje na vezu između vlasnika i imovine, a tako i postojanje svodnika robovskog statusa. Za Rimljane je bilo uobičajeno da svoje robove, bivše robove i one slobodne, koji su o njima ovisili, postavljaju na pozicije rukovođenja bordela (u Grčkoj postoje paralele). Svodnici su mogli biti i pod-robovi (*vicarius*) drugih robova ili vlasništvo oslobođenika ili slobodnog rukovoditelja, a posrednici koji su rukovodili bordelima mogli su izrabljivati vlastite robove kao prostitutke. Moguće je čak i bilo da je jedna osoba u više uloga istovremeno, svodnik-vlasnik robova-rukovoditelj bordela-investitor. Neki svodnici bili su poprilično uspješni.³³⁷

4.7.2. Osoblje bordela

³³⁵ McGinn, 2004., 30-32.

³³⁶ *Vilicus* je bilo kakav rukovoditelj nekog posla koji rukovođenje obavlja za nekoga drugoga.

³³⁷ Ibid., 32-36.

Bitni faktori koji su utjecali na upravljanje bordelima su veličina ustanove, narav bordela, tj. je li on možda dijelom kupelji ili prenoćišta i slično i status prostitutki koje rade u njemu. Prostitutke koje su bile robovskog statusa najčešće su živjele i hranile se u bordelu, a moguće je da im je bilo dozvoljeno napustiti ustanovu samo povremeno. „Veća zdanja imala bi i neko dodatno osoblje, možda zaposlenike koji bi pazili na prostitutke, kuhare, vodonoše³³⁸, frizere, osmatračke koji su pomagali prikupiti mušterije i druge.“³³⁹

4.7.3. Klijentela

Tko je sve koristio usluge prostitutki i koja je to klijentela koja je uglavnom posjećivala bordele i mjesta prostitucije? Prema dostupnim informacijama, čini se da su osobe oba spola i svih staleža koristile usluge prostitutki. Ipak, bordeli i slična mjesta bili su rezervirani za niže klase. Financijski dobrostojeći Rimljani imali su malo razloga za posjećivanje bordela pošto su i sami imali robove koje su mogli seksualno iskorištavati. Jednako tako, posjećivanje bordela od strane elite stvaralo je svojevrsnu stigmatu pa su samim time oni to izbjegavali. Mnogobrojni grafiti svjedoče o prostitutkama i klijenteli bordela i sl. zdanja. Njihovom analizom utvrđeno je da je većina prostitutki robovskog statusa i da su se relativno jeftino mogle pribaviti i kao takve su bile naširoko dostupne klijenteli nižih klasa i slabijeg ekonomskog statusa.³⁴⁰

4.7.4. Bordeli i strukture u kojima se prostituiral - primjeri

Valja razlikovati primarne i sekundarne prostore prostitucije. Dokazi iz Pompeja ne pomažu previše u razlikovanju bordela od recimo ugostiteljskog objekta (gostionice, prenoćišta i sl.) u kojemu je bordel mogao biti u stražnjem dijelu ili na katu. Ovakva zdanja ubrajaju se, u najboljem slučaju, u podvrste bordela. U podvrste možemo ubrojiti i *cellae meretriciae* (malene sobe u kojima su prostitutke obavljale svoju djelatnost). Ipak, ovdje ne bi pripadale kupelji i dr. javne građevine u kojima se uobičajeno prakticirala

³³⁸ Vodonoše (*aquarioli*) su nosile vodu kako bi se prostitutke mogle oprati nakon odnosa.

³³⁹ McGinn, 2004., 37.

³⁴⁰ Clarke, 2003., 63-64.

prostitucija. U takvim zdanjima rijetko pronalazimo arheološke dokaze koji bi nam to i potvrdili, iako literarnih ima.³⁴¹

Pojedini autori pokušali su utvrditi lokaciju bordela na temelju erotske umjetnosti.³⁴² U Pompejima, koji imaju obilje zidnih slika, razvratne teme pronalazimo posvuda. Prema tome, postojanje erotske umjetnosti teško može biti jednim kriterijem za identifikaciju određenog prostora kao bordela. Najsigurniji primjer ili jedini „pravi“ bordel rimskog svijeta bio bi namjenski građen bordel u Pompejima. Drugi prostor koji je najvjerojatnije služio u svrhe prostitucije su *cellae meretriciae*, male sobe za seks odmah uz ulicu ili u stražnjem dijelu gostionice.³⁴³ Broj bordela za grad Pompeje varira od 7 pa sve do 46, pri čemu pojedini autori u te popise ubrajaju Prigradske kupelji (*Thermae suburbanae*) i *cellae meretriciae*.³⁴⁴ Prvi autor koji pri definiranju bordela upotrebljava kriterije je Andrew Wallace-Hadrill. On navodi tri točke prema kojima ih identificira: 1) „**strukturalni dokazi o postojanju kamenog kreveta smještenog u malenoj prostoriji kojoj javnost ima pristup**“, 2) „**prisutnost slika s eksplicitnim seksualnim scenama**“ i 3) „**skupina grafita *hic bene futui* tipa**“ („**ovdje sam dobro jebao**“).³⁴⁵ Drugi autori navode slične kriterije: nekakav poseban dizajn prostora, izgled, raspored sobe ili prisutnost kamenog ležaja, erotska umjetnost i erotski grafiti. No jesu li ovi kriteriji doista prigodni za određivanje nekog prostora kao bordela, a ne recimo gostionice? Može li se prisutnost kamenog ležaja primijeniti na sva takva zdanja? Možda su bordeli mogli imati drvene krevete ili nisu imali krevete uopće? Malo je vjerojatno da niti jedan drugi prostor nije mogao imati jednak izgled kao i bordel ili da prostitutke nisu koristile drvene krevete koji ne bi preživjeli do danas i poslužili nama kao dokaz. Vjerojatnije je da nisko budžetni bordeli uopće nisu imali krevete, a i usluge koje su prostitutke nudile teško da su zahtijevale iste. Erotska umjetnost koja je bila sveopća značajka rimske kulture, također je od male pomoći.³⁴⁶ Grafiti su također nepouzdan izvor, teško će poslužiti kao konkretan dokaz kada su bili podložni izricati šale, uvrede

³⁴¹ McGinn, 2004., 207. Prostitucija se prakticirala u kupeljima i u antičkoj Grčkoj.

³⁴² Clarke, 1998, 195., Clarke, 2003, 63., McGinn, 2004., 182.

³⁴³ Clarke, 1998., 195., McGinn, 2004., 194-195, 204.

³⁴⁴ Clarke, 1998., 195., Clarke, 2003., 63., McGinn, 2004, 195-199.

³⁴⁵ McGinn, 2004., 199.

³⁴⁶ Clarke, 1998., 196., McGinn, 2004, 200-201.

ili preuveličati određene podatke. Niti jedan od gore navedenih kriterija nije ključan za poslovanje bordela niti bi se isključivo njima trebali voditi pri identifikaciji istih.³⁴⁷ Iako su ovi kriteriji daleko od konačnog rješenja, oni su sve što imamo i što bi nas moglo primaći identifikaciji bordela u Pompejima i rimskog bordela općenito. „Prema onome što saznajemo iz pojedinih Tertulijanovih zapisa (*Apol.* 35.4) lampice smještene ispred vrata mogle su Rimljanima služiti kao identifikatori za prepoznavanje bordela.“ Na žalost, u arheološkom kontekstu ne pronalazimo lampice na takav način koji bi nam pripomogao u identificiranju tih struktura.³⁴⁸

Prije nego se pozabavimo primjerima bordela i mjesta prostitucije pronađenim po rimskom svijetu, valjalo bi još jednom napomenuti što to točno definira bordel. Dakle, **bordel je mjesto otvoreno za javnost gdje je primarni posao toga mjesta ili veći dio poslovanja, prodaja seksa i gdje istovremeno može raditi dvije ili više prostitutki.**³⁴⁹ Sva ostala zdanja u kojima pronalazimo tragove prostitucije, a ne uklapaju se u opis, nisu bordel.

Smatra se da su Pompeji sa svojom populacijom koja se procjenjuje između 10 000 i 12 000 stanovnika, imali 34 ili 35 bordela³⁵⁰, a grad Rim čija se populacija procjenjivala između 500 000 ili 1 000 000 stanovnika u 4. st. imao 45 ili 46 bordela.³⁵¹ Brojke bordela date za grad Rim varljive su i vjerojatno se odnose samo na one velike, namjenski građene bordele.³⁵² Najveći nama poznati bordel pronađen je u Pompejima sa svojih 10 sobica (*cellae*) (namjenski građen bordel).³⁵³ Čini se ipak da je većina pompejanskih bordela bila malena brojeći možda pet ili 6 prostitutki, ne više od toga.³⁵⁴

³⁴⁷ Prilikom identificiranja građevine Z na Kerameikosu u Ateni nisu se koristili ovakvi kriteriji.

³⁴⁸ McGinn, 2004., 202-203.

³⁴⁹ Ibid., 204.

³⁵⁰ Ovaj podatak treba uzeti s rezervom. Znanstvenici koji su iskapali ruševine u Pompejima imali su diskutabilne standarde prema kojima su određivali određeni prostor kao bordel. Često se građevine unutar kojih se pojavljivala erotska umjetnost odmah tumačilo kao bordel ili prostor za prostituciju.

³⁵¹ Clarke, 1998., 195., McGinn, 2004., 167.

³⁵² McGinn, 2004., 168.

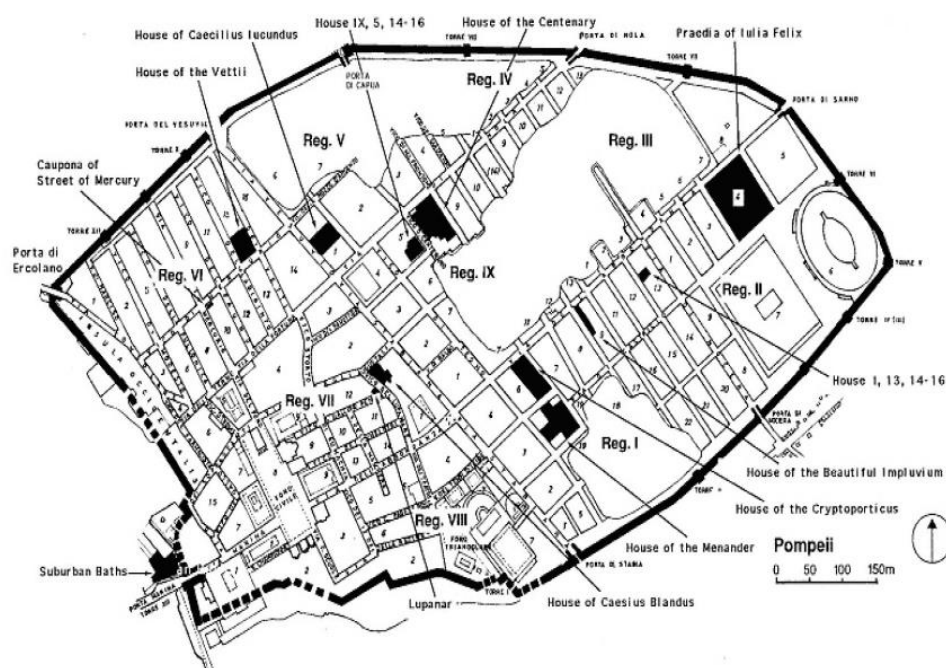
³⁵³ Ibid., 37.

³⁵⁴ Ibid., 206.

Iako pojedina zdanja ne pripadaju u kategoriju bordela ovdje će biti navedena zbog pretpostavke da se prostitucija u tim prostorima mogla odvijati. Pošto su zdanja ukrašena erotskom umjetnošću, koja je jedan od kriterija za njihovo određivanje, u ovom poglavlju pozabavit ćemo se i zidnim slikama koje se u tim zdanjima nalaze (ili su se nalazile), a mogle su navesti na identifikaciju građevine kao mjesta prostitucije. Zbog prirode očuvanosti Pompeji će nam poslužiti kao glavni izvor podataka i dokaza o prostituciji tako da će većina primjera biti iz Pompeja.

4.7.4.1. Pompeji

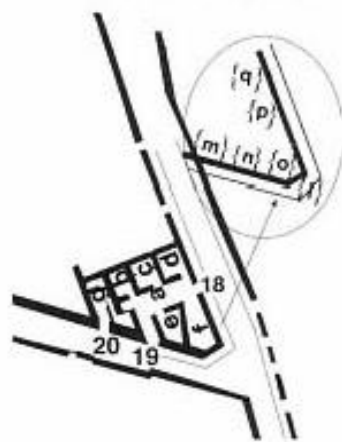
Thomas McGinn je u svojoj knjizi *The Economy of Prostitution in the Roman World* napravio popis od 41 potencijalnog bordela u Pompejima (slika 34). On ovdje uključuje i prostore koji bi mogli služiti kao bordeli, poput gostionica i sl. Uključeni su i neki koji su sumnjive prirode, poput Kuće braće Vettii koju bi, kao što ćemo vidjeti u nastavku, bolje bilo ubrojiti u „sex klub“. **Jedina zdanja koja se doista smatraju bordelima su namjenski građen bordel i *cellae meretriciae*.**³⁵⁵

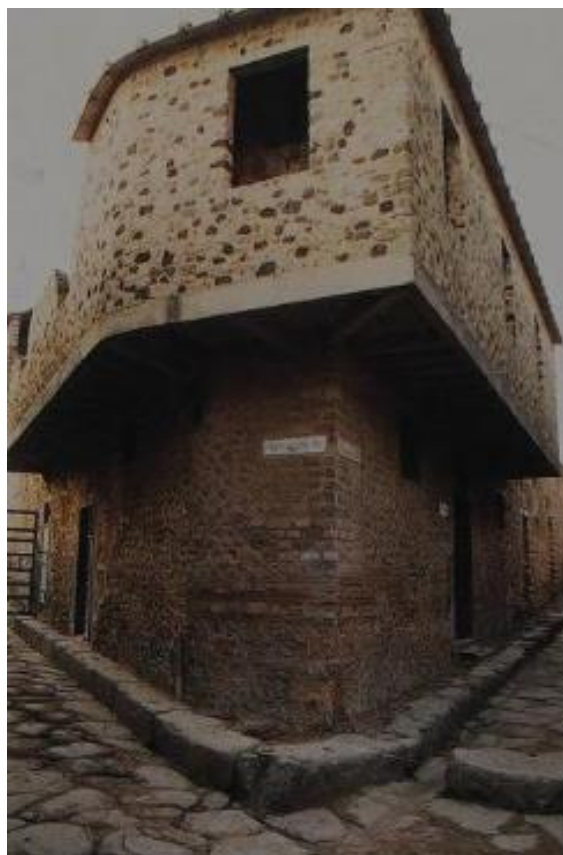
Slika 34 Tlocrt Pompeja s pojedinim građevinama koje se povezivalo s prostitucijom (Clarke, 1998, 146.)

³⁵⁵ McGinn, 2004., 78-79, 267.

4.7.4.1.1. Namjenski građen bordel u Pompejima/Lupanar
(*Lupanare nuovo/Lupanare grande*) (7.12.18-20)

Slika 35 Tlocrt prizemlja i prvog kata (u ovalu) namjenski građenog bordela - Lupanar, Pompeji (J. R. Clarke, 1998, 197.)

Slika 36 Bordel, Pompeji (Clarke, 2003, 60.)

Namjenski građen bordel (tlocrt – slika 35; slika 36) jedini je ove vrste pronađen u Pompejima i jedini sigurni primjer bordela u rimskom svijetu uopće.³⁵⁶ Pronađen je 1862. g., a nalazio se u uskoj ulici nedaleko od gradskog foruma.³⁵⁷ Pripadao je u *Regio* 7, blok 12 i zauzimao prostor trokutastog oblika na uglu dviju nepravilno postavljenih ulica.³⁵⁸ Malih je dimenzija, sa sveukupno 10 sobica. Prizemlje (slika 37) se sastojalo od pet jednostavnih malih prostorijskih jedinica. Unutar svake prostorije bio je kameni krevet (slika 38) koji je u doba antike vjerojatno bio opremljen madracem ili jastucima.³⁵⁹ Hodnik koji je povezivao prostorije je u gornjem dijelu zida imao prikaze sedam erotskih slika (jedna je nečitka) i sliku Prijapa s dva falusa (slika 39).³⁶⁰ U prizemlju ispod drvenog stepeništa nalazila se latrina (sanitarni čvor).³⁶¹ U bordelu i oko njega pronađeno je više od 100 grafita od kojih su mnogi bili erotске prirode (na latinskom i grčkom).³⁶² Pronađen je čak i otisak novca kovanog 72. g. utisnut u žbuku dok je još bila vlažna. Grafiti na zidovima bordela i drugdje u Pompejima otkrivaju klijentelu koja je uobičajeno posjećivala takva mjesta. Kako smo vidjeli, elita visokog rimskog društva i ugledni građani nisu posjećivali mjesta prostitucije zbog rizika od ugroze vlastite časti. Imućnije osobe u carstvu imale su novca za vlastite robove koje bi seksualno iskorištavali pa prostitutke nisu niti trebali. Većinom imena koja grafiti navode otkrivaju da su i prostitutke i klijenti robovskog statusa, stranci ili oslobođenici.³⁶³

³⁵⁶ Clarke, 1998., 195-6., Clarke, 2003., 63., McGinn, 2004., 232-233.

³⁵⁷ Clarke, 2003., 60., McGinn, 2004., 232.

³⁵⁸ Clarke, 1998., 196., Clarke, 2003., 60., Hubbard, 2014., 519.

³⁵⁹ Clarke, 1998., 196., Clarke, 2003., 60., Hubbard, 2014., 501, 519., McGinn, 2004., 232.

³⁶⁰ Clarke, 2003., 60., McGinn, 2004., 232., Hubbard, 2014., 519. Rimljani su vjerovali da falus štiti od urokljivog oka i demonskih sila. Brojni su dokazi još od doba arhajske i klasične Grčke o postojanju zaštitne moći falusa. Prijap je poljoprivredno božanstvo blisko-istočnog podrijetla koje u doba Rima postaje potomak Afrodite i Dioniza, zaštitnik je vrtova i ulaza u kuću, predstavlja izobilje i često nosi plodove zemlje u svom ogrtaču. Uobičajeno je prikazan s ogromnim falusom. Kao zaštitnik vrtova svojim ogromnom spolnim organom, kradljivcu prijeti penetracijom u vaginu, anus ili usta.

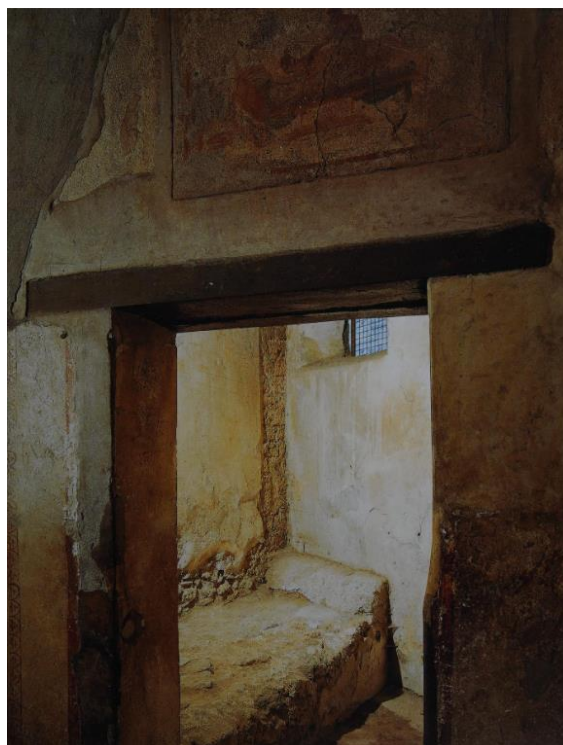
³⁶¹ Clarke, 1998., 196., Clarke, 2003., 60., Hubbard, 2014., 501., McGinn, 2004., 232-233.

³⁶² Clarke, 2003., 63., Hubbard, 2014., 501., McGinn, 2004., 233.

³⁶³ Clarke, 1998., 196-199., Clarke, 2003., 63-64.

Slika 37 Unutrašnjost namjenski građenog bordela, pogled s istočnih vrata (18 na tlocrtu), desno i lijevo se nalaze male sobice, a latrina je na kraju hodnika (Clarke, 2003, 60.)

Slika 38 Prikaz sobice i kamenog kreveta, zapadna strana južnog zida, iznad nadvratnika nalazi se erotska slika (Clarke, 2003, 61.)

Slika 39 Prijap s dva falusa, na sjeverom zidu u gornjoj zoni, naslikan kako bi donio sreću prostitutkama i posjetiteljima Lupanara, Pompeji (Clarke, 2003, 62.)

„Još pet sobica nalazilo se na gornjoj etaži kojima se moglo pristupiti odvojenim stubištem preko balkona“.³⁶⁴ Ove sobe nisu imale ugrađene kamene krevete, erotsku umjetnost ni grafite. Jedna od opcija je da je gornji kat služio kao prostor za spavanje prostitutkama koje su radile dolje. Znamo da su često osobe koje su radile u bordelima zbog svojeg robovskog statusa imale ograničenu slobodu kretanja, ako su ga uopće smjele napuštati. Teško je za vjerovati da bi osobe koje se bave prostitucijom imale odvojeni prostor za spavanje, tipično je bilo da ako žive u prostoru bordela spavaju u sobama u kojima rade. Sve upućuje na to da je i gornji kat služio kao prostor za seks, možda ne kao jedinstveni bordel s donjim dijelom nego zasebno, svaki vođen svojim posrednikom.³⁶⁵

Zidovi bordela oslikani su u duhu Četvrtog stila, baza je bijela, a zidna ploha razdijeljena je na polja trakama. Donji dio zidova u hodniku jednostavno je ukrašen. U središtu svakog zidnog polja nalazi se krilata životinja. Erotske slike pojavljuju se u gornjoj zoni, iznad linije nadvratnika i ulaza u kubikule. Na sjevernom zidu nalazi se prikaz Prijapa s dva falusa. Slika ovog božanstva klijentima služi kao sreća pri seksualnim užicima. Sedam erotskih slika prikazano je s luksuzno uređenim krevetima koji imaju

³⁶⁴ McGinn, 2004., 232.

³⁶⁵ Ibid., 236, 238.

uzglavlja, jastuke i prekrivače. Pojedine slike prikazuju svijećnjake, svjetiljke i/ili posude. Jedna od slika prikazuje par koji nije u činu vođenja ljubavi već je žena prikazana kako stoji pored kreveta odjevena, a muškarac nag kako leži u krevetu i upire prstom u pravokutnu ploču na zidu (*pinax*) (slika 40). *Pinax* vjerojatno prikazuje eksplicitnu seksualnu scenu, poput onih u luksuzno uređenim kućama i poput ovih u bordelu.³⁶⁶ Ovakvi prikazi klijentu u bordelu na jedan način nude maštariju više klase. Način držanja, odjeća i frizura upućuju na to da je žena prikazana na slici prostitutka višeg nivoa, poput grčkih hetera. Najbolje sačuvana slika prikazuje muškarca i ženu u dvosmislenoj pozi (slika 41). Muškarac se nalazi u polu-ležećem položaju, a žena ga opkoračuje nogama i čučajući odmara stražnjicu na njegovu bedru. Žena je nagnuta i gleda svog partnera. Na idućoj slici opet je prikazan par, muškarac i žena. Muškarac kleči okrenut prema ženi i razdvaja joj noge dok se sprema na penetraciju (slika 42). Moguće je da su ostale tri čitke zidne slike bile izvedene od strane manje iskusnog umjetnika. Slike prikazuju razne seksualne poze penetracije sa stražnje strane (slike 43-45).³⁶⁷

Slika 40 Prikaz para, žena stoji pored kreveta odjevena, a muškarac nag leži u krevetu gledajući *pinax* (sliku s kopcima na zidu), južni dio zapadnog zida, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 63).

³⁶⁶ Clarke, 1998., 199-202., Clarke, 2003., 64-65., Hubbard, 2014., 519.

³⁶⁷ Clarke, 1998., 202-204., Clarke, 2003., 65, 67.

Slika 41 Muško-ženski par na krevetu, lijevo od njih nalazi se lampa na stalku, istočni dio južnog zida, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 64.)

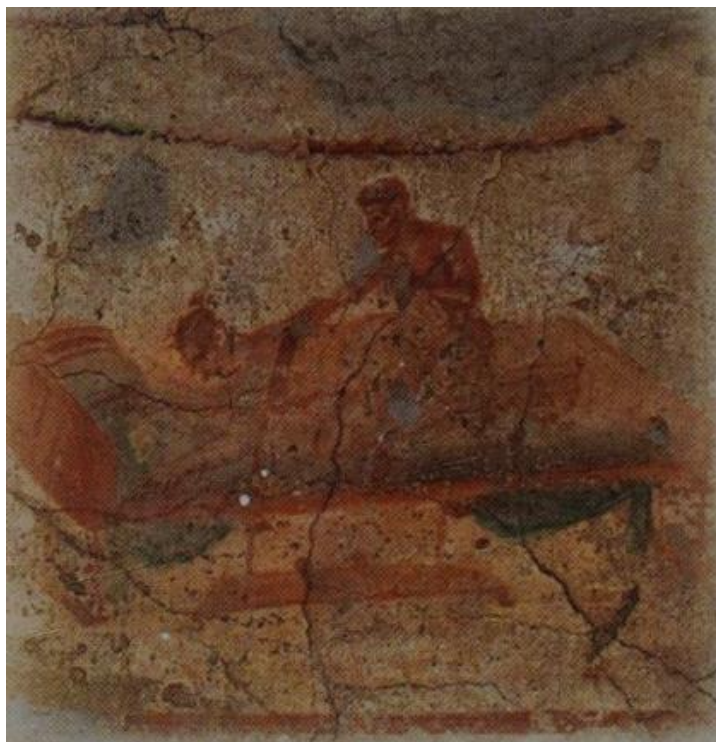
Slika 42 Muško-ženski par na krevetu, gledajući s istoka drugi panel na južnom zidu, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 65.)

Slika 43 Muško-ženski par, penetracija sa stražnje strane, smatra se da je bila rezervirana za prostitutke ili žene pretjeranih seksualnih apetita, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 66-67.)

Slika 44 Muško-ženski par, penetracija sa stražnje strane, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 66-67.)

Slika 45 Muško-ženski par, penetracija sa stražnje strane, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 66-67.)

Možda je bolje pretpostaviti da su ovakve zidne slike pokušavale imitirati interijer viših klasa i simulirati luksuz (eksplicitne seksualne scene bile su uobičajene u kućama rimskih uglednika i bogataša) nego da su prikazi eksplicitnih seksualnih scena služili kao svojevrsni „meni“ različitih spolnih usluga koje se nude.³⁶⁸ Prvenstveno jer nisu sve slike prikazivale seksualne poze, a i zato jer prikazani interijer ne odgovara unutarnjem uređenju bordela.³⁶⁹

Neposredno područje oko bordela bilo je svojevrsni neslužbeni centar spolne aktivnosti. Soba za prostitutku nalazila se s druge strane ulice, druga niz ulicu, preko puta se nalazio veliki hotel, taverna nasuprot jednom ulazu i kupališni kompleks nešto dalje.³⁷⁰ Kako smo vidjeli, sva ova mjesta su mogla služiti prostituciji.

³⁶⁸ Clarke, 1998., 206., Clarke, 2003., 64., Hubbard, 2014., 519-520.

³⁶⁹ Clarke, 1998., 205.

³⁷⁰ McGinn, 2004., 238-239.

4.7.5. *Cellae meretriciae*

Cella meretrícia je uz bordel drugi prostor u kojem se prakticirala prostitucija. To je bila malena sobica u kojoj je radila jedna ili dvije prostitutke, u smjenama. Često se otvarala direktno na ulicu. Hans Eschebach napravio je njihov popis, a kasnije su na taj popis dodane još dvije. Uglavnom se grupiralo nekoliko komada u ulici ili uz prometnicu. Do danas je poznato 11 ovakvih prostorića. Svi poznati primjeri nalaze se u prizemlju, no to je posljedica nedostatka sačuvanih gornjih etaža u Pompejima. Unutar ovog tipa mogu se ubrojiti i sobice koje nisu direktno povezane s ulicom, nego smještene u stražnjem dijelu gostionica i sličnih prostora. Dva primjera postoje u Pompejima, nalaze se susjedno jedan drugom (7.6.14-15.), a kao takvi identificirani su na temelju erotske umjetnosti. Obje gostionice su jedna do druge i obje u stražnjem djelu imaju malenu sobicu u kojoj se mogla prakticirati prostitucija. Ove sobice vjerojatno su za svoje klijente koristile uličarke i konobarice.³⁷¹

4.7.6. Kupelji

Prostitucija u kupeljima bila je sporedno zanimanje. Malene prostorije koje su se mogle koristiti za prostituiranje vjerojatno su imale i druge svrhe, poput masiranja i sl.³⁷² U nastavku su navedeni neki primjeri koji su unutar kompleksa mogli sadržavati prostore u kojima se odvijala prostitucija.

Prigradske kupelji u Pompejima (tlocrt - slika 46) u svlačionici (*apodyterium*) (slika 43, otkriveno 1986. g.) u prizemlju imaju erotske slike na zidovima.³⁷³ To je bila jedina svlačionica u cijelom kupališnom kompleksu tako da su ju koristili i muškarci i žene.³⁷⁴ Na gornjem katu postojao je poluodvojen stambeni prostor (tri stana), direktno

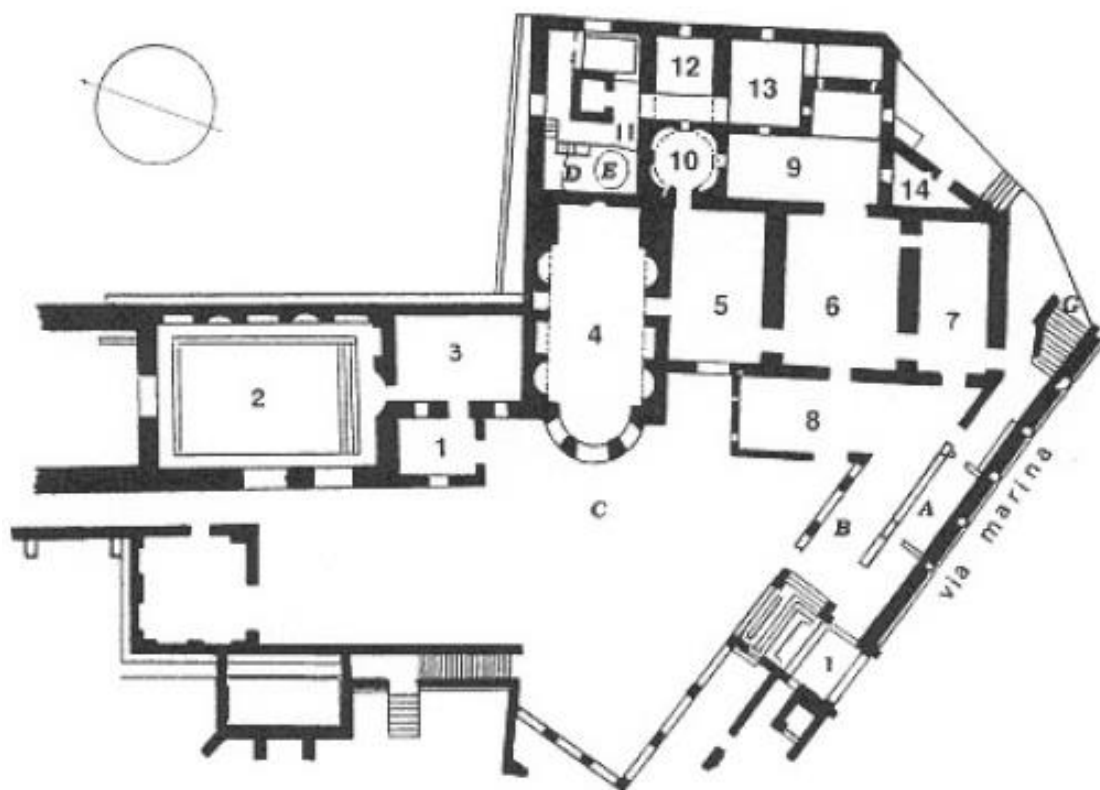
³⁷¹ McGinn, 2004., 215-216.

³⁷² Ibid., 212.

³⁷³ Clarke, 1998., 212., McGinn, 2004., 210., Iako danas znamo da su erotski prikazi iz Prigradskih kupelji u Pompejima trebali izazivati smijeh i tjerati urokljivo oko, nisu svi učenjaci dijelili to mišljenje. Godine 2001. prilikom objave otvaranja Prigradskih kupelji za javnost Pier Giovanni Guzzo, upravitelj Pompeja i dalje je tvrdio da su erotske slike na zidovima svlačionice upućivale na neku vrstu bordela i da su reklamirale dostupne seksualne usluge.

³⁷⁴ Clarke, 1998., 213., Clarke, 2003., 123.

povezan stepeništem južno od svlačionice (označeno brojem 7 na slici 46), no u isto vrijeme i s posebnim izlazom na ulicu koji je mogao pogodovati prakticiranju prostitucije.³⁷⁵ Utvrđeno je i postojanje razvratnih grafita koji uključuju i cijene prostitutki. Vjerojatnije je da su slike, zbog svojih pretjerano erotskih prikaza, zapravo služile izazivanju smijeha više nego seksualnom uzbuđenju.³⁷⁶

Slika 46 Tlocrt Prigradskih kupelji u Pompejima (Clarke, 1998, 213.)

Dekoratívni program svlačionice izrađen je u Četvrtom stilu. Kao jedna od glavnih značajki ovog stila je odvajanje prostora u kojem se odvijala cirkulacija ljudi i prostora u kojem su se kupaći odijevali, različitim bojama i arhitektonskim prikazima.³⁷⁷ Prostor cirkulacije sa svoja tri ulaza za bazu ima crnu boju u podnožju i središnjoj zoni te nosi jednostavan ukras bilja i podjelu na velika pravokutna polja. U gornjem dijelu na bijeloj podlozi nalaze se edikule i girlande. Visoko i usko polje dijeli prostor svlačionice na dva

³⁷⁵ Clarke, 1998., 212., McGinn, 2004., 210-211.

³⁷⁶ McGinn, 2004., 211.

³⁷⁷ Clarke, 1998., 213-214., Clarke, 2003, 121.

dijela i označava promjenu u dekorativnom programu. U donjem dijelu zid i dalje ostaje crno obojen, no središnji dio postaje žut. Najvažniji dio dekoracije nalazi se u gornjoj zoni. Na bijeloj podlozi nalaze se erotski prikazi.³⁷⁸

Slika 47 Prigradske kupelji, svlačionica (*apodyterium*), prostorija 7 na tlocrtu, istočni i južni zid, oko 62. - 79. g. (Hubbard, 2014, 520.)

Čini se da umjetniku nije bila namjera naslikati seksualne fantazije viših klasa poput onih kakve ćemo vidjeti u privatnim kućama ili kakve se nalaze u Lupanaru, ovdje su erotski prikazi za cilj imali zabaviti posjetitelja i izazvati smijeh svojim nečuvenim i besramnim prizorima (takvog su tipa i prikazi u Krčmi iz Merkurove ulice; dolje u tekstu).³⁷⁹ Osim sačuvanih zidnih slika (slike 49-59) više je humoristične prirode zbog toga što prikazuju seksualne tabue³⁸⁰ (felacija, kunilingus, spolno općenje dviju žena,

³⁷⁸ Clarke, 1998., 214-215.

³⁷⁹ Ibid., 216.

³⁸⁰ Prikazi su nastali s namjerom nasmijavanja posjetitelja koji su koristili ove sanduke jer je smijeh jedan od načina na koji su se ljudi toga doba štitili od urokljivog oka. Rimljani su vjerovali da je zavidna osoba koja se fiksirala na nekoga mogla usmjeriti štetne čestice svojim okom koje su mogle izazvati bolest ili smrt, a kako su posjetitelji kupelji bili posebno izloženi tuđem pogledu zbog svoje nagosti, vjerovalo se da su ovdje bili posebno ranjivi nekome tko im je zavidio na fizičkoj ljepoti. To je razlog što ćemo u kupeljima često sretati prikaze falusa pojedinačno, u skupinama od nekoliko, prikaze velikih erekcija na pigmejima, patuljcima, osobama tamne puti, osobama s fizičkim deformacijama i sl. Oni se ovdje nalaze kako bi izazvali smijeh i otjerali urokljivo oko.

utroje ili učetvero, penetracija muškarac na muškarca - lat. *cinadeus...*).³⁸¹ Svaka slika nalazi se iznad prikaza kutije u perspektivi od kojih je svakoj dodijeljen broj, ukupno ih je bilo 16 (slika 48). Svaka se povezivala sa stvarnom kutijom u koju su kupači spremali svoje stvari tijekom boravka u kupeljima.³⁸² Postoje pretpostavke o tome da su za nastanak prikaza poslužili seksualni priručnici koje je vlasnik kupelji posjedovao i koje je umjetnik mogao koristiti kao šablone. Na južnom i istočnom zidu pronađene su rupe za držače koji su podupirali police i kutije na njima. Nešto prije erupcije Vezuva 79. g. vlasnik (moguće novi) je dao preurediti prostor svlačionice i tako prekrrio erotske slike sa jednostavnim motivima izrađenim u Četvrtom stilu.³⁸³

Slika 48 Digitalna rekonstrukcija svlačionice s prikazom police koja je nosila kutije u koje su kupači odlagali stvari, ispod svake zidne slike nalazila se jedna brojem označena kutija (Clarke, 2003, 117)

Sačuvano je samo prvih 8 od 16 slika i to slike označene rimskim brojevima od I do VIII (idu s desna na lijevo) na desnom zidu. Prve dvije slike iz erotskog serijala, iako eksplicitne, prikazuju poze uobičajene za rimsku erotsku umjetnost. Prva prikazuje ženu u čučućem položaju koja sjeda na muškarčev spolni organ (lat. *mulier equitans*, jahačica, slika 49), a druga ženu u poluležećem položaju iza koje muškarac kleči na krevetu,

³⁸¹ Hubbard, 2014., 520-521., Clarke, 2003., 117. Sve seksualne radnje prikazane na zidovima svlačionice Prigradskih kupelji u Pompejima u literaturi su označene kao razvratne i moralno degradirajuće.

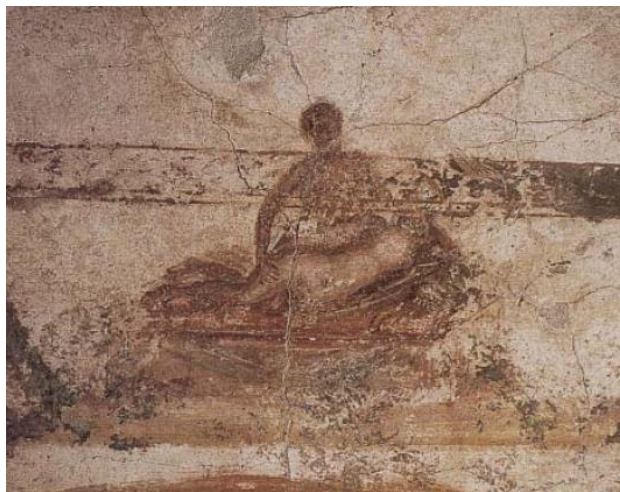
³⁸² Clarke, 1998., 215., Clarke, 2003., 123., Hubbard, 2014., 520.

³⁸³ Clarke, 1998, 215, 249. Moguće je da su nakon nekog vremena prestale izazivati smijeh i veselje kod posjetitelja i tako izgubile svoju prvotnu funkciju tjeranja urokljivog oka pa ih je vlasnik odlučio prekriti.

njegovo desno koljeno nalazi se između njenih nogu (slika 50). Varijacije prikaza kakav se nalazi na sceni 2 erotskog serijala pronalazimo na mnogobrojnom aretinskom posuđu, također, to je bila jedna od omiljenih poza prilikom prikazivanja scena muškarca s dječakom. Ono što ovdje pronalazimo humorističnim je žena koja dominira nad muškarcem. Kod prve scene žena je prikazana veća, a kod druge muškarac se nalazi iza žene namještajući se u poziciju koja mu dozvoljava penetraciju.³⁸⁴

Slika 49 Prikaz muško-ženskog para na krevetu, scena 1, Prigradske kupelji Pompeji
(Clarke, 1998., Tabla 9)

Slika 50 Prikaz muško-ženskog para na krevetu, scena 2, Prigradske kupelji Pompeji
(Clarke, 1998., Tabla 10)

³⁸⁴ Clarke, 1998., 216-219., Clarke, 2003., 123-124.

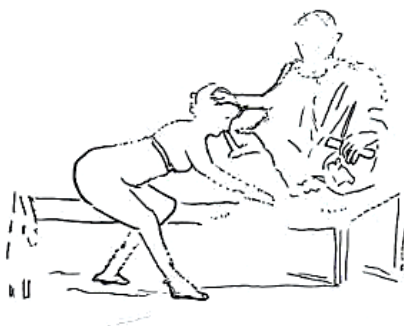
Scena 3 rjeđe se pojavljuje u okvirima rimske umjetnosti. Slika prikazuje ženu koja oralno zadovoljava muškarca (lat. *fellatio*) (slika 51 i 52). Muškarac je prikazan sjedeći uspravljen na krevetu u bijeloj tunici koja je zadignuta kako bi otkrila njegove genitalije, u jednoj ruci drži svitak, a druga mu se nalazi na ženinoj glavi. Žena sjedi na rubu kreveta i duboko pognuta u struku, naginje se naprijed do muškarčevih genitalija. Iako rijetki, zabilježeno je šest primjera felacije na grčkom slikanom posuđu, svi su u kontekstu simpozijuskog orgijanja i uglavnom ih obavlja prostitutka.³⁸⁵ I literarni izvori i grafiti upućuju na to da je felacija bila nešto što se usko vezalo uz prostitutke. Rimljani su posebno brinuli o čistoći usta, pošto su ona bila organom javnog govorništva i integralnim dijelom društvenih interakcija elite, tako da muškarac koji drži do svoje supruge, nikada istoj ne bi dopustio (niti ona sebi) da obeščasti svoja usta felacijom. Osobe koje bi bile optužene za felaciju dobivaju status infamije (lat. *infamia*) i time postaju izopćenici iz društva, gube svoj društveni status i građanska prava. U kategoriju infamije pripadali su gladijatori, glumci i prostitutke oba spola. Uzevši navedeno u obzir ne čudi da je uobičajeno bilo prilikom prikazivanja scena felacije staviti ruku muškarca na glavu žene, bilo je za očekivati da će doći do otpora. Marcijal navodi da je *fellatrix* bila oznaka za prostitutku najniže kategorije. Scene felacije su prema tome zasigurno prikazivale ili robinje ili prostitutke.³⁸⁶

³⁸⁵ Clarke, 1998., 219-220., Clarke, 2003., 124., Kod simpozijских scena na kojima se pojavljuje felacija većinom se radi o grupnim scenama koje uključuju nekoliko likova, uglavnom dva muškarca i ženu, a žena je prikazana kao neprivlačna. Često takvi prikazi uključuju i batinanje žena. Pogledati gore u tekstu, dio o prostituciji u Grčkoj, Erotski prikazi na posuđu iz arhaiskog i klasičnog doba. Čini se da takvih prikaza nema u helenističkoj umjetnosti, a pojavljuju se tek na rimskim lampama i spintrijama u 1. st. kada se uglavnom radi o prikazu para na krevetu radije nego trojcu ili orgijama. Poslije toga motiv nestaje.

³⁸⁶ Clarke, 1998., 220, 222-223., Clarke, 2003., 124.

Slika 51 Prikaz felacije, scena 3, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 11)

Slika 52 Crtež scene 3 (Clarke, 2003, 123.)

Četvrta scena ponovno je prikaz oralnog zadovoljavanja, no ovaj put se radi o muškarcu koji pruža oralno zadovoljstvo ženi (lat. *cunnilingus*, slika 53). Gola žena s raširenim nogama leži na krevetu. Desnu nogu kod koljena pridržava s rukom, a drugom je oslonjena na krevet. Muškarac u potpunosti odjeven u bijelu tuniku, kleči pored kreveta i oralno zadovoljava ženu. Jednom rukom joj pridržava lijevu nogu. Ne postoji niti jedna zidna slika s ovom tematikom sačuvana do danas, čime ovaj prikaz postaje jedinstvenim primjerom u svijetu antičkog zidnog slikarstva. Prikaz kunilingusa možemo pronaći na lampama, no u tom slučaju uglavnom se prikazuje kao čin obostranog zadovoljavanja, tzv. poza „69“, gdje muškarac izvodi kunilingus dok žena istovremeno izvodi felaciju. Dakle, ne postoje paralele s ovim prikazom niti kod pokretnih nalaza. Jednako kao i felacija, kunilingus je bio sramotan i nečist čin te je osoba koja je optužena za isti snosila jednake posljedice kao i pri prakticiranju felacije (lat. *infamia*). Postoje dokazi da su žene redovito plaćale muške prostitutke kako bi im pružili oralno zadovoljstvo. Grafiti otkrivaju uobičajenu cijenu koja se plaćala za kunilingus, a iznosila je između jednog i tri

asa, kao i za felaciju. Čini se onda da je ova scena oslikavala uobičajenu uslugu dostupnu ženama toga vremena, samo je umjetnik načinom prikazivanja muškarca u odnosu na ženu postigao komičnost. To što je muškarac prikazan u potpunosti odjeven je neuobičajeno i neprikladno za njegov društveni status, odaje dojam kao da je jedva dočekao ženi pružiti oralno zadovoljstvo, a ženina golotinja nju stavlja u kategoriju besramne prostitutke.³⁸⁷ Osim komičnosti postignute prikazivanjem muškarca odjevenog i manjeg u odnosu na ženu, ono što ga ovdje čini bijednim je činjenica da se oralno zadovoljavanje žene smatralo penetracijom usta onoga koji ga na njoj izvršava, tako da on ne samo da ovim činom dobiva nečista usta, već postaje i subjektom penetracije.³⁸⁸

Slika 53 Prikaz kunilingusa, scena 4, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 12)

U dosta lošem stanju zbog kasnijeg preslikavanja nalazi se scena 5 (slike 54 i 55). Uslijed toga dosta je teško protumačiti kojega je spola jedna od prikazanih osoba na slici. Jedan od likova prikazan je uspravljen stojeći na tlu, gleda ženu koja leži na krevetu oslonjena na lakat. Ležeći lik jednu nogu podiže na rame liku koji stoji. Vjeruje se da su oba lika zapravo žene. Obje imaju frizure tipične za ženske likove, a ležeći lik ima i traku za grudi. S obzirom na oštećenost slike teško je sa sigurnošću znati što se točno događalo između ove dvije žene. Čini se da imitiraju uobičajenu heteroseksualnu pozu. Rimski muškarac bi gledajući ovu pozu vjerojatno automatski pretpostavio da je žena u stajaćem položaju imala privezan dildo. U literarnim izvorima kod Grka i Rimljana pronalazimo da kod odnosa dviju žena jedna uvijek mora preuzeti ulogu muškarca (falična žena), tj.

³⁸⁷ Clarke, 1998., 223-226., Clarke, 2003., 126.

³⁸⁸ Clarke, 2003., 132.

koristi umjetni falus i time se izjednačava s muškarcem. Umjetni muškarac je žena s privezanim dildom.³⁸⁹ Ako se doista radi o prikazu dvije žene, onda ne postoji niti jedna paralela ovom seksualnom prikazu u vizualnoj umjetnosti tog vremena. Iako su potonji prikazi nepostojeći, brojni su prikazi žena s dildovima. Na grčkim antičkim vazama bilo je uobičajeno pronaći scene hetera koje miluju ili sišu dildoe.³⁹⁰ Čak i Marcijal opisuje pojedine scene u kojima se žene ponašaju kao muškarci tako što koriste dildo kako bi zadovoljile svoje partnerice.³⁹¹

Slika 54 Prikaz dviju žena u intimnom odnosu, scena 5, Prigradske kupelji Pompeji
(Clarke, 1998., Tabla 13)

³⁸⁹ Clarke, 1998., 227-228., Clarke, 2003., 127. Pronađen je primjerak drvenog falusa u rimskoj utvrdi u Vindolandi (sjeverna Britanija). Otkriven je u sloju koji se datira u razdoblje Antonina (165-200.g). Više o drvenom falusu u: Collins, R., Sands, R., *Touch wood: luck, protection, power or pleasure? A wooden phallus from Vindolanda Roman fort*, u: *Antiquity, First View*, str. 1 -17, Cambridge University Press 2023.

³⁹⁰ Clarke, 1998., 227-228., Clarke, 2003., 128.

³⁹¹ Clarke, 1998., 228.

Slika 55 Crtež scene 5 (Clarke, 2003, 123.)

Još jedan jedinstveni umjetnički prikaz nalazi se na sceni 6 (slika 56). Slika prikazuje seksualni trojac, dva muškarca i ženu na krevetu. Ženu pognutu u struku s licem na jastuku i podignute stražnjice koju penetrira muškarac u sredini koji kleči, a njega penetrira krajnji lijevi muškarac koji također kleči na krevetu.³⁹² Poza koju žena zauzima je uobičajena, često prikazivana na lampama i dr. predmetima i slikama. Prema onome što nam je poznato iz klasičnih grčkih konstrukcija seksualnosti ta poza je rezervirana za prostitutke te nisko rangirane i društveno neugledne osobe (muške i ženske). Pojedini autori pretpostavljaju da su prostitutke preferirale ovakvu pozu jer su prakticirajući analnu penetraciju izbjegavale neželjenu trudnoću. Čini se da je ova poza s vremenom postala društveno prihvatljiva jer u rimsko doba takve poze pronalazimo na brojnim dragocjenim predmetima (npr. poklopac Bostonskog ogledala) namijenjenim eliti. Umjetnik koji je izradio sliku ovoga seksualnog trojca želio je promatraču osigurati jednako dobro iskustvo kakvo imaju gledatelji golih mimičara u kazalištu. Jedini sličan prikaz nalazi se na jednom medaljonu iz 2. st. korištenom kao ukras na vazi. To što je ovakav prikaz pronađen na mediju koji se masovno proizvodi upućuje na to da su se seksualni trojci koji uključuju dva muškarca i ženu u 1. st. prikazivali donekle učestalo. Dokazi se nalaze i u literarnim izvorima. Oni spominju grupne spolne odnose ili ljubavne „lance“. Često se u kontekstu seksualnih razvrata spominje Tiberije i njegova vila na otoku Capriju koju je posebno uredio za svoje seksualne poduhvate i orgije. „Prema Svetoniju (*Tib.* 43), Tiberije je odasvud prikupio muške i ženske prostitutke koje je uparivao, ispreplitao i tjerao na međusobno prostituiranje dok je on promatrao. Takve

³⁹² Clarke, 1998, 229., Clarke, 2003., 128.

groteskne seksualne poze nazivao je *spintriae*.“ Grafiti također svjedoče o grupnom seksu. Brojni su drugi nalazi seksualnih trojaca, no uglavnom se radi o dva muškarca kojima je obojici cilj penetrirati ženu. Žena prikazana na sceni 6 mora biti prostitutka jer niti jedna žena koja drži do sebe ne bi dopustila penetraciju muškarcu koji je i sam penetriran (lat. *cinadeus*).³⁹³

Slika 56 Prikaz seksualnog trojca, dva muškarca i žena, scena 6, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 14)

Osim što scena 7 (slika 57 i 58) uključuje prikaz još jednog grupnog seksualnog poduhvata, ona ne samo da ponovno prikazuje penetraciju muškarca (lat. *cinadeus*), nego se u ovu neobičnu konstrukciju uključuju i prikazi oralnog seksa. Iako je scena poprilično oštećena kasnijim preslikavanjem, moguće je raspoznati četiri figure u ljubavnom odnosu. Krajnji lijevi muškarac kleči na krevetu i istovremeno dok penetrira lagano pognutog muškarca ispred njega, diže jednu ruku u zrak. Žena desno od penetriranog muškarca kleči na jednoj nozi dok drugu podiže u zrak i istovremeno oslonjena na laktove obavlja felaciju. Krajnja desna žena klečeći na podu izvodi kunilingus ženi ispred. Slika

³⁹³ Clarke, 1998., 230-234., Clarke, 2003., 130.

svojim prikazima pripada u kategoriju krajnje izopačenosti i ne pronalazi paralele u rimskoj umjetnosti. Također, nije zabilježen niti jedan prikaz žene koja izvodi kunilingus, čak ni na grčkom keramičkom posuđu. Nije nemoguće da su žene antičkog doba plaćale ženskim prostitutkama za takve usluge. Čini se da je u ovoj situaciji jedini pravi pobjednik krajnji lijevi muškarac koji jedini ne gubi svoj status faličnog muškarca, a tako je i prikazan, s rukom u zraku slavi poput trijumfatora. Očito su obje ženske osobe u oku antičkog promatrača bile prostitutke.³⁹⁴

Slika 57 Prikaz seksualne četvorke, dva muškarca i dvije žene, scena 7, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 15)

Slika 58 Crtež scene 7 (Clarke, 2003., 130.)

³⁹⁴ Clarke, 1998., 235-237., Clarke, 2003., 130.

Posljednja scena u nizu ne prikazuje nikakav seksualni akt, već nalog muškarca koji stoji ispred stola (slika 59). Prikazan je u kontrapostu, samo je autor proširio razmak među njegovim nogama kako bi napravio mjesta za njegove enormno velike testise koji mu sežu gotovo do koljena. Muškarac u rukama ima svitak iz kojeg čita. Svitak i vijenac na glavi upućuju na učenjaka, vjerojatno pjesnika. Za antičke Grke i Rimljane nije bilo neprimjereno smijati se bilo kome s ikakvim fizičkim deformitetima. Posebno su skupi bili robovi koji su imali neku vrstu hendikepa. Bilo je uobičajeno prikazivati takve ljude u umjetnosti u svrhu komičnosti. Prikazi hidrokele³⁹⁵ bili su učestala pojava na helenističkim terakotnim figurinama, a bilo je i uobičajeno da su Rimljane zabavljali plesači s tim medicinskim stanjem.³⁹⁶

Slika 59 Prikaz pjesnika s hidrokelom, scena 8, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 16)

Ostalih osam scena s istočnog zida nije sačuvano tako da nam je dostupan uvid u samo polovinu ikonografskog programa koji se nalazio u svlačionici Prigradskih kupelji. Ikonografski program bio je namijenjen svim posjetiteljima kupelji, nije mu bila svrha podučiti poput seksualnih priručnika, već su bili samo humoristične oznake za sandučice

³⁹⁵ Otekline okruglog ili jajolikog oblika nastala uslijed nakupljanja tekućine u mošnji. Može narasti i do veličine glave.

³⁹⁶ Clarke, 1998., 237-238., Clarke, 2003., 132.

u kojima su posjetitelji ostavljali osobne stvari, a pomagale su u rastjerivanju urokljivog oka.³⁹⁷

U privatnim Sarno kupeljima u Pompejima pronađen je niz od sedam malih prostorija koje su mogle biti, pored ostalih funkcija (brisanje ručnikom, masaže, mazanje uljem i dr.), korištene i u svrhu prostitucije. Možda je malo nezgodno to što su kupelji bile u izgradnji prilikom erupcije Vezuva, no to ne znači da se prostorije nisu mogle koristiti. Ovdje možemo možda ubrojiti i Stabijske terme u Pompejima. *Nymphaneum* (nimfej) termi sadrži erotske zidne slike, danas nečitljive i, nažalost, nikada dobro dokumentirane. Moguće je da se prostitucija odvijala i u prostoru Faustininih kupelji u Miletu. Kupelji su s bočnih strana svlačionice imale dvije malene prostorije. Natpisi na Prigradskim kupeljima u Herkulaneju također svjedoče o prisutnosti prostitucije.³⁹⁸

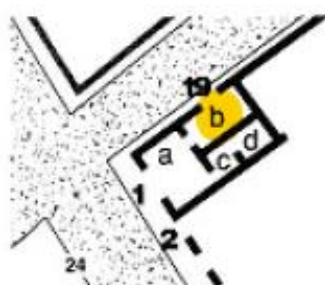
³⁹⁷ Clarke, 1998., 240.

³⁹⁸ McGinn, 2004., 24, 211-213.

4.7.7. Ostale javne građevine

4.7.7.1. *Svratište u Merkurovoj ulici*

Svratište u Merkurovoj ulici (6.10.1) krasi, među ostalima, četiri erotske slike. Građevina se sastojala od četiri prostorije (slika 60). U prostoriji *b* kojoj se moglo pristupiti kroz dvojna vrata iz prostorije *a* i s ulice (na slici označeno brojem 19), nalazilo se 13 slika od kojih su četiri erotske prirode.³⁹⁹ Danas je vrlo malo od tih slika čitljivo tako da se pri rekonstrukciji ikonografskog repertoara moramo osloniti na gravure Césara Famina nastale 1827. godine.⁴⁰⁰ O tome koja je točno bila svrha ovih slikarija na zidovima postoji nekoliko pretpostavki. Jedna od njih je da ih je vlasnik inkorporirao u ambijent kako bi označavale mjesto na kojem su bile dostupne seksualne usluge za novac, iako takav koncept ne objašnjava njihov sadržaj jer jedna od erotskih slika prikazuje seksualne akrobacije. Čini se vjerojatnije, s obzirom na tematiku ostalih slika u prostoru (jedenje, pijeње, kockanje...), da su prikazivale vrste zabave i zadovoljstva koja su se u takvom prostoru mogla odvijati.⁴⁰¹

Slika 60 Tlocrt svratišta u Merkurovoj ulici (Clarke, 1998, 207.)

Većinu prostorije *a* zauzima veliki pult koji se koristio za prodavanje hrane i pića. Iz nje se prolazilo u prostoriju *b* koja je služila za kupce koji su željeli sjediti na stolcima.⁴⁰² Slike u prostoriji *b* nalazile su se na bijeloj pozadini koja je u polja bila podijeljena crvenim trakama. Odmah nasuprot ulaza, na istočnom zidu, nalazile su se

³⁹⁹ Clarke, 1998., 206.

⁴⁰⁰ Clarke, 2003., 68-69.

⁴⁰¹ Clarke, 1998., 206.

⁴⁰² Nije bilo kauča za večeranje kakve uobičajeno spominjemo u kontekstu rimskog i grčkog blagovanja.

dvije erotske slike. Desno, na južnom zidu (nasuprot ulaza s ulice), nalazilo se 5 slika, od kojih su dvije ugaone (u lijevom i desnom kutu) bile erotske prirode. U središtu su se nalazili prikazi života u gostionici (s lijeva na desno - kockanje, pijenje, jedenje) (slika 61). Na zapadnom zidu nalazio se još jedan prikaz objedovanja uz slugu koji razgovara s jednim gostom, a na sjevernom je prikaz kolica za transport vina na jednoj slici i sluge koji toči vino vojniku na drugoj.⁴⁰³

Slika 61 Scene kockanja, pijenja i jedenja (s lijeva na desno, s bočnih strana nedostaju erotski prikazi koji su uništeni), prostorija b, južni zid, Svrtište u Merkurovoj ulici, Pompeji (Clarke, 2003, 68.)

Iako su pojedine zidne slike još uvijek čitljive, tu ne možemo ubrojiti i erotske prikaze. Čini se da je netko namjerno uništio baš te četiri slike, jedino su vidljivi tragovi nogu i glava. Ono što nam preostaje je osloniti se na crteže i gravure nastale u razdoblju prije uništenja istih. Upravo zbog smještaja erotskih slika nasuprot ulaza iz prostorije *a* smatra se da su one bile najbitnije u cjelokupnom uređenju prostorije.⁴⁰⁴ Druge dvije erotske slike, na južnom zidu, bile bi odmah vidljive posjetitelju koji ulazi s ulice.⁴⁰⁵ Slike s istočnog zida zabilježio je francuski umjetnik César Famin 1827. g. nedugo nakon njihova otkrivanja, a objavljene su 14 godina kasnije. Pri kasnijim objavama (M. L. Barré) muškarcima nedostaje enormni falus.⁴⁰⁶ Očito je da su sva četiri erotska prikaza bila bitna za tematiku koju je vlasnik želio uspostaviti. Iz gravura poznato nam je kako su izgledale tri od četiri slike. Prikazi na njima doprinose sveukupnoj ideji mjesta na koje se dolazilo po malo nestašne zabave. Najnestašnija od svih slika nalazila se na istočnom zidu (slika

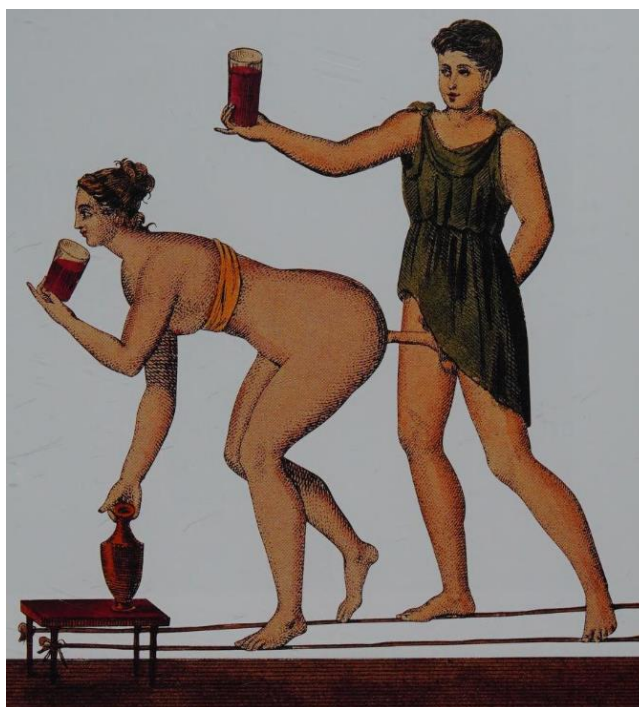
⁴⁰³ Clarke, 1998., 206-207., Clarke, 2003., 68.

⁴⁰⁴ Na zidu nasuprot glavnom ulazu u prostor uvijek su se nalazili najbitniji prikazi.

⁴⁰⁵ Clarke, 1998, 207, 209.

⁴⁰⁶ Clarke, 2003., 68, 70.

62). Prikazivala je ženu pognutu u struku koja istovremeno izvodi nekoliko akrobacija. Dok pognuta stavlja vrč vina, iz kojeg je netom napunila svoju i čašu svoga pratioca na stol, on grabi priliku kako bi ju penetrirao straga. Muškarac također istovremeno drži čašu u jednoj ruci. Oboje uz ostale aktivnosti balansiraju na paralelno postavljenoj užadi koja je vezana za nogu stolića na koji žena postavlja vrč. Zbog lošeg stanja u kojem se slika danas nalazi ne možemo potvrditi ispravnost prikaza. Vjerojatnije je ipak da su prikazi ovih užadi zapravo bile sjene nogu prikazanih likova. Na Pompejanskim slikama bilo je uobičajeno prikazivati sjene kao tanke linije iza nogu likova. Također, malo je vjerojatno da bi ovakav stolić mogao pridržavati težinu ovih seksualnih akrobata ili da je vlasnik zdanja želio reklamirati usluge vrlo vješte prostitutke. Ovo je vjerojatnije bio prikaz jedne od zabava dostupnih rimskoj publici – mimika, koji su predstavljali seksualne odnose. Opscene mimike (*nudatio mimarum*) bile su sastavnim dijelom tragedija i komedija.⁴⁰⁷

Slika 62 Muško-ženski par prilikom izvođenja seksualnih akrobacija, prostorija b, sjeverni dio istočnog zida, Svratiste u Merkurovoj ulici, Pompeji (Clarke, 2003, 69.)

⁴⁰⁷ Clarke, 1998., 209-211., Clarke, 2003., 68-69.

Ostale dvije slike, čiji nam je sadržaj poznat, dijele zajedničko obilježje s ranije opisanom slikom, velike dimenzije muškarčeva spolnog organa. „Jedna prikazuje stojećeg muškarca s velikom erekcijom kako pokušava razodjenuti ženu koja se opire.“ (slika 63). Druga prikazuje muškarca sa ženom u krevetu, također s velikom erekcijom. Iza kreveta nalazi se sluga.⁴⁰⁸ Prikazi velikih penisa vjerojatno su trebali izazvati divljenje i smijeh kod posjetitelja.

Slika 63 Muško-ženski par, muškarac s erekcijom pokušava razodjenuti ženu, prostorija b, Svrtište u Merkurovoj ulici, Pompeji (Clarke, 2003, 70.)

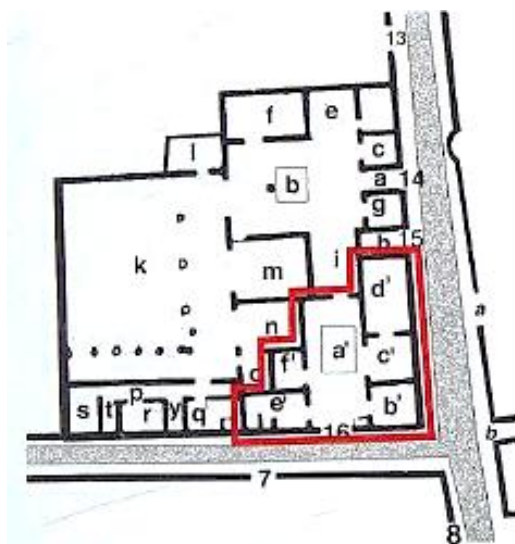
Prostorija označena slovom *d* možda je mogla služiti kao odaja za vođenje ljubavi. Konobari i konobarice u svrtištu uobičajeno su osim služenja pića i hrane mušterijama nudili i seksualne usluge. U prostoriji *d* nema erotskih slika, no one koje se tamo nalaze nose erotski prizvuk (Venera ribarica, Polifem i Galatea...).⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Clarke, 1998., 211., Clarke, 2003., 70.

⁴⁰⁹ Clarke, 1998., 212., Clarke, 2003., 70.

4.7.7.2. „Kuća restorana“

Kuća 9.5.16 poznata pod nazivom „Kuća restorana“ (slika 64) u potpunosti je dekorirana s erotskim scenama. Na tlocrtu je vidljivo da se ondje zapravo nalaze dvije kuće, jedna s ulazom kod broja 14, druga kod 16. August Mau vjerovao je da je ova kuća (ulaz 16, no može joj se pristupiti i ulazom kroz atrij iz kuće 14), čija je jedna prostorija ukrašena erotskim slikama, mogla služiti istovremeno kao bordel i gostionica zbog čega je i dobila ime „Kuća restorana“. Na ovo mišljenje naveo ga je nalaz platforme sa štednjakom desno od ulaza 16. Takvi tipovi štednjaka često se pojavljuju u prostorima gdje se prodavalo kuhano vino. Na žalost, većina kuće danas je uništena osim prostorije f' u kojoj se nalaze erotske slike (slika 65).⁴¹⁰

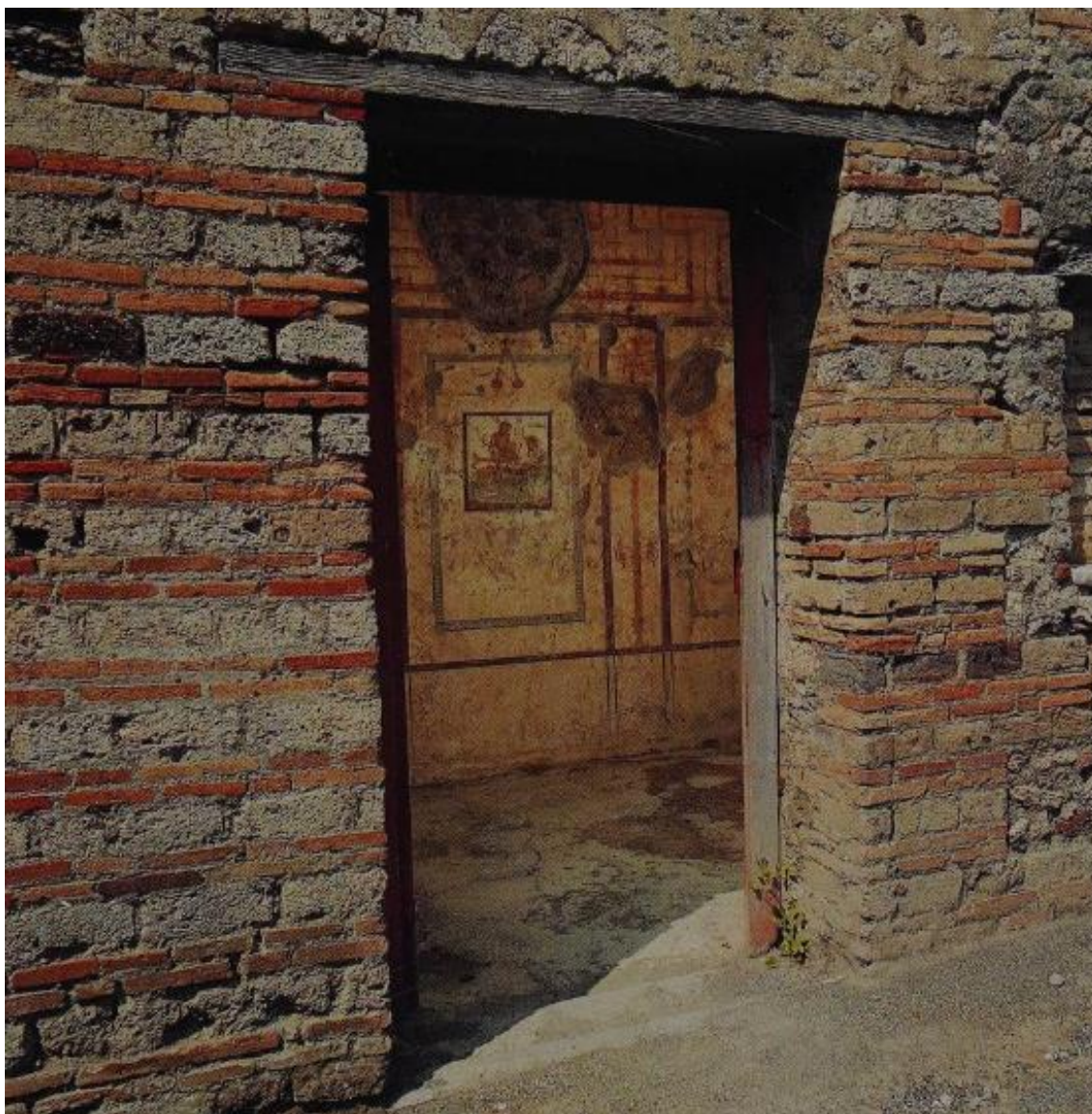
Slika 64 Tlocrt „Kuće restorana“ (Clarke, 2003, 71.)

Četiri od pet erotskih slika koje su preživjele dominiraju dekorativnim programom prostorije. One pripadaju Četvrtom stilu i naslikane su na bijeloj podlozi koja je crvenim trakama i girlandama podijeljena na polja.⁴¹¹ Na zapadnom zidu, odmah nasuprot vrata, nalazi se jedna ljubavna scena u centru (slika 66). Na sjevernom zidu su dvije, jedna desno od kandelabre, a druga lijevo (slike 67 i 68). Na južnom zidu također su se nalazile dvije erotske slike, no samo je jedna preživjela, ona na lijevoj strani (slika 69). Naglasak je više

⁴¹⁰ Clarke, 1998., 178., Clarke, 2003., 71, 75.

⁴¹¹ Clarke, 1998., 179., Clarke, 2003, 71.

na seksualnoj pozi u kojoj se par nalazi nego na dekoru interijera. Na mišljenje da se ovdje radi o bordelu utjecalo je i to što se na slikama sa sjevernog i na slici s južnog zida nalazi prikaz kamenog kreveta, baš poput onih pronađenih u namjenski građenom bordelu.⁴¹²

Slika 65 Pogled na ulaz prostorije f' u kojoj se nalaze erotske slike (Clarke, 2003, 71.)

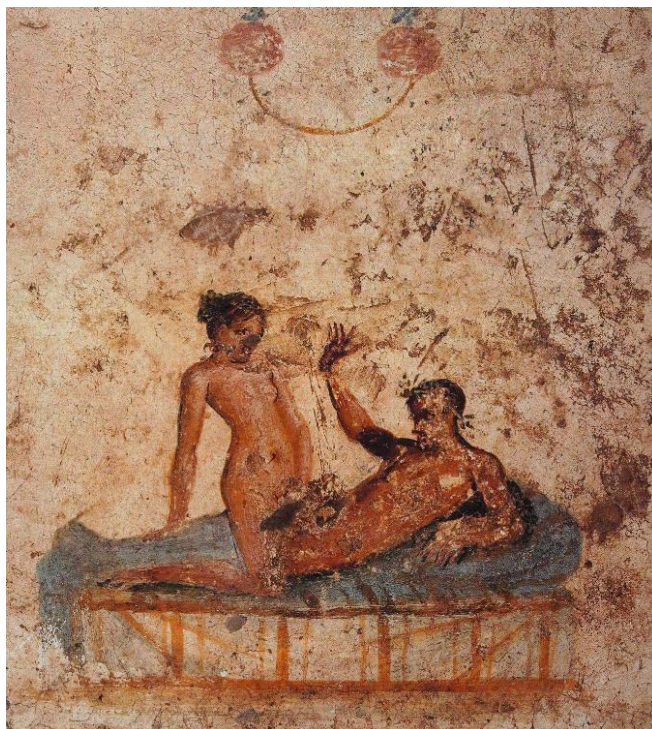
⁴¹² Clarke, 1998, 179, 184., Clarke, 2003, 71-72.

Slika 66 Muško-ženski par, središnja slika na zapadnom zidu, prostorija f, "Kuća restorana" (Clarke, 2003, 72.)

Slika 67 Muško-ženski par, zapadna slika na sjevernom zidu, prostorija f, "Kuća restorana" (Clarke, 2003, 73.)

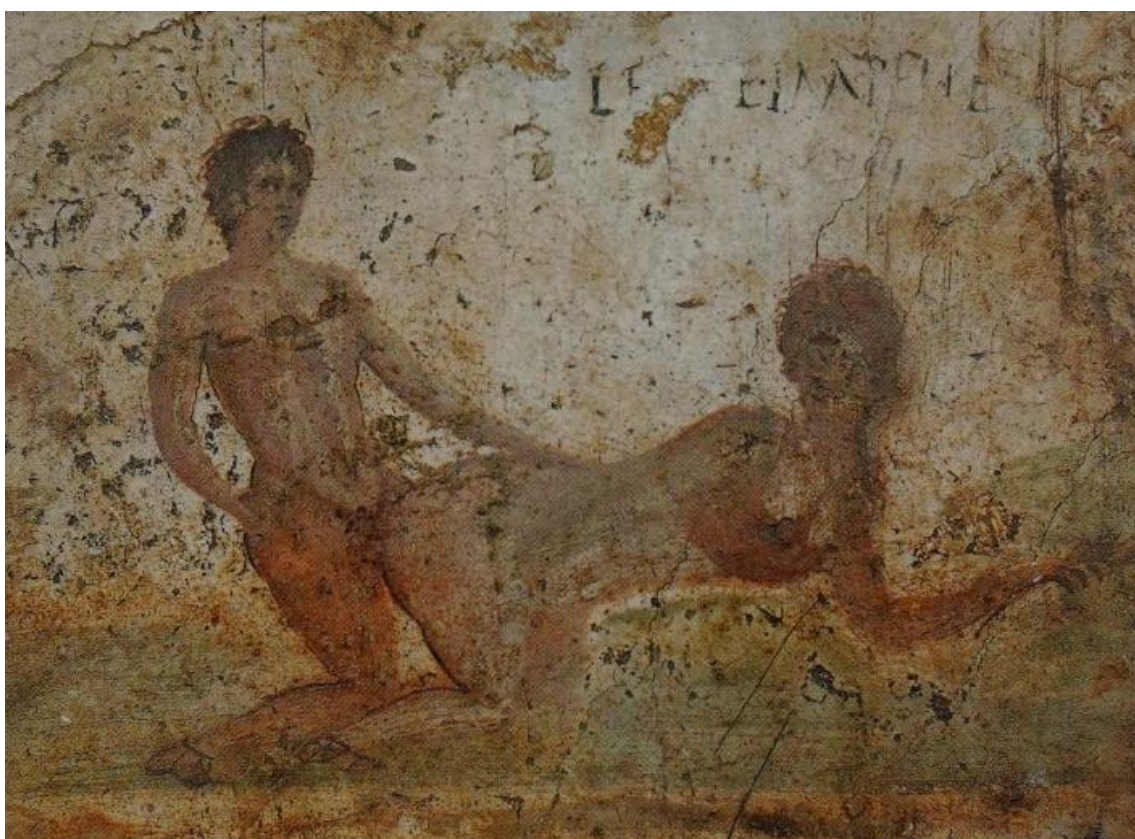
Slika 68 Muško-ženski par, istočna slika na sjevernom zidu, prostorija f, "Kuća restorana" (Clarke, 2003, 74.)

Slika 69 Muško-ženski par, zapadna slika na južnom zidu, prostorija f, "Kuća restorana" (Clarke, 2003, 75.)

4.7.7.3. *Gostionica kod 7.9.33*

Kada je pronađena erotska zidna slika u gostionici kod 7.9.33 u Pompejima, prva pomisao istraživača bila je da se radi o bordelu. Vjerojatno se ipak radi o jednoj sobici koja je mogla poslužiti prostitutki – *cella meretricia*. Erotska slika (slika 70) prikazuje ženu u tzv. pozi „lavice“. „Ona se okreće prema muškarcu koji kleči iza nje kako bi mu rekla: *LENTE IMPELLE*, u prijevodu: „Polako ga stavi“.“⁴¹³ Slične konstrukcije, ljubavne parove u seksualnim pozama s ispisanim riječima koje govori jedan od likova, pronalazimo i na posuđu nastalom u radionici iz doline rijeke Rhône.⁴¹⁴

Slika 70 Erotska slika muško-ženskog para, žena u pozi „lavice“ s natpisom iznad glave koji glasi „LENTE IMPELLE“, 35.5 x 38 cm, Gostionica kod 7.9.33, Pompeji, danas u Arheološkom muzeju u Napulju (Clarke, 2003, 154.)

⁴¹³ Clarke, 1998., 259.

⁴¹⁴ Ibid., Clarke, 2003., 154.

4.7.7.4. Rim

U Rimu nemamo baš velik broj arheološki posvjedočenih lokacija bordela. U Regijskim katalozima Rima 4. st. pronalazimo podatke o postojanju 45/46 bordela, no ti podatci ne daju dobru sliku rasporeda bordela i ne znamo kriterij prema kojemu su identificirani. Brojka od 45 ili 46 bordela ne može biti točna ako u obzir uzmemo veličinu tadašnjeg Rima. Ovaj popis vjerojatno se odnosi samo na velike, namjenski građene bordele, poput onog iz Pompeja. U arheološkom smislu, postoje tri moguća primjera i sva tri bila bi namjenski građena. Bordel na glavnom Rimskom trgu (*Forum Romanum*), drugi odmah izvan njega i treći kod stočnog trga (*Forum Boarium*). Moguće da je i *Casa di Via Giulio Romano* koja se nalazi na nižim dijelovima Kapitolija, na svojim gornjim etažama imala sličan prostor, moguće *deversorium* (prenočište/hotel).⁴¹⁵

4.7.7.5. Catania

U Cataniji je pronađena prostorija pravokutnog oblika ukrašena (ne posebno eksplicitnim) zidnim slikama i grafitima iz 1. st. Prostorija je mogla služiti kao *hospitium* ili *caupona*, jedno od mjesta koja uz noćenje nude hranu i piće, a ujedno posluje i kao bordel.⁴¹⁶

4.7.7.6. Dura-Europos

Jedan dio privatne kuće koji se datira u sredinu 3. st. bio je preuređen u sjedište skupine umjetnika. Dio umjetnika možda se bavio i prostitucijom. Građevina ispunjava uvjete koje su pojedini znanstvenici istaknuli kao obilježja bordela: dizajn prostora, erotska umjetnost i grafiti. Prostor je imao obojani reljef Afrodite i grafite koji su bili svojevrsni popis članova skupine od kojih je većina bila robovskog statusa. Samo jedna prostorija ove kuće se izdvaja kao moguće mjesto u kojem se prakticirala prostitucija i pripadala bi kategoriji malih soba (*cellae meretriciae*). Moguće je da je skupina bila podijeljena na dvije podgrupe od kojih je jedna mogla biti stacionirana u Zeugmi. Oba grada su u blizini imala velika vojna sjedišta i moguće je da je skupna bila pod nadzorom

⁴¹⁵ McGinn, 2004., 221-222.

⁴¹⁶ Ibid., 223-224.

vojske. Vjerojatno se većina poslova vezanih uz prostituciju obavljala izvan baze, no to ne znači da i baza nije bila svojevrsni bordel.⁴¹⁷

4.7.7.7. *Efez*

U Efezu je pronađen fragmentirani natpis na arhitravu koji spominje latrinu povezanu s bordelom, no ostaje nemoguće utvrditi lokaciju bordela. Natpis je pronađen u latrini pored Varijevih kupelji. Moguće je da je ovdje dospio s neke druge lokacije.⁴¹⁸

4.7.7.8. *Ostia*

U glavnoj Rimskoj luci Ostiji imamo oskudne dokaze za postojanje bordela. Nije pronađen niti jedan primjer koji bi sa sigurnošću mogli definirati kao bordel. Najvjerojatniji primjer zdanja koje je moglo služiti kao bordel je Kuća Jupitera i Ganimeda (1.4.2, Kuća 3). Pojedini autori identificiraju ovu kuću kao hotel za homoseksualce zbog erotskih grafita koji se odnose isključivo na seks među muškarcima.⁴¹⁹ Prilikom preuređenja između 184. i 192. g u prostoru kuće formuliran je niz soba. Erotske slike prikazuju Floru, Bakusa i Jupitera s Ganimedom.⁴²⁰ Grafiti koji spominju isključivo odnose između muškaraca ne znače nužno da i žene nisu mogle raditi na ovom mjestu, iako isključivo muški bordeli jesu postojali, što potvrđuje carski proglas iz 390. g. koji zabranjuje sve muške bordele u Rimu.⁴²¹

Pri pokušaju identificiranja drugih bordela u Ostiji javlja se isti problem kao i pri razlikovanju bordela od hotela i sličnih stambenih prostora nižih klasa. Gotovo svaki prostor koji je služio kao gostionica ili hotel mogao je biti i bordel.⁴²² Dijanina kuća (*Casa di Diana*, 1.3.3-4) na gornjem je katu imala prostor podijeljen u manje dijelove koji je

⁴¹⁷ Ibid., 223-225.

⁴¹⁸ Fagan, G. G., *Bathing in Public in the Roman World*, The University of Michigan Press, 1999. 36, McGinn, 2004., 225., Za natpis na grčkom pogledati: Fagan, 1999., 335-336.

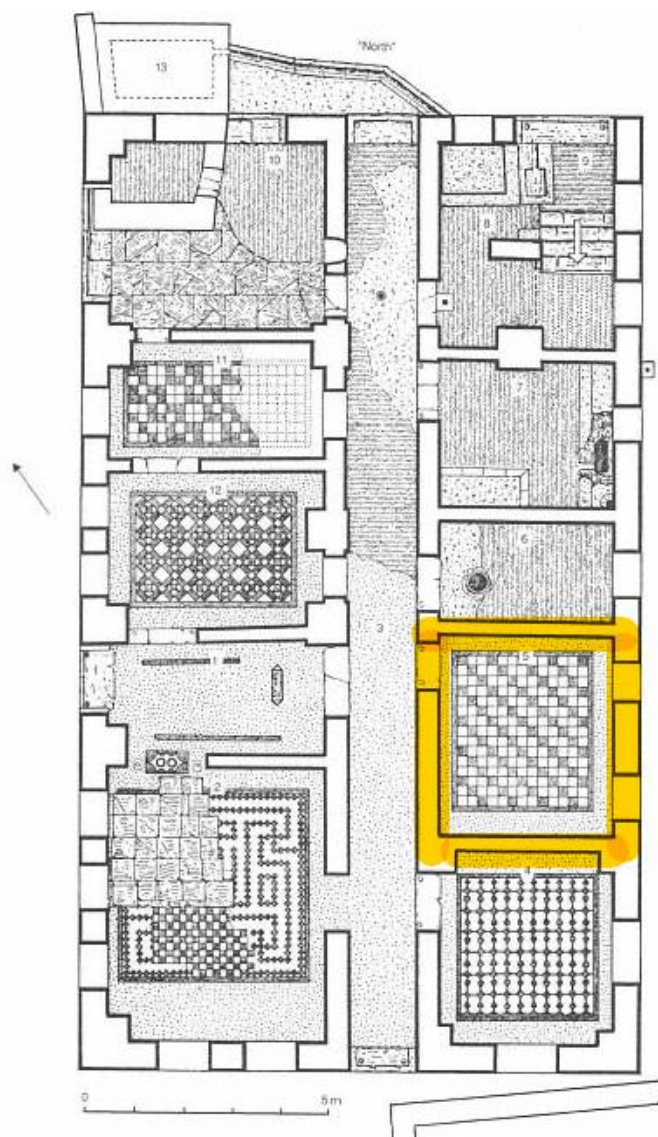
⁴¹⁹ McGinn, 2004., 80, 180, 226.

⁴²⁰ Clarke, 1998., 265., McGinn, 2004., 226.

⁴²¹ McGinn, 2004., 226-229.

⁴²² Ibid., 230.

mogao služiti kao bordel, hotel (*deversoria*) ili slično.⁴²³ **Kuća oslikanih svodova** (*Casa delle Volte Dipinte*) (3.5.1) sa svojim erotskim slikama iz trećeg stoljeća upućuje na to da se tradicija oslikavanja privatnih kuća nastavlja bez prekida i nakon pripasti Pompeja.⁴²⁴ Pojedini autori identificiraju ovaj objekt kao hotel i bordel. U prizemlju prostor se sastojao od dva reda jednostavnih soba, odijeljenih hodnikom, koje su imale zajedničku kuhinju i latrinu (slika 71).⁴²⁵

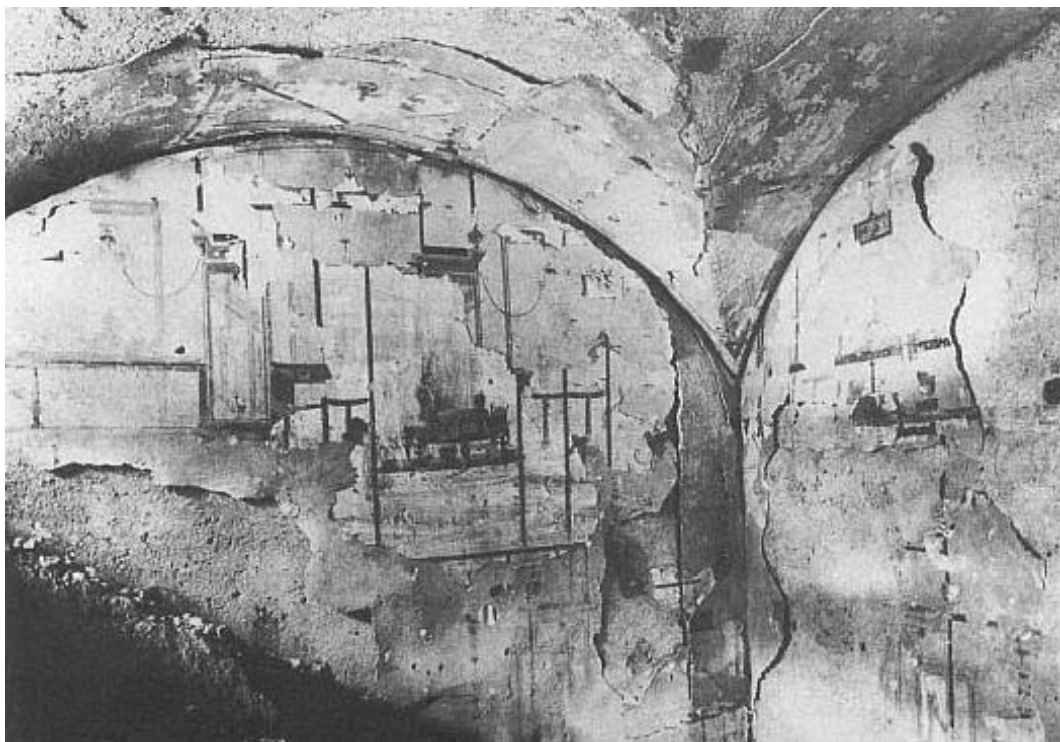

Slika 71 Tlocrt kuće oslikanih svodova, Ostija Anrica (Clarke, 1998, 270.)

⁴²³ Ibid., 180.

⁴²⁴ Clarke, 1998., 265, 271., McGinn, 2004., 230.

⁴²⁵ Clarke, 1998., 269., McGinn, 2004., 230.

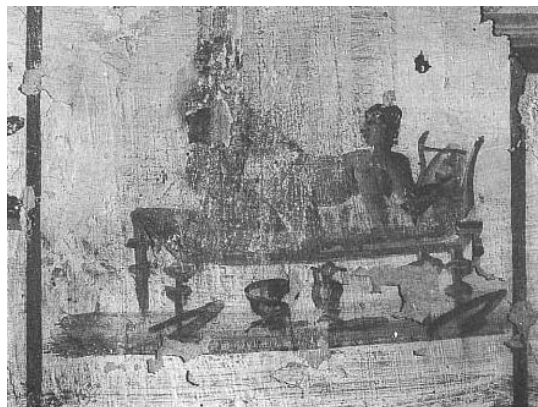

Slika 72 Prostorija 5, zapadni i južni zid, Kuća oslikanih svodova, Ostia Antica, fotografirano prilikom iskopavanja, datirano 17. 11. 1938. (Clarke, 1998, 266.)

Erotske zidne slike (slika 72) koje se nalaze u sobi 5, danas su gotovo u potpunosti nestale. O dekoraciji svjedoče fotografije nastale 1938. g. u vrijeme otkrića ovog zdanja. Tada je dekorativni program prostorije (tzv. „Prugasti stil“⁴²⁶), kao i ove dvije erotske slike, bio dobro sačuvan. Slike su prikazivale muško-ženske parove u eksplicitnim seksualnim pozama. Nisu bile smještene u središte zida, već malo izvan. Dekoracija kojoj pripadaju erotske slike datira se u sredinu 3. st. Slika na južnom zidu prikazivala je ženu na krevetu u klečećem položaju koja gornji dio tijela podupire rukama i muškarca iza nje koji se oslanjajući na koljena priprema na penetraciju (slika 73). Ispod kreveta naslikane su posude. Na zapadnom zidu par koji je prikazan nalazi se u poluležećem položaju, oslonjen gornjim dijelom tijela na uzglavlje i vjerojatno jastuke. Žena je prikazana tijelom frontalno prema promatraču, a muškarac, koji se nalazi iza nje, podiže joj lijevu nogu i

⁴²⁶ Umjesto uobičajene tri-zonske podjele zida (podnožje, središnja zona i gornja zona), kod „prugastog stila“ bijela zidna ploha se razdjeljuje prugama u boji. Cijeli zid je prekriven horizontalnim i vertikalnim prugama poput mreže. Stvara se ritmičan, no ne strogo geometrijski uzorak. Kod ovog stila slike ne zahtijevaju posebne okvire ili kapke kakvi su kod ranijih stilova bili uobičajeni, ovdje slike slobodno stoje u otvorenom prostoru među linijama.

penetrira ju sa stražnje strane (slika 74). Slike sa istočnog i sjevernog zida nisu sačuvane, no pretpostavlja se da se cjelokupni program sobe sastojao od erotskih slika s parovima u različitim seksualnim pozama.⁴²⁷

Slika 73 Muško-ženski par na krevetu, središnja slika na zapadnom zidu, Kuća oslikanih svodova, Ostia Antica (Clarke, 1998, 267)

Slika 74 Muško-ženski par na krevetu, središnja slika na južnom zidu, Kuća oslikanih svodova, Ostia Antica (Clarke, 1998, 268)

Položaj sačuvanih slika u prostoriji upućuje na to da ih je mogao postojati veći broj na zidovima, po dvije na svakom, sveukupno 8 ili ondje gdje su vrata i prozori po jedna, a na ostalim zidovima dvije, sveukupno 6, no nisu sačuvani ostali prikazi.⁴²⁸

U jednom trenutku, vjeruje se kasnije u 3. st., kuća je prošla kroz veću promjenu u smislu transformacije prostora za blagovanje u neku vrstu prodavaonice za grijano vino

⁴²⁷ Clarke, 1998., 265, 271-274.

⁴²⁸ Clarke, 1998., 274.

s kamenim pultom i cisternom. Ako povežemo promjene u funkciji kuće uz promjene u dekorativnom programu u prostoriji 5, možda se one mogu protumačiti kao vlasnikova želja za transformacijom stražnjih prostorija u neku vrstu javne kuće sa sobicama za prostitutke. Analizama privatnih kuća i taverni u Pompejima utvrđeno je da postojanje erotskih slika koje prikazuju seksualne odnose upućuju radije na luksuz nego na prisutnost prostitucije. Stoga, kod donošenja ovakvih zaključaka valja biti oprezan jer ne postoje dokazi da se taj stav u trećem stoljeću mijenja.⁴²⁹

4.7.7.9. *Sayala (Donja Nubija)*

Uz južni rub Egipta pronađen je predio s krčmama koji datira u 3. st. Veliki broj ovih krčmi bio je opremljen s malenom sobicom koja je čini se, uz ostalo, služila i kao sobica za prostitutke.⁴³⁰

⁴²⁹ Ibid., 271.

⁴³⁰ McGinn, 2004., 231.

4.8. „Seks klubovi“

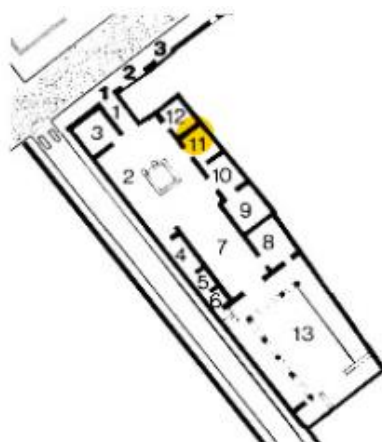
Iz Ovidijevog pisma (*Tristia*, 2.521-528) caru Augustu napisanom oko 10. g. saznajemo da je uobičajeno bilo da svaka stilski uređena kuća ima barem jednu malu sliku prikaza snošaja. „Jednako tako, Svetonije (*Tib.* 43) nam to potvrđuje pišući o uređenju soba cara Tiberija i slikama kojima je ukrasio zidove, a potječu iz Elefantinih seksualnih priručnika.“ Iako kod Ovidija saznajemo da je takva dekoracija dio visoke umjetnosti toga doba, a kod Tiberija da su erotske slike korištene kako bi zadovoljio svoje opsesivne seksualne potrebe, ono što nam ovi napisi doista potvrđuju je rasprostranjenost i upotreba erotike i u visokoj umjetnosti i u praktične seksualne svrhe.⁴³¹

Kada u privatnim kućama naiđemo na eksplicitne prikaze seksualnih odnosa među osobama ne-mitološkog karaktera najčešće će biti smješteni u prostorijama za robove ili u dijelovima kuće koji su odvojeni od prostorija u kojima živi gospodar kuće, rekreacijskih soba i soba za primanje gostiju. Takvi prostori, dekorirani poput bordela, često su imali i odvojeni ulaz, a vjeruje se da su mogli funkcionirati upravo poput bordela. Tamo gdje nije postojao poseban ulaz u taj prostor, mala je vjerojatnost da je nosio tu funkciju. Ako nisu bile bordeli, čemu su mogle služiti takve prostorije!? Pretpostavlja se da su ove prostorije korištene kao privatni „seks klubovi“. Izrađene su na način da simuliraju izgled pravoga bordela, no nije im bila namjera napraviti egzaktne kopije istih. Ponekad su za ovakva mjesta bile tražene i usluge pravih prostitutki. Kako je posjećivanje bordela bio veliki rizik za reputaciju rimske elite, onda se posjećivanje ovakvih seks klubova moglo vidjeti kao manje rizično. Prema onome što je pronađeno u Pompejima, čini se da ovakvi seks klubovi nisu baš bili mnogobrojni.⁴³² Pojedine privatne građevine iz Pompeja s vjerno prikazanim erotskim scenama izdvajaju se kao mogući seks klubovi.

⁴³¹ Clarke, 2003., 29.

⁴³² McGinn, 2004., 158-163.

4.8.1. Kuća lijepog impluvija

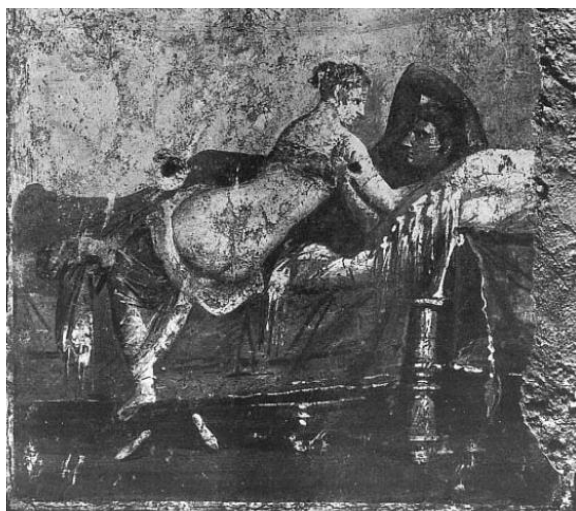
Slika 75 Tlocrt, Kuća lijepog impluvija, Pompeji (Clarke, 1998, 152.)

U *Casa del Bell'Impluvio* (Kuća lijepog impluvija, 1.9.1) (slika 75) na južnom zidu u prostoriji označenoj kao *cubiculum* 11 nalazi se prikaz muškarca i žene u krevetu koji se pripremaju voditi ljubav (slika 76).⁴³³ Ta slika jedini je preživjeli primjerak iz kuće, no danas je gotovo nečitljiva zbog nekvalitetno odrađene konzervacije. Na sreću, bila je fotografirana pa znamo kako je izgledala. Slika pripada Trećem stilu i datira se između 40. i 50. g. Erotske slike bile su korištene kao dio dekorativne skupine Trećeg stila. Slike koje prikazuju scene vođenja ljubavi prvi puta pronalazimo na zidovima kubikula vile Farnesine u Rimu oko 20. g. pr. Kr. Za razliku od slika u vili Farnesini koje su bile prikazane u gornjoj zoni zidova, erotske slike u Kući lijepog impluvija sele se u centralni dio zida. Kubikul 11 nalazio se na istočnoj strani atrija, u središtu. U prostoriju se moglo pristupiti iz samog atrija ili iz prostorije južno, koja je također imala izlaz u atrij. Slika je prikazivala muškarca u poluležećem položaju s jednom rukom prebačenom preko glave i ženu koja se penje na krevet do njega. Žena je prikazana s trakom preko grudi i odjećom koja joj je pala s tijela i okružuje joj bokove tako da joj je stražnjica vidljiva. Okrenuta je prema muškarcu licem.⁴³⁴ U nedostatku ostale tri centralne dekoracije te prostorije teško je zaključiti koje je značenje nosila ova jedna slika.

⁴³³ Clarke, 1998., 149., McGinn, 2004., 163.

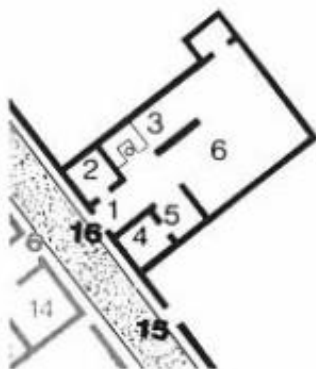
⁴³⁴ Clarke, 1998., 148-149.

Pretpostavlja se da je zbog ukupnog dekora i lakog pristupa iz atrija služila vlasniku za seksualne avanture i primanje gostiju s kojima je bio u intimnijem odnosu.⁴³⁵

Slika 76 Muško-ženski par na krevetu, južni zid kubikula 11, Kuća lijepog impluvija, Pompeji (Clarke, 1998, 150.)

4.8.2. Ljetni triklinij

Slika 77 tlocrt, Kuća 1.13.16 (Clarke, 1998, 189.)

Ljetni triklinij 3 (*triclinium* – blagovaona na otvorenom) (slika 77 i 78) koji se nalazi u **kući 1.13.16**, na sjevernom zidu kombinira prikaze apotropejskih falusa, božice Venere s božanstvom Prijapom i erotsku scenu. Osim slika, triklinij ima i kamene kauče koji formiraju oblik slova U. Prikazi na zidu dosta su oštećeni i gotovo nečitki. U duhu su Četvrtog stila. Erotska slika prikazuje muškarca i ženu na krevetu prilikom vođenja

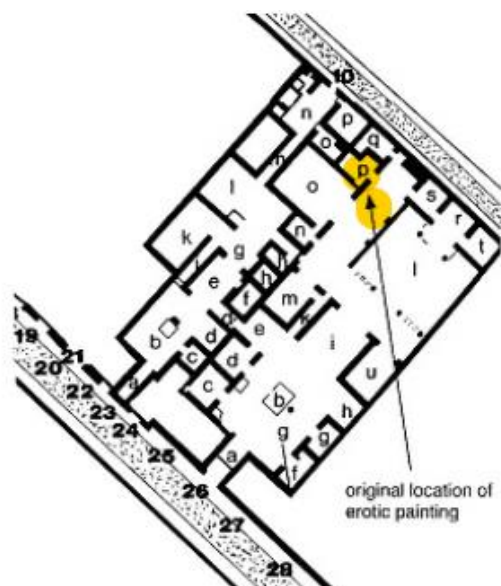
⁴³⁵ Ibid., 152.

ljubavi. Lijevo od njih prikazana su vrata (jedini poznati takav prikaz vrata nalazi se na Warrenovoj šalici), a uz gornji rub prikazana je draperija. Krevet je neobičnog oblika s vrlo visokim uzglavljem. Muškarac kleči na koljenima na krevetu okrenut suprotno od uzglavlja dok penetrira pognutu ženu.⁴³⁶

Slika 78 ostatci erotske slike, Triklinij 3, sjeverni zid
(<https://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2013%2016.htm> (19.7.2022))

4.8.3. Kuća Kakilija Jukunda

Slika 79 Tlocrt, Kuća Kakilija Jukunda, Pompeji (Clarke, 1998, 154.)

⁴³⁶ Clarke, 1998, 187-191.

U peristlu **kuće L. Kakilija Jukunda** (Caecilius Iucundus; 5.1.26) nekada se nalazila erotska slika, danas se nalazi u Pornografskoj kolekciji u Napuljskom muzeju. Slika se nalazila na zidu između triklinija (o) i kubikula (p) (slika 79).⁴³⁷

Slika 80 Erotski prikaz koji se nalazio na zidu između triklinija i kubikula, Kuća Kakilija Jukunda, Pompeji (<https://www.bridgemanimages.com/de/roman/roman-art-pompeii-house-caecilius-jucundus-erotic-scene-secret-cabinet-archaeological-national/fresco/asset/7217871> ; 20.7.2022.)

Oslikani su bili, osim zida između, triklinij i kubikul koji je imao i dvije niše.⁴³⁸ Erotski prikaz sastojao se od muškarca i žene na krevetu, kojima prilazi *cubicularius*⁴³⁹ (slika 80). Umjetnik je prilikom izrade slike koristio zlato na pojedinim segmentima poput narukvica, naušnica i sl. Vidljivo je da je vlasnik kuće želio da prostorija do (*cubiculum p*) bude posebna, imala je predsoblje i dvije nadsvođene niše. Donji dijelovi zida bili su posebno oblikovani kako bi se mogli smjestiti kauči.⁴⁴⁰ Moguće je da je ova soba služila za primanje posebnih gostiju. U sobi su bili prikazi Marsa, Venere i Kupida na sjevernom zidu, a na istočnom Bakha i muze s lirom u jednoj ruci. Iako ne bi bilo

⁴³⁷ Clarke, 1998., 153-156.; Clarke, 2003., 33-34.; Hubbard, 2014, 516.

⁴³⁸ Clarke, 1998., 155.; Clarke, 2003., 34-35.

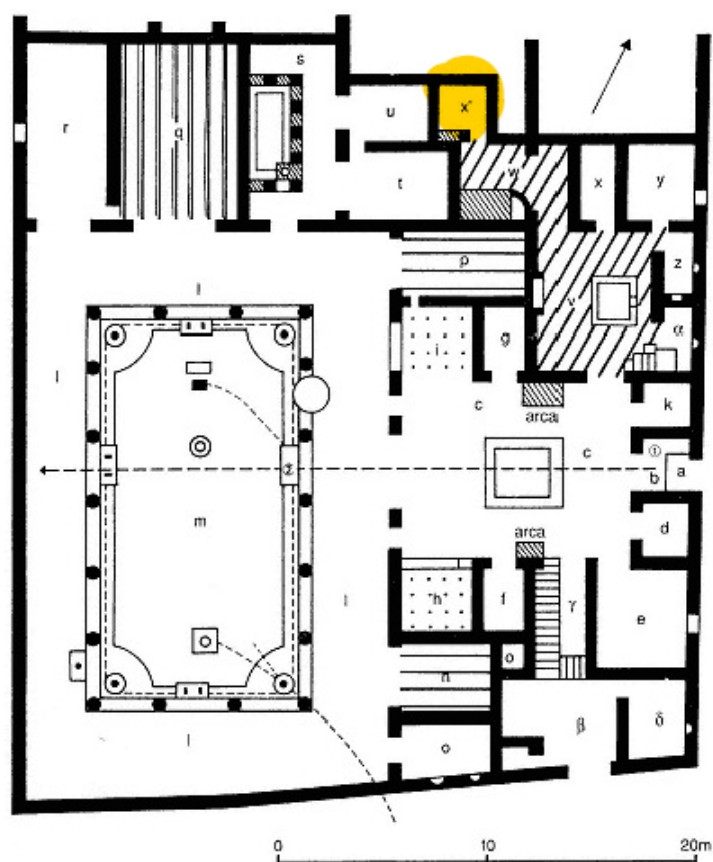
⁴³⁹ Sluga koji se dovodi u vezu sa spavaćom sobom.

⁴⁴⁰ Clarke, 1998., 156-157.; Clarke., 2003, 33-35.

posebno privatno, prilikom večere u trikliniju, zabava je mogla biti preseljena u sobu pored u svrhu seksualnog susreta.⁴⁴¹

4.8.4. Kuća braće Vetti

U **prostoriji X** prizemlju pored kuhinje u kući Vettija (6.15.1) (slika 81 i 82) (pripadala je braći oslobođennicima, *A. Vettius Restitutus* i *A. Vettius Conviva*) nalaze se tri zidne slike koje prikazuju muško-ženske parove kako vode ljubav na krevetu. Dvije od te tri slike još uvijek su čitljive.⁴⁴² Pripadaju programu Četvrtog stila.⁴⁴³

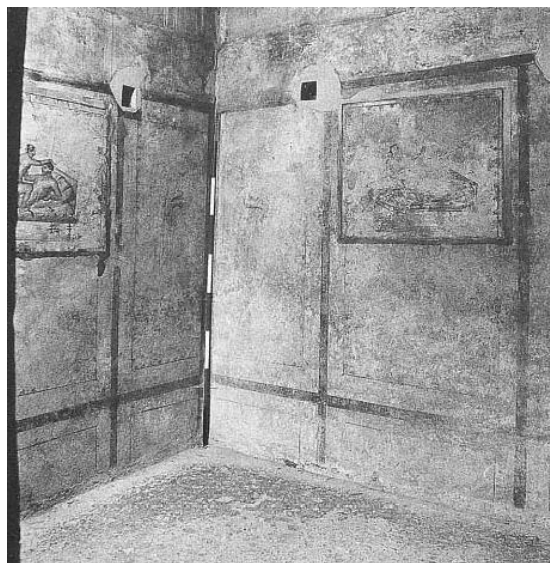

Slika 81 Tlocrt, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 170.)

⁴⁴¹ Clarke, 1998., 157-159.

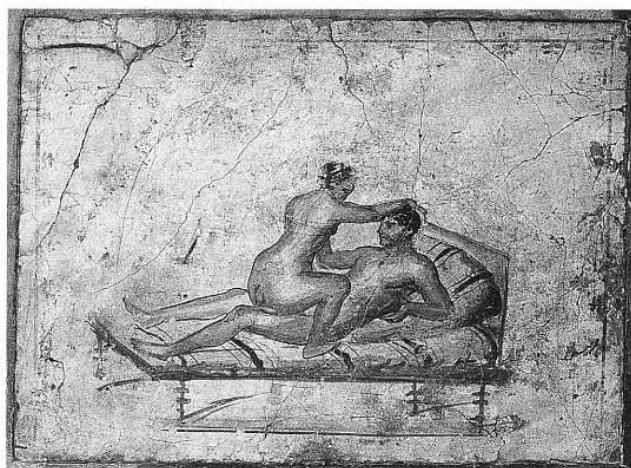
⁴⁴² McGinn, 2004., 164.; Clarke, 1998., 169-170.

⁴⁴³ Clarke, 1998., 169.

Slika 82 Prostorija X s erotskim slikama, pogled na sjeverni i zapadni zid, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 171.)

Na zapadnom zidu prostorije x naslikan je muškarac oslonjen na lakat koji leži leđima na krevetu. (slika 83) Žena mu sjedi na bedrima nogu savijenih u koljenima okrenuta prema njemu. Prikaz je oslikan krajnje jednostavno, oduzimajući sve nepotrebno, koncentracija pada na par u središtu.⁴⁴⁴

Slika 83 Muško-ženski par na krevetu, zapadni zid, središnja slika, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 172.)

⁴⁴⁴ Clarke, 1998., 172-173.

Slika 84 Muško-ženski par na krevetu, istočni zid, središnja slika, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 173.)

Slika nasuprot prikazuje obrnutu situaciju u kojoj je žena ta koja je oslonjena na lakat leđima na krevetu, a muškarac je taj koji je klečeći okrenut prema njoj. (slika 84). Jedna ženina noga podignuta je preko muškarčeva ramena dok se on priprema na penetraciju. Slika koja se nalazila na sjevernom zidu gotovo je u potpunosti nestala. Zidne slike pronađene u prostoriji X najbližnije su onima koje se nalaze u namjenski građenom bordelu, no vrlo je mala vjerojatnost da je to bila i funkcija ove sobe. Prostorija je vjerojatno bila namijenjena za posluhu, s obzirom na to da je bila dostupna jedino kroz kuhinju. Kako su vlasnici kuće i sami bili bivši robovi, vjerojatno je da su ukrasili prostoriju X kao nagradu omiljenom robu, kuharu/kuharici.⁴⁴⁵

Odmah na ulazu u kuću braće Vetti, desno od vrata, nalazila se slika božanstva izobilja i plodnosti, Prijapa (slika 85), koji važe svoj iznimno veliki spolni ud u odnosu na vreću novca. Prisjetimo se, prikaz tog božanstva nalazi se i u namjenski građenom bordelu. Također, u peristilu se nalazila i statua istog tog boga koji je iz spolovila prskao vodu u fontanu.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ Ibid., 173-174, 177.

⁴⁴⁶ Ibid., 174.

Slika 85 Prijap, na ulazu u kuću, desno od vrata, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 175.)

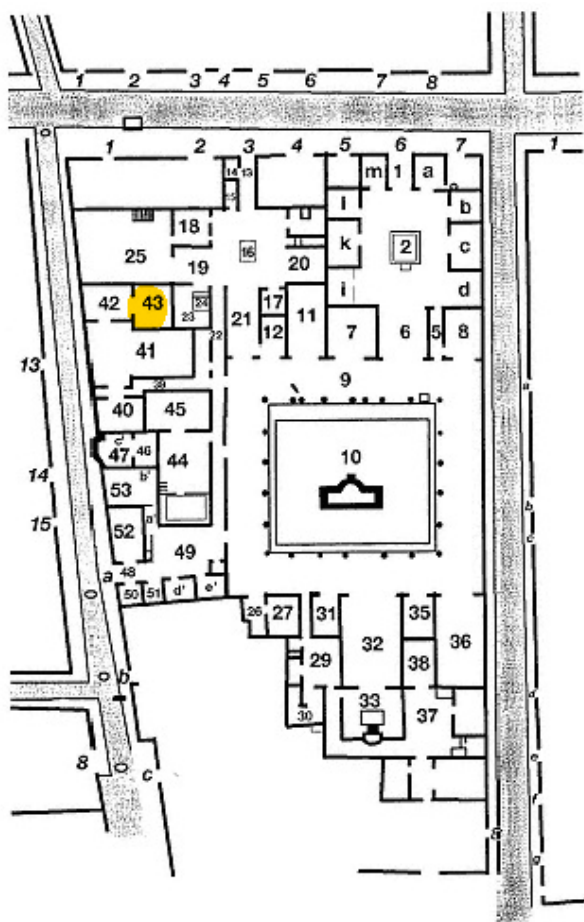
4.8.5. Stoljetna kuća

Dvije erotске zidne slike nalaze se u **Stoljetnoj kući** (*Casa del Centenario*) u prostoriji 43 (slika 86). Prostorija je bila poprilično izolirana i pristupalo joj se preko atrija, niz hodnik, kroz triklinij (41) i predsoblje (42). Obje slike prikazuju par koji vodi ljubav u krevetu.⁴⁴⁷ Zbog izoliranosti i primjerene dekoracije smatra se da je prostorija služila za vođenje ljubavi. Nasuprot ulazu u prostoriju 43 nalazila se slika nagog Herkula koji spava okružen amorinima. Erotske slike nalaze se na zidovima lijevo i desno od Herkula.⁴⁴⁸ Slike su izrađene u duhu Četvrtog stila. Na južnom zidu (desno od Herkula) (slika 87) nalazi se muškarac na krevetu, u ležećem položaju, s rukom prebačenom preko glave i žena na njemu u čučućem položaju koja, oslanjajući se na jednu ruku, drugom dohvaća između njegovih nogu. Slika je bolje očuvana od one koja se nalazi na sjevernom zidu. Na sjevernom zidu (lijevo od Herkula) nalazi se prikaz muškarca u poluležećem položaju naslonjenog na lakat na krevetu i žene okrenute leđima muškarcu koja se u čučućem položaju spušta na njegov spolni ud (slika 88).⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ Clarke, 1998., 161-162.; Hubbard, 2014., 517.; McGinn, 2004., 164.

⁴⁴⁸ Clarke, 1998., 162-163.; Hubbard, 2014., 516.

⁴⁴⁹ Clarke, 1998., 163, 165-166.

Slika 86 Tlocrt, Stoljetna kuća, Pompeji (Clarke, 1998, 162.)

Slika 87 Muško-ženski par na krevetu, prostorija 43, južni zid, središnja slika, Stoljetna kuća (Clarke, 1998, tabla 7)

Slika 88 Muško-ženski par na krevetu, prostorija 43, sjeverni zid, središnja slika,
Stoljetna kuća, Pompeji (Clarke, 1998, 166.)

Izgleda da se i na jednoj i na drugoj erotskoj zidnoj slici nalaze *tabellae*, nešto poput erotskih postera, no zbog gubitka slojeva boje teško su čitljive.⁴⁵⁰ Prisjetimo se da je i u namjenski građenom bordelu u Pompejima jedna zidna slika prikazivala muškarca i ženu koji gledaju u tabelu. Ono što su mogle prikazivati takve *tabellae* možemo vidjeti na primjeru jednog brončanog ogledala sa erotikom scenom, pronađenog na Eskvilinu u Rimu (slika 108).⁴⁵¹

Još se javljaju pojedini primjeri tzv. „seks klubova“. Jedan takav je **kubikul X** smješten u građevini 9.12.9, ima tri erotske zidne slike različitog sadržaja i ***Casa dell'Imperatrice di Russia*** (6.14.41-42), koja je mogla služiti toj svrsi, no to ne možemo reći sa sigurnošću jer su slike iz te kuće izvađene iz konteksta.⁴⁵²

Često erotska umjetnost nije služila jedino kao seksualna stimulacija, ponekada joj je funkcija bila društvena, u jednu je ruku služila kao svojevrsni društveni marker jer je bila prepoznatljivim aspektom elitne kulture. Iako se veliki broj ranije spomenutih

⁴⁵⁰ Clarke, 1998., 166-167.

⁴⁵¹ Hubbard, 2014., 518.

⁴⁵² McGinn, 2004., 164-165.

„seks klubova“ čini teško vjerojatnim, pogotovo ljetni triklinj, ova mjesta su navedena zato što sadrže prikaze eksplicitne erotske umjetnosti. Veća je vjerojatnost da su prostori poput onog koji pronalazimo u Stoljetnoj kući služili seksualnoj svrsi, baš zbog određene želje za odvajanjem i postizanjem privatnosti.⁴⁵³ Sve ove prostorije ipak nisu služile isključivo za seks.

⁴⁵³ Ibid.

4.9. Erotska umjetnost na pokretnim nalazima – dokazi o prostituciji

U ranijim poglavljima, prilikom opisivanja i utvrđivanja mjesta na kojima se odvijala prostitucija, već je bilo govora o erotskoj umjetnosti koja je jedan od određujućih faktora pri identifikaciji pojedinih mjesta kao takvih. U ovom poglavlju ukratko ćemo se podsjetiti kakvi su to prikazi i gdje se sve pojavljuju, a zatim osvrnuti na ostale nalaze na kojima se javlja erotska umjetnost. Treba imati na umu da sva erotska umjetnost nije nužno prikaz prostitucije, no kako su te dvije teme usko vezane ponekad je gotovo nemoguće razlučiti je li neki erotski prikaz zaista prikaz vezan uz prostituciju. U ovom poglavlju nećemo detaljnije govoriti o erotskom zidnom slikarstvu jer je ono već ranije spomenuto u okviru bordela, mjesta prostitucije i tzv. „seks klubova“, više će biti riječ o pokretnim nalazima s erotskom tematikom. Pojedini predmeti koji će biti uključeni u okvire ovoga rada izabrani su jer svojom tematikom ili iz nekog drugog razloga odgovaraju cjelini. Ponekad će to biti jer određeni seksualni akt priliči jedino prostitutkama ili zbog akrobatskih poza koje su svojstvene potonjima ili pak jer su pojedini predmeti mogli pripadati upravo toj skupini ljudi.

Seksualne scene bile su vidljive u doba antičkog Rima u velikom broju ambijenata i bile su lako dostupne svim društvenim slojevima, obama spolovima i svim uzrastima (čak i djeci). Nalazile su se u sobama aristokrata, blagovaonama, sobama za primanje, vrtovima, peristilima i sl., čak i na kućanskim predmetima poput lampica od terakote, posudama, srebrnini, zrcalima i sl.⁴⁵⁴ Uobičajeni svakodnevni predmeti izrađivani iz kalupa omogućavali su jednostavno repliciranje erotskih slika.⁴⁵⁵ Rimljani se nisu brinuli oko toga da seksualne prikaze drže dalje od doma, u javnim prostorima gdje su pripadali, poput bordela ili muzeja. Tome vjerno svjedoče i posude za piće u obliku penisa (staklene) ili pekarski proizvodi oblikovani kao genitalije.⁴⁵⁶ Postoji više objašnjenja čemu je Rimljanima mogla služiti ova erotska umjetnost⁴⁵⁷: kao stimulans, u didaktičke

⁴⁵⁴ McGinn, 2004., 112.

⁴⁵⁵ Clarke, 1998., 243.

⁴⁵⁶ McGinn, 2004., 117.

⁴⁵⁷ Ovisno o tome kako ju promatrač doživljava. Pojam erotska radije označava seksualni prikaz nego način na koji je antički promatrač mogao doživljavati ovakvu umjetnost.

svrhe, kao izraz humora i satire, kao iskaz bogatstva ili kulture ili samo kao dekoracija.⁴⁵⁸ Postojale su slike stvarnih osoba koje su prikazivale eksplicitno vođenje ljubavi i one koje su aludirale na isto ili su bile mitološki prikazi seksa. Prvu vrstu prikaza možemo pronaći u bordelima i ostalim javnim zdanjima gdje se trgovalo seksom te u prostorijama u privatnim kućama u kojima su boravili robovi. Ove druge vrste prikaza pronalazimo i u prostorijama gospodara i u sobama za primanje i gotovo bilo gdje drugdje.⁴⁵⁹

Pornografija je bila smo jednim dijelom erotske umjetnosti, no čini se da ondje gdje postoji dokaz potonje, pronalazimo i dokaze prostitucije. I druge žene osim prostitutki uživale su i bile strastveni korisnici pornografije. Ovidijevo djelo *Ars Amatoria* smatrano je jednom vrstom erotskog priručnika. Smještaj pojedinih erotskih umjetničkih djela motiviran je željom da se privuče i ugodni pokroviteljima (financijerima) kupelji, gostionica i bordela. Iz istih ekonomskih razloga i prostitutke su radile u mnogim takvim zdanjima.⁴⁶⁰

Već u 1. st. pr. Kr. Rim preuzima vodeću ulogu na Mediteranu, prilikom čega prihvaća helenističku kulturu (od 6. do 1. st. pr. Kr.) koja vrši veliki utjecaj na rimsku erotsku vizualnu umjetnost. Istaknut položaj pri tome zauzima Grčka zlatnog doba i helenistički centri poput Aleksandrije, Pergama i Atene, koja je uspostavila pederastiju i simpozije na kojima su zabavu osiguravale prostitutke i zabavljači/ce.⁴⁶¹ Rat i haranje uvelike su uništili helenističke centre i njihovu umjetnost, no osigurali su da veliki umjetnici, kao i čuvena umjetnička djela, dospiju u Rim.⁴⁶² Kao i kod grčke erotske umjetnosti, i u rimsko doba koegzistiraju dva suprotna načina prikazivanja erotskih slika, ukusni prikazi stidljivih likova te drski i besramni prikazi likova u eksplicitnim seksualnim pozama.⁴⁶³

⁴⁵⁸ Clarke, 1998., 13.; McGinn, 2004., 118, 129.

⁴⁵⁹ McGinn, 2004., 113.

⁴⁶⁰ Ibid., 119, 128, 133.

⁴⁶¹ Clarke, 1998., 19.

⁴⁶² Ibid., 59.

⁴⁶³ Ibid., 28.

Oktavijanovom pobjedom 31. g. pr. Kr. i utemeljenjem Julijevsko-klaudijevske dinastije dolazi do procvata umjetničke produkcije, a Rim postaje njezin centar.⁴⁶⁴ U vrijeme **Augustove vladavine i u rano julijevsko-klaudijevsko doba** broj i raznolikost predmeta koji sadržavaju seksualne prikaze uvelike raste.⁴⁶⁵ Na žalost, dokazi o postojanju takve umjetnosti u samom Rimu su manjkavi. Većinom se svode na scene ljubovanja koje pronalazimo na posuđu od terakote.⁴⁶⁶ Kao i kod Grka, i u rimsko doba čaše koje su se koristile za bankete se ukrašavaju s eksplicitnim scenama vođenja ljubavi. Ponekada su se naizmjenično na jednoj posudi nalazili prikazi i muško-ženskih parova i muškarca u intimnim odnosima s mladićima.⁴⁶⁷ Umjetnici ovog razdoblja često koriste pečate kako bi dobili reljefne motive na predmetima od terakote⁴⁶⁸. Tako da se obrada takvog materijala uglavnom svodi na svrstavanje određenog motiva u tipologiju. Osim na predmetima od terakote, erotske kompozicije javljaju se i na drugim medijima, na srebrnom posuđu, posudama od kameo stakla, gemama, oslikanim panelima i spintrijama - predmetima oblika kovanice/žetona.⁴⁶⁹

Što se tiče seksualnih prikaza između dva muškarca ili muškarca i mladića u rimsko doba, poput onih na srebrnoj Warenovoj čaši (slika 89 i 90) ili na skupocjenim posudama izrađenim od kameo stakla⁴⁷⁰, kao što je parfemska bočica iz Ostippa (Estepa) u Španjolskoj koja se danas nalazi u kolekciji Georga Ortiza pa i onim jeftinijim materijalima poput keramike, bitno je naglasiti da su oni u pravilu (u slučaju da se ne radi isključivo o kopiranju tada modernih grčkih motiva) prikazi gospodara s robom ili muškom prostitutkom upravo zbog rimskih zakona koji su branili bilo kakve seksualne

⁴⁶⁴ Clarke, 1998., 60.

⁴⁶⁵ Hubbard, 2014., 513.

⁴⁶⁶ Clarke, 1998., 60.

⁴⁶⁷ Hubbard, 2014., 514-515.

⁴⁶⁸ Keramičari su koristili kalupe za izradu ovakvog posuđa. Kako bi dobili te kalupe prvo su morali izraditi oblik na kolu, a zatim su pomoću pečata utiskivali reljefe kako bi izradili negativ motiva koji se nalazio na pečatu. Nakon pečenja kalupi su se mogli upotrebljavati i na taj način se mogao izraditi veći broj posuda s istim motivom. Korišteni su kako bi se izradio vanjski dio posude. Glina bi se utiskivala u kalup s motivima koji se zajedno na kolu okretao i istovremeno se izrađivala zaglađena unutrašnjost posude.

⁴⁶⁹ Clarke, 1998, 60-61, 244.

⁴⁷⁰ Više o načinu proizvodnje posuda od kameo stakla pogledati u: Clarke, 2003, 86.

odnose između slobodnih muškaraca, bili oni odrasli ili dječaci.⁴⁷¹ Jedna od pretpostavki vezanih uz kompoziciju koja se nalazi na A strani Warrenove čaše je da se radi o sceni smještenoj u bordelu i da je dječak na vratima jedan od mogućih partnera za jednog od muškaraca. Na to dodatno upućuje posebno uređen interijer čiji detalji, poput lire na zidu, upućuju isključivo na seksualnu namjenu. Također, dodatan poticaj ovakvoj interpretaciji pruža činjenica da jedan od muškaraca koristi remen kao pomoć u pridržavanju prilikom spolnog odnosa, a takvi detalji uobičajeno se pojavljuju na grčkom crvenofiguralnom posuđu klasičnog doba, u scenama koje uključuju prostitutke. Osim detalja remena, prikazu poze ne pronalazimo paralele. Pozicija muškarca s dječakom na strani B varijacija je uobičajeno prikazivane poze s aretinskog posuđa. Takva poza u literaturi poznata je pod nazivom Dragendorff XIV 8a. Kod ove scene umjetnik je stvorio seksualni prikaz dvojice muškaraca jednostavno uklanjajući i zamjenjujući ženske dijelove tijela muškima.⁴⁷² Dječak je prikazan s dugim pramenovima kose koji mu se sa potiljka prelijevaju na vrat. Ovakav detalj prilikom prikazivanja dječaka ukazuje na to da je robovskog statusa ili stranac⁴⁷³ jer su jedino oni nosili takve frizure. Također, pripomogao je prilikom utvrđivanja autentičnosti artefakta. Paralelu pronalazimo kod prikaza već ranije spomenute parfemske bočice iz Ostippa u Španjolskoj, gdje je dječak kojeg penetrira muškarac također prikazan s dugim uvojcima (slika 91).⁴⁷⁴ Na drugoj strani bočice prikazan je muško-ženski par u seksualnoj pozi.

⁴⁷¹ Clarke, 1998., 79, 82-84.; Clarke, 2003., 78, 88.; McGinn, 2004., 129. Muška prostitucija bila je legalna baš poput ženske i muške prostitutke plaćale su porez na dobit te su imale i vlastiti praznik. Osnovne razlike među njima su što su ženske prostitutke bile najniže klase i jeftinije, dok su muške uglavnom bile mlađe i prodavale su se po puno višoj cijeni. Kako je imati mušku prostitutku bio luksuz, veliki broj njih stekao je poprilično bogatstvo.

⁴⁷² Clarke, 1998., 87-88, 248-249., Clarke, 2003., 78, 86-87.

⁴⁷³ Literarni izvori upućuju na to da su robovi, pogotovo mladići koji su se koristili u seksualne svrhe, uobičajeno nosili duge frizure. Glavna vrsta posla kojom su se bavili mladi, naočiti, muški robovi, između 12 i 18 godina, bila je pružanje seksualnih usluga svojim gospodarima (i moguće gospodaricama).

⁴⁷⁴ Clarke, 2003., 84.

Slika 89 Erotski prikaz dva muškarca, strana A, Warrenova čaša, srebro, visina 15.2 cm,
Britanski muzej
(<https://oxfordre.com/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8064>; 25.2.2023.)

Slika 90 Erotski prikaz muškarca i dječaka, strana B, Warrenova čaša, srebro, visina
15.2 cm, Britanski muzej
(<https://oxfordre.com/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8064>; 25.2.2023.)

Slika 91 Erotski prikaz muškarca i dječaka na jednoj strani i muškarca i žene na drugoj, parfemska bočica od kameo stakla, Ostippo, Španjolska (Clarke, 2003, 84.)

Osim na skupocjenim srebrnim predmetima i posudama od kameo stakla, seksualne scene pojavljuju se i na najskupljoj vrsti umjetnosti tada dostupnoj, brušenom dragom kamenju – gemama. Jedan takav primjer predstavlja Leidenska gema (3.1 x 2.15 x 0.4 cm) (slika 92) iz 1. st. pr. Kr. Njena zanimljivost i jedinstvenost leži u prikazu dvojice odraslih muškaraca u seksualnom odnosu, uz njih je ugravirana pjesma na grčkom⁴⁷⁵. Detalj koji ovu gemu čini jedinstvenom je to što muškarac koji ne penetrira, već onaj donji, ima enormnu erekciju.⁴⁷⁶

⁴⁷⁵ Za tekst pjesme pogledati: Clarke, 2003., 92.

⁴⁷⁶ Clarke, 2003., 92.

Slika 92 Dva muškarca u spolnom odnosu, 3.1 x 2.15 x 0.4 cm, gema iz Leidena, 1 st. pr. Kr. (Clarke, 2003, 93.)

Veći je raspon ljubavnih scena koje se prikazuju na **posudama i lampicama od terakote** nego na spintrijama ili zidnim slikama. Njihovu proizvodnju možemo pratiti još od početka 2. st. pr. Kr. pa skroz do u 5. st., a standardni seksualni prikazi i poze bes krajno se ponavljaju. Čini se da su umjetnici već u kasnom helenističkom razdoblju kopirali ilustracije iz seksualnih priručnika i tako stvorili repertoar koji će ponavljati još dugo vremena. Kompleksnost, detalji, razrada i nijanse odstupanja od standardnog više su ovisili o umjetniku nego o izvornoj ilustraciji. Već ranije smo napomenuli da se pri obradi materijala, kao što su posude i predmeti od terakote, seksualne prikaze i motive uglavnom svrstava u tipologije.⁴⁷⁷ Takve tipologije u ovom radu neće biti obuhvaćene, već ćemo radije navesti netipične primjere ili primjere koji izričito upućuju na prikaze koji bi mogli uključivati prostitutke.

Usporedbom motiva pronađenih na lampama i/ili posudama pojedini autori su za određene regije ili skupine u repozitoriju pojedinih muzeja pokušali utvrditi koliko često

⁴⁷⁷ Clarke, 1998., 243-244, 247, 249.

se erotski motivi i seksualne scene pojavljuju u odnosu na ostale teme. Analizom je ustanovljeno da lampice i posude s erotskim prikazima pripadaju među četiri najbrojnije i najpopularnije skupine motiva. Popularnost erotskih motiva dokazuje i njihova dugovječnost. Ujedno, pokazatelj su i velikog broja potrošača koji ih preferiraju nad drugim motivima.⁴⁷⁸ To što je određena lampa ili predmet sadržavao prikaz seksualnog čina ne znači odmah i da ga se trebalo povezivati sa seksualnim aktivnostima. Iako lampice i vođenje ljubavi imaju posebnu zajedničku simboliku (jedino su razvrtni vodili ljubav u jako osvijetljenoj sobi⁴⁷⁹) ne znači da su sve lampe sa seksualnim scenama korištene u bordelima. Upravo suprotno, to što se pojavljuju u toliko različitim kontekstima čini se utoliko manje vjerojatnim da su bile upotrebljavane isključivo u ljubavnim odajama. Raširenost uljanih lampi sa seksualnim motivima povezuje se s dolaskom vojske na određena područja. U drugom stoljeću opada korištenje uljanih lampica kod vojske⁴⁸⁰, a ipak raste njihova pojava u grobovima. Gubeći svoju originalnu ulogu dobivaju novu, simboličnu. Kod domorodaca u provincijama simbolizirale su luksuz (jednako kako su erotske slike u kućama, svratištima i bordelima simbolizirale luksuz elitnih kuća). Kalupi su keramičarima omogućavali proizvodnju ogromnih količina posuda i lampi od terakote istoga oblika i s istim motivima. No čini se da se i njih trebalo prilično često obnavljati.⁴⁸¹

Aretinska (danas grad Arezzo u Italiji) radionica⁴⁸² za proizvodnju terakote u razdoblju od 30. g. pr. Kr. do 30. g. po. Kr. proizvodi posuđe⁴⁸³ čija je dekoracija i seksualni repertoar vrlo sličan onome što pronalazimo na skupom srebrnom posuđu (slika 93-95., kompozicija muškarca s dječakom vrlo je slična onoj s Warrenove šalice).⁴⁸⁴

⁴⁷⁸ Clarke, 1998., 251, 254.

⁴⁷⁹ Clarke, 2003., 146.

⁴⁸⁰ Rimske lampe zahtijevale su paljenje maslinova ulja kako bi gorile, kako je gorivo bilo potrebno transportirati u udaljene dijelove carstva (sjever) tako je njihovo paljenje postalo skupa praksa.

⁴⁸¹ Clarke, 1998., 251-252, 254.

⁴⁸² Aretinska radionica otvara se oko 35/30. pr. Kr., širi se u područje Lyona u dolini Rhone, oko 15. g. pr. Kr. Opadanje proizvodnje se zamjećuje tokom tiberijanskog razdoblja, a u klaudijansko doba oni su vrlo oskudni.

⁴⁸³ Za primjere aretinskog posuđa i kalupa s prikazima seksualnih scena pogledati u: Clarke, 1998., 74-77., 109-118.

⁴⁸⁴ Clarke, 1998., 74-76., Clarke, 2003., 78-81., Hubbard, 2014., 513-514.

Smatra se da je ovo posuđe, za razliku od srebrnog i zlatnog, bilo namijenjeno siromašnijem stanovništvu zbog masovne produkcije kao i zbog arheološkog konteksta u kojem se uglavnom pronalazi.⁴⁸⁵ Pojedini fragmenti keramike, poput onog iz Berlina (slika 93) ili Bostona (Warren h, slika 94), uz prikaze ljubavnih scena nose i prikaze posuđa, poput onog koje se koristilo na simpozijima u grčko doba.⁴⁸⁶

Slika 93 Muško-ženski par na krevetu, fragment posude od terakote, Antikensammlung Berlin (Clarke, 2003, 117.)

Slika 94 Muško-ženski par na krevetu, fragment posude od terakote, Warren h, Museum of Fine Arts, Boston (Clarke, 1998, 111.)

⁴⁸⁵ Clarke, 1998., 72.; Clarke, 2003., 81.

⁴⁸⁶ Clarke, 1998., 116.

Slika 95 Muško-ženski par na lijevoj strani i muškarac i dječak na desnoj strani, fragment posude od terakote, oko 30. g. pr. Kr.-30. g., Arezzo, Museum of Fine Arts, Boston (Clarke, 2003, 81.)

O postojanju panela oslikanih erotskim scenama svjedoče nam napisi Ovidija i Svetonija. U jednom od svojih pisama upućenom Augustu, Ovidije spominje riječ panel (*tabella*) pri opisivanju malih slika sa različitim seksualnim pozama (*concupitus varii, figurae veneris*).⁴⁸⁷ Njegovo pismo upućuje na to da je za rimsku elitu bilo uobičajeno posjedovati skup ovakvih malenih slika.⁴⁸⁸ Takve malene slike na panelima već smo ranije spomenuli u okviru umjetnosti koja se nalazi na zidovima namjenski građenog bordela i drugih zdanja sa sličnim funkcijama. Svetonije u svom djelu spominje da Tiberije u svojim odajama namijenjenim za snošaje na zidovima ima slike seksualnih poza nastalih pod utjecajem poznatih seksualnih priručnika (Elephantina knjiga).⁴⁸⁹ Na žalost, niti jedna slika izrađena na platnu ili drvetu nije sačuvana. Sve su izgorjele u požarima, ali **freske u vili Farnesini** iz Augustova doba dobar su primjer kako je jedna

⁴⁸⁷ Clarke, 1998, 91.

⁴⁸⁸ Clarke, 1998, 91.; Clarke, 2003, 29.

⁴⁸⁹ Clarke, 1998, 92-93.; Clarke, 2003, 29. ; Elephantis je bila grčka pjesnikinja i liječnica iz 1. st. pr. Kr. Napisala je seksualni priručnik koji se naziva *Elephantina knjiga*. U knjizi je bilo opisano i ilustrirano devet seksualnih pozicija koje su kasnije služile kao inspiracija za mnoge erotske kompozicije. Vjeruje se da je ime Elephantis samo pseudonim i da je zapravo autor priručnika muškarac. Vjerojatno je znanje o seksu i seksualnim pozicijama došlo od prostitutki pošto su one posjedovale više znanja o ženskom tijelu i one su jedine koje bi takvu vrstu znanja podijelile s muškarcima. Također je napisala kozmetičke savjete i kako izazvati abortus. (<https://short-history.com/elephantis-8915279ca10f>; 25.2.2023.)

galerija slika na panelima ili platnima mogla izgledati (*pinacotheca*). Na zidovima triju prostorija Vile Farnesine u Rimu, koji se datiraju oko 20. g., po prvi puta nailazimo na fresko serijal erotskih prikaza.⁴⁹⁰ U slučaju ovih fresko prikaza ne možemo govoriti o ilustracijama seksualnih pozicija koje spominje Ovidije, ali možemo o takvoj galeriji slika, pinakoteci. Dvije sačuvane erotske slike u vili Farnesini ne prikazuju same seksualne odnose, nego događaje prije istih.⁴⁹¹ Uloga ovih fresaka isključivo je dekorativne prirode. Uobičajeno je bilo, uz druge neseksualne prikaze, prostorije oslikavati i erotskim kompozicijama. Takav dekor pripadao je stilski uređenim prostorijama toga vremena.⁴⁹²

Maleni brončani ili mjedeni žetoni veličine oko 20 mm, specifični po svojim prikazima eksplicitnih seksualnih scena, nazivaju se *spintriae*⁴⁹³ (slika 96 i 97). Početak proizvodnje zabilježen je u doba Tiberijeve vladavine, od 22. do 37. g, a izvan upotrebe su zasigurno bili već u vrijeme Vespazijana. Neki znanstvenici smatraju da su se koristili kako bi se platio seks u bordelu, a brojevi na reversu označavali su njihovu novčanu vrijednost (u asevima).⁴⁹⁴ „Na ovakvo mišljenje navode Svetonijevi spisi (*Tib.* 58) prema kojima Tiberije zabranjuje ljudima nošenje službenog novca sa carskim likom u latrine i bordele pri čemu bi ovi žetoni služili kao zamjena.“ Drugi smatraju da su služili kao žetoni za ulaz na carske igre (lat. *lasciva nomismata*⁴⁹⁵) ili kao žetoni za igre na pločama, što je i najvjerojatnije. Pretpostavlja se da su se određene seksualne scene prikazivale uz dati broj. Na aversu su se nalazile razne kompozicije vođenja ljubavi, a na reversu brojevi od I do XVI. Takav način prikazivanja, gdje se uz seksualne poze pojavljivao i broj, pojedine je autore naveo na povezivanje s popularnim seksualnim priručnicima koji su

⁴⁹⁰ Clarke, 1998., 93-94., Clarke, 2003., 28-29., Hubbard, 2014., 516.

⁴⁹¹ Clarke, 2003., 30-32.

⁴⁹² Clarke, 1998., 106-107, 147., Clarke, 2003., 28-29.

⁴⁹³ Poznate su tri spintrije iz Hrvatske, dvije su brončane, jedna s Majsana i druga iz Narone, a treća je s keramička i otkrivena je u Saloni. Za više o salonitanskoj spintriji pogledati u: Buljević, Z., *Uz spintriju iz Salone u splitskom Arheološkom muzeju*, *Archaeologica Adriatica* 2/1, 2008, 201-211.

⁴⁹⁴ Clarke, 1998., 243-244., McGinn, 2004., 115.

⁴⁹⁵ Shackleton Baley utvrdio je da su tzv. *lasciva nomismata* (bludni novac) zapravo žetoni koji su svome vlasniku osiguravali plaćanje seksualnih usluga u naturi u lokalnim bordelima.

sadržavali opise seksualnih poza i njihove brojčano označene ilustracije.⁴⁹⁶ Umjetnici bi tako imali pristup već gotovim modelima. Seksualni priručnici uvelike bi objasnili shematičnost prikazanih seksualnih odnosa, ne samo na spintrijama već i na posuđu i lampicama. Vrlo su male varijacije u prikazima određenih poza od helenističkog razdoblja pa sve do 5. st.. Na žalost, niti jedan priručnik tog razdoblja nije preživio do danas kako bi potvrdio ispravnost ovih pretpostavki.⁴⁹⁷

Slika 96 Spintrije, avers s prikazima erotskih slika

(https://ae01.alicdn.com/kf/U8768b4005c7d42788efdc3c6bfc4136fr/Funciona-con-16-c-maras-se-ajusta-a-la-pantalla-Spintria-correas-el-sticas.jpg_Q90.jpg_.webp ; 17.3.2023)

⁴⁹⁶ Ibid., 243-246., Izgubljeni ilustrirani seksualni priručnici bili su enciklopedijski katalozi seksualnih pozicija. Helenističkog su podrijetla, uglavnom se pripisuju ženama prostitutkama, a vjerojatno su ih napisali muškarci. Najpoznatija je Astynassa (osnivačica žanra), zatim Philaenis (oko 370. g. pr. Kr.), Botrys (oko 340. g. pr. Kr.) i Elephantis (moguće 1. st. pr. Kr.). Postojanje takvih priručnika potvrđuje Ovidije u svom djelu *Umijeće ljubavi* koje je nastalo kao njihova parodija. Dodatna potvrda je postojanje poznatog teksta *Kama Sutra*. Sanskrtskog je porijekla iz Gupta razdoblja (320.-540. g) i pripisuje se Vâtsyâyni, antičkom indijskom filozofu. Tekst je zapravo skup i revizija ranijih takvih tekstova.

⁴⁹⁷ Ibid., 246-247.

Činjenica da su umjetnici izabrali erotsku tematiku vjerojatno leži u potrebi za njihovom masovnom reprodukcijom. Metalne žetone brojčano označene najjednostavnije je bilo povezati sa seksualnim pozicijama kojima su oni već bili dodijeljeni u seksualnim priručnicima. Natpisi poput *moice* (preljubnik), *patice* (jadan) i *cunulinge* (vaginolizac), pronađeni na spintrijama pridonose mišljenju da su bile žetoni za igru. Takve predmete bilo je jednostavno transportirati i mogli su poslužiti kao jeftini modeli za izradu zidnih slika, baš kao i predmeti od terakote. Seksualni priručnici bili su skupi i teško dostupni.⁴⁹⁸

Slika 97 Spintrije, revers s prikazima brojeva unutar lovorova vijenca
(https://ae01.alicdn.com/kf/Ubd13785429874871bff1b19ac54167bdU/Funciona-con-16-c-maras-se-ajusta-a-la-pantalla-Spintria-correas-el-sticas.jpg_Q90.jpg_.webp ;
17.3.2023.)

Kasno julijevsko-klaudijevskom i flavijanskom razdoblju (30. - 96. g.) pripada većina dokaza pronađenih u Pompejima i Herkulaneju, gradovima uništenim, ali i izvanredno očuvanim uslijed erupcije Vezuva 79. g. Nakon Pompeja i njegovih erotskih zidnih slika, razvoj erotске umjetnosti možemo pratiti na keramičkom posuđu. Ovdje se ističu veliki **centri za proizvodnju keramike** razvijeni **u dolini rijeke Rhône**. Kako se

⁴⁹⁸ Ibid., 247-248.

30-ih godina gasila produkcija u keramičkim centrima oko talijanskog grada Arezza, tako se ogranak iste proširio u blizinu rimskih vojnih postrojbi na rijeci Rhône. Već do 70. g. ovi centri zamijenili su one aretinske i proizvodi ove radionice naveliko su se izvozili diljem Carstva.⁴⁹⁹ Radionica ostaje aktivna i nakon 300. g. Iako su brojne seksualne kompozicije koje se nalaze na lampama, zdjelama, tanjurima, vrčevima i drugim proizvodima ove radionice kopije već ranije viđenih poza, javljaju se i mnoge nove, ali i nove kombinacije ljubavnika. Jedna od tema koja se rijetko pojavljuje je kunilingus, no postoje pojedini primjeri na lampicama. Uglavnom se radi o tzv. pozi „69“ koja prikazuje muškarca i ženu u obavljanju uzajamnog čina, kunilingus i felacija (slika 98). Jedini poznati primjer kunilingusa bez recipročnog čina felacije nalazi se u Prigradskim kupeljima u Pompejima.⁵⁰⁰ Primjeri prikaza felacije su učestaliji. Nalazimo ih na raznim predmetima, od spintrija, preko medaljona iz doline rijeke Rhône, pa do lampica. Lampica iz Pompeja, danas u muzeju u Napulju, prikazuje ženu koja oralno zadovoljava muškarca koji leži na krevetu (slika 99).

Slika 98 Muškarac i žena u tzv. pozi „69“, lampa od terakote, 1. st., Cipar (Clarke, 2003, 126.)

⁴⁹⁹ Clarke, 2003., 136., Hubbard, 2014., 526.

⁵⁰⁰ Clarke, 1998., 224., Clarke, 2003., 126.

Na lampici iz Kavousija na Kreti prikazan je seksualni trojac u stajaćem položaju (slika 100). Dvojica muškaraca prikazani su okrenuti jedan prema drugom, a žena je smještena u sredini. Ovakva kompozicija upućuje na istovremenu vaginalnu i analnu penetraciju.⁵⁰¹

Slika 99 Prikaz felacije, lampa od terakote, Pompeji, Arheološki muzej, Napulj, promjer 9.25 cm (Clarke, 2003, 124.)

⁵⁰¹ Clarke, 2003., 145.

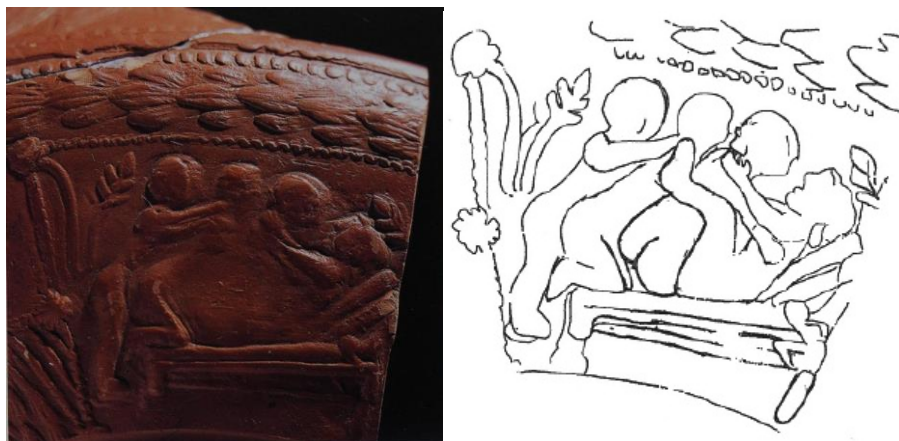

Slika 100 Seksualni trojac-dva muškarca i žena u sredini, lampa od terakote, Kavousi, Kreta (Clarke, 2003, 146.)

Na jednoj galskoj zdjeli iz 1. st. sa zanimljivom tematikom ostaje zabilježeno ime Vitalis⁵⁰² u obliku pečata. Pronađena je kod mjesta Bregenz u Austriji (slika 101). Prikazana je seksualna četvorka na krevetu, dva muškarca i dvije žene, baš poput zidne slike iz Prigradskih kupelji u Pompejima, a razlika ovdje je što se ne prikazuje niti jedan oblik oralnog seksa. Krajnja desna figura je žena u polu ležećem položaju oslonjena na jastuk savijenih nogu u koljenjima priprema se biti penetrirana. Odmah do nje prikazana je druga žena iza koje se nalazi muškarac koji kleči na rubu kreveta, krajnji lijevi muškarac stoji na podu i penetrira onog koji kleči. Za razliku od elitnog srebrnog posuđa koje je služilo na banketima kako bi svojom tematikom potaknulo podulje rasprave, *terra sigillata* proizvedena u galskim radionicama uglavnom je bila namijenjena rimskoj vojsci, trgovcima i domorodcima i korištena je u svakodnevnom životu. Posuda, kao utilitaran predmet, s ovakvom tematikom vjerojatno je trebala izazvati smijeh i uveseliti promatrača.⁵⁰³

⁵⁰² Vitalis je bio aktivan u razdoblju između 65. i 80. g na lokaciji La Graufesenque u južnoj Francuskoj (u blizini današnjeg grada Millau). Radionica se pojavljuje u kasno augustovsko razdoblje, a nastavlja s proizvodnjom do oko 200. g. Glavnina proizvodnje i vrhunac radionice je između 40. i 100. g.

⁵⁰³ Clarke, 1998., 255, 257., Clarke, 2003., 138-139.

Slika 101 Seksualna četvorka-dva muškarca i dvije žene, posuda od terakote, pripisuje se lončaru imena Vitalis, oko 65.-80. g., pronađeno u mjestu Bergenz, Austrija (Clarke, 2003, 139., Clarke, 1998, 256.)

Osim što su izmislili nove poze i kombinacije ljubavnika, još zanimljivija pojava su serijali seksualnih prikaza s natpisima koji izlaze iz usta prikazanih ljubavnika (uglavnom su to nekakve šale seksualne prirode).⁵⁰⁴ Najoriginalniji seksualni prikazi nalaze se na tzv. *médallions d'applique* (aplicirani medaljoni).⁵⁰⁵ To su medaljoni veličine od 5 do 18 cm, izrađeni iz kalupa, koji su se pričvršćivali na loptaste vrčeve s uskim vratovima.⁵⁰⁶ Medaljoni prikazuju ogroman raspon novih tema i kompozicija.⁵⁰⁷ Takvi medaljoni u području rijeke Rhône izrađuju se kroz 2. i u početku 3. st. Jedan primjer veličine 11 cm iz Lyona (dolina Rhône) nalazio se kao aplikacija na galskoj posudi, a datira se u 2. st. (slika 102). Prikazuje seksualni trojac, sličan onome kakav pronalazimo na zidnim slikama u Prigradskim kupeljima, dva muškarca i ženu.⁵⁰⁸

Još jedan fragment medaljona iste tematike, no nešto drugačiji u kompoziciji, također je otkriven prilikom iskopavanja u Lyonu, promjera 18 cm, postaje najveći medaljon sa seksualnom kompozicijom. Kod ovog medaljona dvojica muškaraca nalaze

⁵⁰⁴ Hubbard, 2014., 526-527.

⁵⁰⁵ Clarke, 2003., 136, 139., Za primjer pogledati slike: 31.13 – 31.15 u: Hubbard, 2014.

⁵⁰⁶ Clarke, 1998., 257., Clarke, 2003., 139., Hubbard, 2014., 527.

⁵⁰⁷ Clarke, 2003., 139.

⁵⁰⁸ Clarke, 1998., 257., Clarke, 2003., 144.

se u poluležećem položaju na krevetu okrenuti jedan prema drugome, a žena se nalazi na njima u sredini (slika 103).⁵⁰⁹

Fragment jednog takvog medaljona iz Nimesa u Francukoj (sačuvana samo slika gipsanog odljeva), koji se datira u doba Trajana (98.-118. g.; veličina: 6 cm), prikazuje scenu sličnu onoj iz Prigradskih kupelji u Pompejima, *mulier equitans*. Seksualna scena smještena je ispod pinaxa (slike s kopcima), a oko ženine glave i pinaxa smještene su riječi kao komentar na partnerove sposobnosti: „... VIDES QVAM BENE CHALAS“ („Vidiš kako se dobro jebeš“) (slika 104).⁵¹⁰ Korištenje natpisa uz prikaze sa seksualnom tematikom karakteristično je za ovakve medaljone proizvedene u dolini rijeke Rhône.⁵¹¹

Slika 102 Seksualni trojac-dva muškarca i žena, reljefni medaljon iz Lyona, 11 cm, 2. st. (Clarke, 1998, 233.)

⁵⁰⁹ Clarke, 2003., 145.

⁵¹⁰ Clarke, 1998., 257-258., Clarke, 2003., 154.

⁵¹¹ Clarke, 1998., 258.

Slika 103 Seksualni trojac-dva muškarca i žena , reljefni medaljon iz Lyona, 18 cm
(Clarke, 2003, 145.)

Slika 104 Muško-ženski par na krevetu ispod pinaxa, reljefni medaljon od terakote iz
doline rijeke Rhône, kraj 2. i poč. 3. st., Arheološki muzej, Nîmes (Clarke, 1998, 257.)

Različiti umjetnici na razne načine su postizali humoristične scene na medaljonima. Mnoge scene prikazuju svakojake balansirajuće poze, ponekada su to žene koje prilikom vođenja ljubavi drže razne predmete, a postoje primjeri i s muškarcima u

toj uloži.⁵¹² Brojni su takvi prikazi i na keramičkim posudama i na lampicama.⁵¹³ U arheološkom muzeju u Nimesu nalazi se medaljon na kojemu su ljubavnici prikazani u kompleksnoj balansirajućoj pozi (slika 105). Žena koja u jednoj ruci drži lampu leži na leđima jednom od muškaraca, dok joj drugi koji stoji razdvaja rukama noge. Čini se da i desni muškarac u rukama drži nekakav veliki predmet s ručkom, no zbog lošeg stanja medaljona teško je iščitati što se točno događa. Druga lampica s akrobatskom tematikom potječe iz Arlesa i prikazuje muškarca, ženu i Kupida na krevetu. Desno se nalazi žena u gotovo vertikalnom položaju, oslonjena na ramena s nogama prema gore kako bi muškarcu koji stoji lijevo od nje osigurala slobodan pristup i penetraciju. Kupid se nalazi iza muškarca i pomaže mu gurajući njegovu stražnjicu rukama (slika 106).⁵¹⁴ Posebno interesantna lampica, ponovno iz Arlesa, prikazuje akrobatski seks nove razine, žena koja u polučučnju „jaše“ muškarca koji leži na krevetu, istovremeno vježba s utezima. (slika 107).

Slika 105 Seksualni trojac u akrobatskoj pozi, Arheološki muzej, medaljon od terakote, Nîmes (Clarke, 2003, 147.)

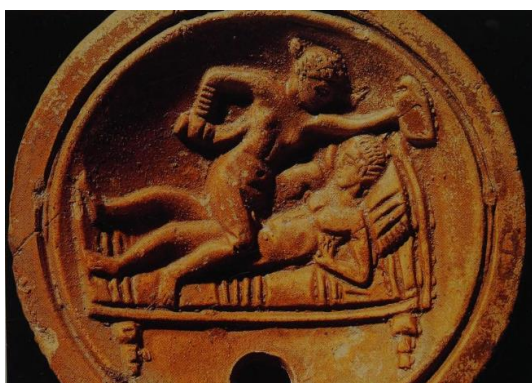
⁵¹² Clarke, 1998., 261.

⁵¹³ Clarke, 2003., 146., Hubbard, 2014., 529, 531.

⁵¹⁴ Clarke, 2003., 146, 148.

Slika 106 Muškarac i žena u akrobatskoj seksualnoj pozi, lampa od terakote, pronađena u Arlesu (Clarke, 2003, 150.)

Slika 107 Muškarac i žena prilikom seksualnog odnosa, žena vježba s utezima istovremeno, lampa od terakote, pronađena u Arlesu (Clarke, 2003, 146.)

Ogledalo pronađeno na brdu Eskvilinu u Rimu datira se u flavijansko doba, između 69. i 96. g. (slika 108) Scena na vanjskoj strani ogledala prikazuje muškarca i ženu bogato ukrašenu nakitom, prilikom vođenja ljubavi na krevetu. Prikazani su u dobro poznatoj pozi penetracije sa stražnje strane. Par se nalazi ispod slike (*pinax*) koja također pokazuje erotsku scenu. Ispod kreveta prikazano je nekoliko različitih predmeta: posude za piće, ženska obuća na hoklici, pas u svojoj stolici i miš koji pije iz pseće zdjele za vodu. Pas je vjerojatno bio ljubimac naručiteljice ogledala.⁵¹⁵

⁵¹⁵ Ibid., 45.

Slika 108 Muško-ženski par na krevetu, vanjska strana brončanog ručnog ogledala iz Rima, oko 69.-96. g. (Clarke, 2003, 44.)

Od trećeg stoljeća pa nadalje (kako kršćanstvo uzima zamaha) dokaza o erotskoj umjetnosti sve je manje, no bez obzora na to ono što je ostalo sačuvano upućuje da se takva tematika i dalje cijenila (npr. Kuća oslikanih svodova, Ostija, datira se oko 250. g.).⁵¹⁶ Skromni predmeti proizvode se i kasnije, još u četvrto stoljeće, i upućuju na to da je kulturološki stav prema erotskoj umjetnosti ostao više-manje nepromijenjen. Jedino što nedostaje u kasnijim razdobljima jesu prikazi muško-muških ljubavnih odnosa, oni nestaju otprilike krajem 1. st. Je li to zbog prestanka popularnosti ove teme ili zbog manjka dokaza uslijed uništenja, teško je znati, ali ono što ostaje su muško-ženski seksualni prikazi i prikazi orgija.⁵¹⁷ Erotske teme na lampicama pronalazimo sve do u 6.

⁵¹⁶ Clarke, 1998., 274., Hubbard, 2014., 531.

⁵¹⁷ Clarke, 1998., 274.

st., a uglavnom je to u grobnom kontekstu, većinom na područnima gdje se paljenje maslinova ulja smatralo luksuzom: Britanija, Germanija, Gornja Panonija, i sl.⁵¹⁸

⁵¹⁸ Ibid., 251-252., Hubbard, 2014., 531.

4.10. Ulični falusi

Ponekada na ulicama antičkih gradova možemo sresti faluse urezane u kamene blokove (slika 109), velike kamene faluse umetnute u zidove zgrada (slika 110) ili terakotne plakete (ukrasne ploče) smještene na uličnim uglovima (slika 111). Iako postoji mogućnost da su ovakvi erotski znakovi upućivali u obližnje bordele, ipak je vjerojatnije da su služili kako kao talismani protiv urokljivog oka ili kao amajlije prolaznicima. Edili koji su bili zaduženi za sigurnost ulica takve bi oltare podizali na raskršćima u čast njihovim zaštitnicima larima (*lares compitales*).⁵¹⁹ Na mišljenje da se ipak radi o talismanima i amajlijama upućuje i to što su osim ovakvih Rimljani koristili i brojne druge predmete oblikovane u faluse kako bi se zaštitili od zlih sila i demona i donijeli sreću njihovim nositeljima i vlasnicima.⁵²⁰

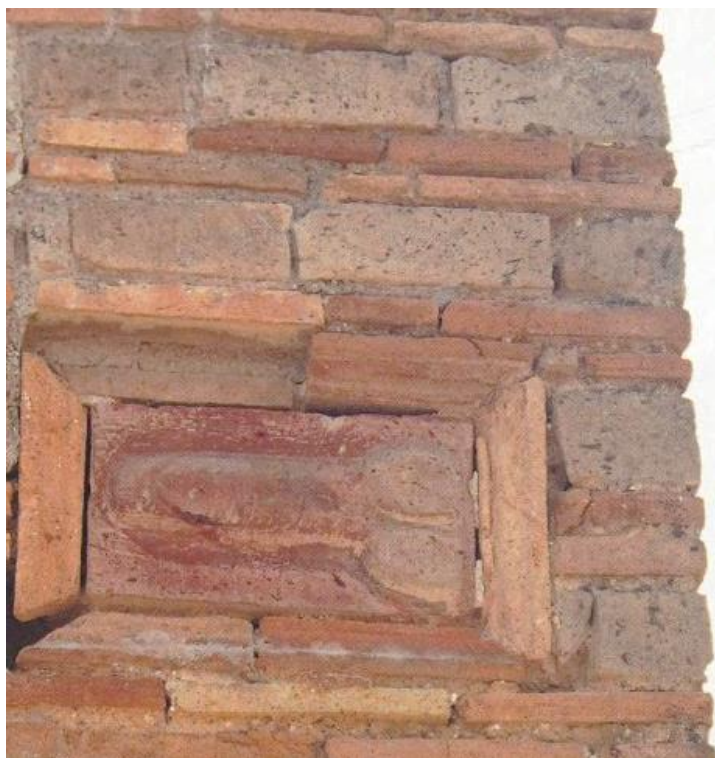
Slika 109 Falus urezan u kameni blok, Pompeji (Clarke, 2003, 98.)

⁵¹⁹ Clarke, 2003, 98.

⁵²⁰ Clarke, 2003, 97-98., *Tintinabulum* – oblik krilatog falusa s nogama, koji visi na lancu i često ima prikvačene zvončiće, vješali su se u prostorima u kojima je bila poželjna zaštita od zlih sila.

Slika 110 Falus pronađen na zidu zgrade u Pompejima 1880. g. (Clarke, 2003, 99.)

Slika 111 Falus na ploči od terakote, na zidu na uglu ulice (Clarke, 2003, 100.)

5. Zaključak

Prostitucija je bila velikim djelom antičkog svijeta, bila je sveprisutna i općeprihvaćena i kao takva nužna je za bolje razumijevanje svih sfera tadašnjeg života. Bez obzira na preklapanja u geografskom položaju i povijesnom razdoblju između grčkog i rimskog svijeta, utvrđene su bitne razlike u odnosu prema prostituciji između tih dvaju kultura. Dok su Grci spremno prihvaćali asocijacije uz prostitutke i bordele, pa čak i poticali posjete takvim mjestima (sve dok im takav način života ne ugrožava sposobnost služenja zajednici) i pozivali ih u svoje domove na simpozije, Rimljani višeg staleža imali su izrazito negativan stav prema prostituciji i snažno su osuđivali one koji bi se s njom povezivali. Ovakve razlike u stavovima vidljive su i pri proučavanju arheoloških materijalnih dokaza.

Većina osoba koja se bavila prostitucijom bila je robovskog statusa, oslobođenici ili prisiljeni na takav način života siromaštvom. Iako su statusom najčešće bile na dnu društvene ljestvice, postojale su ključne razlike između prostitutki grčkog i rimskog doba. Te razlike vidljive su i u promjeni naziva, od grčke *hetaira* koja označava prijateljicu, do rimske *meretrix* koja označava osobu koja sama zarađuje. Iako nisu sve prostitutke grčkog vremena bile ugledne, mnoge su dobro zarađivale i bile vrlo utjecajne u društvu. Za razliku od grčkih, rimske prostitutke su sve bile na dnu društvene ljestvice, zajedno s gladijatorima i glumcima te jednom obilježene kao takve (morale su se registrirati kod edila) više nisu mogle poništiti taj status.

Osim ubiranja poreza i najma u državnom vlasništvu, rijetko se država uplitala u reguliranje prostitucije i bordela. Rukovođenje istog gotovo je u potpunosti ostavljeno privatnom sektoru. Ekonomske prilike oko bavljenja poslom prostitucije privlačile su i ugledne građane. U grčkoj kulturi poznato nam je iz izvora da su mnogi elitni građani bili i rukovoditelji bordela, dok za rimsko doba takve informacije nemamo. Rimska elita je zbog straha od povezivanja s prostitucijom koristila posrednike kako bi izbjegli neugodno poslovanje direktno sa svodnicima i prostitutkama.

Materijalni dokazi o prostituciji pronađeni su na mnogim mjestima, no nisu sva mjesta ujedno bila i bordeli. Zapravo, samo je jedan primjer onoga što se može nazvati namjenski građenim bordelom u antičkom svijetu, tzv. Lupanar u Pompejima. Ostala

mjesta na kojima su pronađeni tragovi prostitucije uglavnom su gostionice s malim sobama za seks u stražnjem dijelu, svratišta i sl., a materijalne dokaze u takovom kontekstu jako je teško protumačiti. Radi li se doista o gostionicama, svratištima, prenoćistima ili bordelu gotovo je nemoguće zaključiti. Najvjerojatnije je da su takvi prostori služili svim tim svrhama istovremeno. Taj tip bordela/gostionice/svratišta ujedno je i najčešći tip koji možemo pronaći, no problem pri njihovoj identifikaciji je što u arheološkom kontekstu uvelike liče na grčke, grčko-rimske kuće i kuće kasnijih razdoblja. Osim navedenog, prostitutke su se mogle pronaći u kupeljima, na mjestima javne zabave poput cirkova, teataru i amfiteataru, javnim priredbama, događajima i festivalima, oko hramova, groblja i na mnogim drugim mjestima, većinom su to mjesta s visokom koncentracijom prometa. Kod identifikacije prostora kao mjesta prostitucije znanstvenici se koriste različitim kriterijima. Isti kriteriji ne mogu se upotrijebiti za oba razdoblja. Dok se za rimsko doba uzima kao jedan od određujućih faktora postojanje erotske umjetnosti i erotskih grafita, te poseban dizajn prostora ili prisutnost kamenog (ili drvenog) ležaja, za doba grčke takve kriterije ne možemo upotrebljavati jer erotsku umjetnost ne pronalazimo, grafite vrlo rijetko, a većina prostora koji su se povezali uz prostituciju nema posebno izražen dizajn koji bi upućivao upravo na takvu funkciju, nego je prostor bio prilagođen drugoj vrsti posla koja se ondje obavljala. Putokazi za bordele i sl. mjesta znaju se pronalaziti na uglovima zgrada, uklesani u zidove, izrađeni kao plakete od terakote ili urezani u kamene blokove na tlu.

Mnogobrojni pokretni nalazi nose prikaze prostitutki, poglavito ih pronalazimo na posuđu koje se koristilo na grčkim simpozijima. Većinom su prikazane nage, u seksualnom odnosu s jednim ili više muškaraca, napastovane, kako piju i sl. Gotovo svi prikazi nagih žena prikazi su prostitutki jer se ugledne žene grčkog vremena nisu prikazivale na taj način. U rimsko doba erotski prikazi su puno učestaliji, dijelom su kulture i mogu se sresti na širokom spektru uporabnih predmeta, od skupocjenog posuđa načinjenog od plemenitih metala do jeftinog terakotnog, lampiona, ogledalima, gemama, spintrijama i dr. Valja imati na umu da nisu svi erotski prikazi rimskog doba i prikazi prostitutki, no oni koji uključuju oralni ili akrobatski seks, spolna općenja s nekoliko partnera, istospolne seksualne scene i sl. vjerojatno su prikazi prostitutki jer niti jedna ugledna žena koja drži do sebe ne bi bila prikazana na taj način.

Proučavanje dostupnog materijala o prostituciji za doba antičke Grčke i Rima pomoglo je osvijetliti stavove tih dviju kultura oko prostitucije i razumjeti različitosti u arheološkom materijalu. Iako nam je puno manje materijala dostupno za grčko razdoblje nego za rimsko, koji poglavito potječu iz Pompeja, mnogo toga ostaje nepoznanica. Ne preostaje ništa drugo no strpljivo čekati daljnja istraživanja i nadati se da će ona pridonijeti stvaranju jasnije slike o prostituciji.

6. Popis slika

Slika 1 Prikaz simpozija (Zović, 2016., 74.).....	9
Slika 2 Frulašica (auletris) (Zović, 2016., 75.).....	10
Slika 3 Plesačica (orchetris) (Zović, 2016., 75.)	10
Slika 4 Najpoznatija hetera i ilegalna žena atenskog državnika Perikla, Aspazija iz Mileta (Zović, 2016., 76.).....	11
Slika 5 Olovna kletvena pločica iz groba u blizini Pele u Makedoniji , 4. st. pr. Kr. (https://en.wikipedia.org/wiki/Pella_curse_tablet ; 1.9.2022.).....	15
Slika 6 Tekst olovne pločice (https://en.wikipedia.org/wiki/Pella_curse_tablet ; 1.9.2022.)	15
Slika 7 Prikaz magijskog predmeta imena iunx (https://www.getty.edu/art/collection/object/103WEG , 1.9.2022.).....	17
Slika 8 Iunx - „magični uređaj“ načinjen od diska koji je proizvodio šum (zujanje) kada bi se zavrtio oko duplog konopa (https://shwep.net/podcast/magicians-ghosts-amulets-and-spells-daniel-ogden-on-graeco-roman-magic/ , 1.9.2022.).....	17
Slika 9 Gema s prikazom Erosa i Psihe, nosi čaroliju poznatu pod imenom "Dardanov mač", Nacionalni arheološki muzej Umbrije, Perugia (Vittellozi, P., Relations Between Magical Texts and Magical Gems, u: Sarah Kiyannrad, Christoffer Theis, Laura Willer (ur.), Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten, Berlin, Boston: De Gruyter, 2018, str. 181-254.; 185.).....	18
Slika 10 Vudu lutka od terakote, otkrivena u Egiptu, visina 9 cm, 3. ili 4. st., Paris, Louvre (Watson, L.C., Magic in ancient Greece and Rome, Bloomsbury Academic, London 2019, 27.)	19
Slika 11 Satiri napastuju barbarsku ženu, slikar Beldam, 5. st. pr. Kr. (A. Glazebrook, M. M. Henry, 2011., 29.)	21
Slika 12 Putokaz za bordel u Efezu (Zović, 2016., 72.).....	34
Slika 13 Ostatci bordela u Efezu (Zović, 2016., 72.)	34
Slika 14 Atička crvenofiguralna hydria, slikar Leningrad, oko 460 – 450. g. pr. Kr., terakota, 42.4 x 37.6 x 31.8 cm, Umjetnički institut Chicago (Glazebrook, Henry, 2011., 37.).....	35
Slika 15 Atički crnofiguralni lekythos, prikaz parova u intimnom odnosu koji sjede na kaučima, strana a, oko 500 – 475. g. pr. Kr., Kerameikos muzej, Atena (Glazebrook, M. M. Henry, 2011., 38.)	36
Slika 16 Atički crnofiguralni lekythos, prikaz parova u intimnom odnosu koji sjede na kaučima, strana b, oko 500 – 475. g. pr. Kr., Kerameikos muzej, Atena (Glazebrook, Henry, 2011.,38.)	37
Slika 17 Građevina Z3, tlocrt (Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 84.)	40
Slika 18 Tlocrt građevine Y, Kerameikos, Atena (Glazebrook, Henry, 2011., 44.)	42

Slika 19 Tlocrt, taberna vinaria, Delos (Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 105.).....	44
Slika 20 Kuća na jezeru/taberna deversoria, tlocrt, Delos (Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 109.).	45
Slika 21 Falus na istočnom zidu radionice br. 49, slikano sa sjeveroistoka, Kazališna četvrt, Delos (Glazebrook, Tsakirgis, 2016, 109.)	46
Slika 22 Prikaz hetera na simpoziju, Kylix, slikar Brygos, oko 490. - 480. g. pr. Kr., Britanski muzej, London (Hubbard, 2014, 201.).....	52
Slika 23 Scena prelaska preko praga, vjerojatno hetera otvara vrata simpozijastu, Atički crvenofiguralni vrč za vino (oinochoe), terakota, 23,6 cm, 5. st. pr. Kr., Muzej umjetnosti Metropolitan, New York (Glazebrook, Henry, 2011.,63.)	53
Slika 24 Muškarac je prikazan s vrećicom novca što upućuje na to da je prikazana žena prostitutka, atička crvenofiguralna posuda za vodu (hydria), oko 470. g. pr. Kr., Muzej umjetnosti Tampa (Glazebrook, Henry, 2011.,64).....	54
Slika 25 Simpozijaska erotska scena, prikaz asimetričnog seksualnog odnosa, muškarac kao aktivna osoba, a žena pasivna, Slikar Douris, atička crvenofiguralna čaša (kylix), oko 480. g. pr. Kr., promjer: 21,2 cm, Muzej lijepih umjetnosti, Boston (A. Glazebrook, M. M. Henry, 2011.,116.)	55
Slika 26 Kylix s prikazom simpozijske scene, slikar Pedeus, oko 520. – 510. g. pr. Kr., Louvre, Paris (Hubbard, 2014, 202.)	57
Slika 27 Prikaz dvije hetere koje se zabavljaju na simpoziju, Atički crvenofiguralni kylix, oko 520. – 510. g. pr. Kr., Nacionalni arheološki muzej Madrid (Glazebrook, Henry, 2011.,87.)...	59
Slika 28 Prikaz simpozija, Fragmenti Lakonijske čaše, oko 565. g. pr. Kr., Državni muzej Berlin (Glazebrook, Henry, 2011.,87.).....	60
Slika 29 Crvenofiguralni kylix s prikazom igre <i>kottabos</i> , oko 500. g. pr. Kr, Metropolitan Museum of Art, (https://kallosgallery.com/blog/40-drinking-cups-and-symposia-in-ancient-athens/ , 7.9.2023.)	62
Slika 30 Scena prikazuje heteru koja opkoračuje naopako okrenutu amforu, umjetnik Oltos, atička crvenofiguralna čaša, kasno 6. st. pr. Kr. (Glazebrook, Henry, 2011., 107.).....	63
Slika 31 Prikaz muško - ženskog para prilikom vođenja ljubavi s bogom Erosom koji leti nad njima, vanjska strana poklopca ogledala iz Korinta, promjer 17,47 cm, oko 320. g. pr. Kr., Muzej lijepih umjetnosti, Boston (Clarke, 2003, 43.)	64
Slika 32 Prikaz muško-ženskog para, žena preuzima vodeću ulogu, unutarnja strana poklopca ogledala iz Korinta, promjer 17,47 cm, , oko 320. g. pr. Kr, Muzej lijepih umjetnosti, Boston (Clarke, 2003, 40.)	65

Slika 33 Muško-ženski par na unutrašnjosti i žena u čučućem položaju na vanjskom dijelu fragmenta neprozirne lijevane staklene posude, 1. st. pr. Kr., Muzej umjetnosti Metropolitan, New York (Clarke, 1998, 32.).....	66
Slika 34 Tlocrt Pompeja s pojedinim građevinama koje se povezivalo s prostitucijom (Clarke, 1998, 146.)	94
Slika 35 Tlocrt prizemlja i prvog kata (u ovalu) namjenski građenog bordela - Lupanar, Pompeji (J. R. Clarke, 1998, 197.)	95
Slika 36 Bordel, Pompeji (Clarke, 2003, 60.)	95
Slika 37 Unutrašnjost namjenski građenog bordela, pogled s istočnih vrata (18 na tlocrtu), desno i lijevo se nalaze male sobice, a latrina je na kraju hodnika (Clarke, 2003, 60.)	97
Slika 38 Prikaz sobice i kamenog kreveta, zapadna strana južnog zida, iznad nadvratnika nalazi se erotska slika (Clarke, 2003, 61.)	97
Slika 39 Prijap s dva falusa, na sjeverom zidu u gornjoj zoni, naslikan kako bi donio sreću prostitutkama i posjetiteljima Lupanara, Pompeji (Clarke, 2003, 62.)	98
Slika 40 Prikaz para, žena stoji pored kreveta odjevena, a muškarac nag leži u krevetu gledajući pinax (sliku s kopcima na zidu), južni dio zapadnog zida, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 63).	99
Slika 41 Muško-ženski par na krevetu, lijevo od njih nalazi se lampa na stalku, istočni dio južnog zida, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 64.)	100
Slika 42 Muško-ženski par na krevetu, gledajući s istoka drugi panel na južnom zidu, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 65.)	100
Slika 43 Muško-ženski par, penetracija sa stražnje strane, smatra se da je bila rezervirana za prostitutke ili žene pretjeranih seksualnih apetita, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 66-67.) ..	101
Slika 44 Muško-ženski par, penetracija sa stražnje strane, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 66-67.)	101
Slika 45 Muško-ženski par, penetracija sa stražnje strane, Lupanar, Pompeji (Clarke, 2003, 66-67.)	102
Slika 46 Tlocrt Prigradskih kupelji u Pompejima (Clarke, 1998, 213.)	104
Slika 47 Prigradske kupelji, svlačionica (apodyterium), prostorija 7 na tlocrtu, istočni i južni zid, oko 62. - 79. g. (Hubbard, 2014, 520.)	105
Slika 48 Digitalna rekonstrukcija svlačionice s prikazom police koja je nosila kutije u koje su kupaći odlagali stvari, ispod svake zidne slike nalazila se jedna brojem označena kutija (Clarke, 2003, 117)	106
Slika 49 Prikaz muško-ženskog para na krevetu, scena 1, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 9)	107

Slika 50 Prikaz muško-ženskog para na krevetu, scena 2, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 10)	107
Slika 51 Prikaz felacije, scena 3, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 11)	109
Slika 52 Crtež scene 3 (Clarke, 2003, 123.)	109
Slika 53 Prikaz kunilingusa, scena 4, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 12) ..	110
Slika 54 Prikaz dviju žena u intimnom odnosu, scena 5, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 13)	111
Slika 55 Crtež scene 5 (Clarke, 2003, 123.)	112
Slika 56 Prikaz seksualnog trojca, dva muškarca i žena, scena 6, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 14)	113
Slika 57 Prikaz seksualne četvorke, dva muškarca i dvije žene, scena 7, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 15)	114
Slika 58 Crtež scene 7 (Clarke, 2003., 130.)	114
Slika 59 Prikaz pjesnika s hidrokedom, scena 8, Prigradske kupelji Pompeji (Clarke, 1998., Tabla 16)	115
Slika 60 Tlocrt svratišta u Merkurovoj ulici (Clarke, 1998, 207.)	117
Slika 61 Scene kockanja, pijenja i jedenja (s lijeva na desno, s bočnih strana nedostaju erotski prikazi koji su uništeni), prostorija b, južni zid, Svratište u Merkurovoj ulici, Pompeji (Clarke, 2003, 68.)	118
Slika 62 Muško-ženski par prilikom izvođenja seksualnih akrobacija, prostorija b, sjeverni dio istočnog zida, Svratište u Merkurovoj ulici, Pompeji (Clarke, 2003, 69.)	119
Slika 63 Muško-ženski par, muškarac s erekcijom pokušava razodjenuti ženu, prostorija b, Svratište u Merkurovoj ulici, Pompeji (Clarke, 2003, 70.)	120
Slika 64 Tlocrt „Kuće restorana“ (Clarke, 2003, 71.)	121
Slika 65 Pogled na ulaz prostorije f' u kojoj se nalaze erotske slike (Clarke, 2003, 71.)	122
Slika 66 Muško-ženski par, središnja slika na zapadnom zidu, prostorija f', "Kuća restorana" (Clarke, 2003, 72.)	123
Slika 67 Muško-ženski par, zapadna slika na sjevernom zidu, prostorija f', "Kuća restorana" (Clarke, 2003, 73.)	123
Slika 68 Muško-ženski par, istočna slika na sjevernom zidu, prostorija f', "Kuća restorana" (Clarke, 2003, 74.)	124
Slika 69 Muško-ženski par, zapadna slika na južnom zidu, prostorija f', "Kuća restorana" (Clarke, 2003, 75.)	124

Slika 70 Erotska slika muško-ženskog para, žena u pozi „lavice“ s natpisom iznad glave koji glasi „LENTE IMPELLE“, 35.5 x 38 cm, Gostionica kod 7.9.33, Pompeji, danas u Arheološkom muzeju u Napulju (Clarke, 2003, 154.)	125
Slika 71 Tlocrt kuće oslikanih svodova, Ostija Anrica (Clarke, 1998, 270.).....	128
Slika 72 Prostorija 5, zapadni i južni zid, Kuća oslikanih svodova, Ostia Antica, fotografirano prilikom iskopavanja, datirano 17. 11. 1938. (Clarke, 1998, 266.).....	129
Slika 73 Muško-ženski par na krevetu, središnja slika na zapadnom zidu, Kuća oslikanih svodova, Ostia Antica (Clarke, 1998, 267)	130
Slika 74 Muško-ženski par na krevetu, središnja slika na južnom zidu, Kuća oslikanih svodova, Ostia Antica (Clarke, 1998, 268)	130
Slika 75 Tlocrt, Kuća lijepog impluvija, Pompeji (Clarke, 1998, 152.).....	133
Slika 76 Muško-ženski par na krevetu, južni zid kubikula 11, Kuća lijepog impluvija, Pompeji (Clarke, 1998, 150.)	134
Slika 77 tlocrt, Kuća 1.13.16 (Clarke, 1998, 189.).....	134
Slika 78 ostatci erotske slike, Triklinij 3, sjeverni zid (https://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2013%2016.htm (19.7.2022))	135
Slika 79 Tlocrt, Kuća Kakilija Jukunda, Pompeji (Clarke, 1998, 154.).....	135
Slika 80 Erotski prikaz koji se nalazio na zidu između triklinija i kubikula, Kuća Kakilija Jukunda, Pompeji (https://www.bridgemanimages.com/de/roman/roman-art-pompeii-house-caecilius-jucundus-erotic-scene-secret-cabinet-archaeological-national/fresco/asset/7217871 ; 20.7.2022.)	136
Slika 81 Tlocrt, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 170.)	137
Slika 82 Prostorija X s erotskim slikama, pogled na sjeverni i zapadni zid, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 171.)	138
Slika 83 Muško-ženski par na krevetu, zapadni zid, središnja slika, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 172.)	138
Slika 84 Muško-ženski par na krevetu, istočni zid, središnja slika, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 173.)	139
Slika 85 Prijap, na ulazu u kuću, desno od vrata, Kuća braće Vettii, Pompeji (Clarke, 1998, 175.)	140
Slika 86 Tlocrt, Stoljetna kuća, Pompeji (Clarke, 1998, 162.).....	141
Slika 87 Muško-ženski par na krevetu, prostorija 43, južni zid, središnja slika, Stoljetna kuća (Clarke, 1998, tabla 7).....	141
Slika 88 Muško-ženski par na krevetu, prostorija 43, sjeverni zid, središnja slika, Stoljetna kuća, Pompeji (Clarke, 1998, 166.)	142

Slika 89 Erotski prikaz dva muškarca, strana A, Warrenova čaša, srebro, visina 15.2 cm, Britanski muzej (https://oxfordre.com/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8064 ; 25.2.2023.)	148
Slika 90 Erotski prikaz muškarca i dječaka, strana B, Warrenova čaša, srebro, visina 15.2 cm, Britanski muzej (https://oxfordre.com/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8064 ; 25.2.2023.)	148
Slika 91 Erotski prikaz muškarca i dječaka na jednoj strani i muškarca i žene na drugoj, parfemska bočica od kameo stakla, Ostippo, Španjolska (Clarke, 2003, 84.)	149
Slika 92 Dva muškarca u spolnom odnosu, 3.1 x 2.15 x 0.4 cm, gema iz Leidena, 1. st. pr. Kr. (Clarke, 2003, 93.)	150
Slika 93 Muško-ženski par na krevetu, fragment posude od terakote, Antikensammlung Berlin (Clarke, 2003, 117.)	152
Slika 94 Muško-ženski par na krevetu, fragment posude od terakote, Warren h, Museum of Fine Arts, Boston (Clarke, 1998, 111.)	152
Slika 95 Muško-ženski par na lijevoj strani i muškarac i dječak na desnoj strani, fragment posude od terakote, oko 30. g. pr. Kr.-30. g., Arezzo, Museum of Fine Arts, Boston (Clarke, 2003, 81.)	153
Slika 96 Spintrije, avers s prikazima erotskih slika (https://ae01.alicdn.com/kf/U8768b4005c7d42788efdc3c6bfc4136fr/Funciona-con-16-c-maras-se-ajusta-a-la-pantalla-Spintria-correas-el-sticas.jpg_Q90.jpg_.webp ; 17.3.2023)	155
Slika 97 Spintrije, revers s prikazima brojeva unutar lovorova vijenca (https://ae01.alicdn.com/kf/Ubd13785429874871bff1b19ac54167bdU/Funciona-con-16-c-maras-se-ajusta-a-la-pantalla-Spintria-correas-el-sticas.jpg_Q90.jpg_.webp ; 17.3.2023.)	156
Slika 98 Muškarac i žena u tzv. pozi „69“, lampa od terakote, 1. st., Cipar (Clarke, 2003, 126.)	157
Slika 99 Prikaz felacije, lampa od terakote, Pompeji, Arheološki muzej, Napulj, promjer 9.25 cm (Clarke, 2003, 124.)	158
Slika 100 Seksualni trojac-dva muškarca i žena u sredini, lampa od terakote, Kavousi, Kreta (Clarke, 2003, 146.)	159
Slika 101 Seksualna četvorka-dva muškarca i dvije žene, posuda od terakote, pripisuje se lončaru imena Vitalis, oko 65.-80. g., pronađeno u mjestu Bergenz, Austrija (Clarke, 2003, 139., Clarke, 1998, 256.)	160

Slika 102 Seksualni trojac-dva muškarca i žena, reljefni medaljon iz Lyona, 11 cm, 2. st. (Clarke, 1998, 233.)	161
Slika 103 Seksualni trojac-dva muškarca i žena , reljefni medaljon iz Lyona, 18 cm (Clarke, 2003, 145.)	162
Slika 104 Muško-ženski par na krevetu ispod pinaxa, reljefni medaljon od terakote iz doline rijeke Rhône, kraj 2. i poč. 3. st., Arheološki muzej, Nîmes (Clarke, 1998, 257.).....	162
Slika 105 Seksualni trojac u akrobatskoj pozi, Arheološki muzej, medaljon od terakote, Nîmes (Clarke, 2003, 147.)	163
Slika 106 Muškarac i žena u akrobatskoj seksualnoj pozi, lampa od terakote, pronađena u Arlesu (Clarke, 2003, 150.).....	164
Slika 107 Muškarac i žena prilikom seksualnog odnosa, žena vježba s utezima istovremeno, lampa od terakote, pronađena u Arlesu (Clarke, 2003, 146.).....	164
Slika 108 Muško-ženski par na krevetu, vanjska strana brončanog ručnog ogledala iz Rima, oko 69.-96. g. (Clarke, 2003, 44.)	165
Slika 109 Falus urezan u kameni blok, Pompeji (Clarke, 2003, 98.).....	167
Slika 110 Falus pronađen na zidu zgrade u Pompejima 1880. g. (Clarke, 2003, 99.).....	168
Slika 111 Falus na ploči od terakote, na zidu na uglu ulice (Clarke, 2003, 100.).....	168

7. Popis kratica

1. PGM - Papyri Graecae Magicae
2. CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum

8. Izvori

1. Ovidije, Tužaljke, prev. Kline, A. S, 2003.
2. Svetonije, Dvanaest rimskih careva, prev. Hosu, S., Zagreb 1978.
3. Tertulian, Apologetika, prev. Reeve, W., London 1889.

5. Popis literature

1. Buljević, Z., *Uz spintriju iz Salone u splitskom Arheološkom muzeju*, *Archaeologica Adriatica* 2/1, 2008, 201-211.
2. Clarke, J. R., *Looking at Lovemaking: Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 B.C. – A.D.250*; University of California Press, 1998.
3. Clarke, J. R., Larvey, M., *Roman sex : 100 B.C.to 250 A.D.*, New York 2003.
4. Collins, R., Sands, R., *Touch wood: luck, protection, power or pleasure? A wooden phallus from Vindolanda Roman fort*, u: *Antiquity, First View*, str. 1 -17, Cambridge University Press 2023.
5. Fagan, G. G., *Bathing in Public in the Roman World*, The University of Michigan Press, 1999.
6. Glazebrook, A., Henry, M. M., *Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean 800 BCE-200CE*, University of Wisconsin Press, 2011.
7. Glazebrook, A., Tsakirgis, B., *Houses of Ill Repute: The Archaeology of Brothels, Houses, and Taverns in the Greek World*, University of Pennsylvania Press, 2016.
8. Hubbard, T. K., *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, Malden, MA and Oxford, 2014.
9. McGinn, T. A. J., *The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study of Social History and the Brothel*, The University of Michigan Press, 2004.
10. Vittellozi, P., *Relations Between Magical Texts and Magical Gems*, u: S. Kiyanrad, C. Theis, L. Willer (ur.), *Bild und Schrift auf 'magischen' Artefakten*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2018, str. 181-254.
11. Van Wees, H., *The „law of hybris“ and Solon's reform of justice*, u: S. D. Lambert (ur.), *Sociable Man: Essays on ancient Greek social behaviour, in honour of Nick Fisher*, Swansea, 2011, 117-44.
12. Watson, L. C., *Magic in ancient Greece and Rome*, Bloomsbury Academic, London, 2019, 27.
13. Zović, V., *Hetairae, meretrices et aliae – Pogled na prostituciju u grčko-rimskom svijetu*, *Latina et Graeca*, 30, 2016, str. 71-82.

6. Elektronički izvori

1. <https://antiquityinquestion.wordpress.com/2017/01/15/pella-katadesmos/>
2. <https://www.enciklopedija.hr>
3. <https://www.britannica.com>
4. https://hr.upwiki.one/wiki/Lex_Aquila
5. http://www.fashionencyclopedia.com/fashion_costume_culture/The-Ancient-World-Rome/Palla.html
6. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Vitt_a.html
7. <https://www.bridgemanimages.com/de/roman/roman-art-pompeii-house-caecilius-jucundus-erotic-scene-secret-cabinet-archaeological-national/fresco/asset/7217871>
8. <https://oxfordre.com/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8064>
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Pella_curse_tablet
10. <https://antiquityinquestion.wordpress.com/2017/01/15/pella-katadesmos/>
11. <https://www.getty.edu/art/collection/object/103WEG>
12. <https://shwep.net/podcast/magicians-ghosts-amulets-and-spells-daniel-ogden-on-graeco-roman-magic/>
13. https://hr.upwiki.one/wiki/Lex_Aquila
14. http://www.fashionencyclopedia.com/fashion_costume_culture/The-Ancient-World-Rome/Palla.html
15. <https://kallosgallery.com/blog/40-drinking-cups-and-symposia-in-ancient-athens/>
16. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Vitt_a.html
17. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/fellatio>
18. <https://www.infoplease.com/dictionary/cunnilingus>
19. <https://jezikoslovac.com/word/440n>
20. <https://www.xn--rjenik-k2a.com/Hidrokel>
21. <https://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2013%2016.htm>

22. <https://www.bridgemanimages.com/de/roman/roman-art-pompeii-house-caecilius-jucundus-erotic-scene-secret-cabinet-archaeological-national/fresco/asset/7217871>
23. <https://oxfordre.com/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8064>
24. <https://short-history.com/elephantis-8915279ca10f>
25. https://ae01.alicdn.com/kf/U8768b4005c7d42788efdc3c6bfc4136fr/Funciona-con-16-c-maras-se-ajusta-a-la-pantalla-Spintria-correas-el-sticas.jpg_Q90.jpg_.webp
26. https://ae01.alicdn.com/kf/Ubd13785429874871bff1b19ac54167bdU/Funciona-con-16-c-maras-se-ajusta-a-la-pantalla-Spintria-correas-el-sticas.jpg_Q90.jpg_.webp

7. Sažetak i ključne riječi

Ključne riječi: prostitucija, hetera, bordel, Lupanar, Građevina Z3, Pompeji, erotski prikazi, simpozij

Proučavanje prostitucije antičkog doba Grčke i Rima pomaže boljem razumijevanju ostalih sfera tadašnjeg života. Usko se povezivala ropstvom i utjecala na seksualnost, kulturu i ekonomiju. Iako su prostitutke mogle biti slobodne i s građanskim pravima, većinom su ipak bile robovi prisiljeni na takav način života i kao takvi su uglavnom živjeli u prostorima u kojima su radili. U slobodno vrijeme u tim istim prostorima bavili bi se drugim poslovima.

Prostitutke Grčkog doba mogu se podijeliti na četiri skupine: uličarke i zaposlenice bordela-porne, zabavljačice, hetere i konkubine. S tim da su porne bile najniža kategorija prostitutki i ujedno najjeftinije, a hetere su bile prostitutke višeg nivoa, namijenjene eliti i bogatijim društvenim slojevima. Posebna kategorija bile su konkubine, one su bile stalne ljubavnice jednom muškarcu s kojim su živjele u izvanbračnoj zajednici. Svojom statusom često su bile bliže suprugama nego prostitutkama no uvijek je postojala nit koja ih je povezivala s prostitucijom i opasnost od povratka na samo dno. U doba Rima ne postoje kategorije prostitutki, sve su istog nivoa, na dnu društvene ljestvice, uz gladijatore i glumce.

Iako se često smatra da su stavovi Grka i Rimljana prema prostituciji jednaki, oni se bitno razlikuju. Smjenu u statusu i položaju prostitutki i stavovima koje ta dva društva imaju prema njima svjedoči i promjena naziva, od grčkog *hetaira* (prijateljica) do rimskog *meretrix* (žena koja sama zarađuje). Kod Grka nije postojala stigma vezana uz korištenje usluga prostitutki i posjećivanje bordela, sve dok nisu pretjerano trošili na iste i dok im nije bila ugrožena sposobnost služenja zajednici, čak su ih pozivali i u vlastite domove kao gošće na simpozije. Rimska elita imala je izrazito negativan stav prema prostituciji i mjestima na kojima se prakticirala. Smetalo im je društveno miješanje koje se ondje odvijalo i atmosfera sveopćeg kriminala. Ovi različiti stavovi vidljivi su i u arheološkom kontekstu. Kako su grčki bordeli i prostitutke imali klijentelu različitog socijalnog i ekonomskog statusa, tako su se i bordeli grčkog svijeta prilagodili. Različite strukture bile su uređene na različite načine, neke su bile prilagođene imućnijima i tako

bolje i luksuznije uređene, dok su druge bile namijenjene nižim klasama, slabijeg imovinskog statusa i samim time siromašnije uređene i opremljene. Mnogobrojni grafiti svjedoče o klijenteli rimskih bordela i uglavnom se radi o osobama nižeg ekonomskog i socijalnog statusa jer za društvenu elitu nije bilo poželjno poistovjećivati se s takvim zdanjima, imali su „seks klubove“ u vlastitim kućama, a i svoje robove koje su mogli seksualno iskorištavati. Niži socijalni i ekonomski status klijentele rimskih bordela za posljedicu ima jeftinija i siromašnije uređena zdanja. Uspoređujući dvije najpoznatije strukture, Građevinu Z3 na Kerameikosu u Ateni i tzv. namjenski građen bordel iz Pompeja vidimo bitne razlike u veličini prostora i uređenju. Građevina Z3 ima najmanje 22 prostorije, od kojih je barem jedna bila soba za banket, dva dvorišta i dva ulaza, tri cisterne i bunar. Veliki broj pronađenog kuhinjskog i finog posuđa svjedoči o tome da se ondje gostima mogla posluživati hrana i piće. U pojedinim prostorijama pronađeni su mozaički podovi, a u dvorištu metalni alati koji su mogli služiti uređenu vrtova. Namjenski građen bordel pronađen u Pompejima malih je dimenzija sa sveukupno 10 soba, pet u prizemlju i pet na katu. Unutar svake sobe u prizemlju nalazio se kameni krevet. Hodnik koji je povezivao sobe bio je uređen erotskim slikama u cilju imitiranja unutarnjeg uređenja luksuznih rimskih kuća. Dakle, razlike su i više nego jasne, na jednoj strani imamo prostran i ugodan prostor grčkog bordela te skučen i taman prostor namjenski građenog rimskog bordela. Naravno, treba imati na umu da su ovo izdvojeni primjeri. Prostitutke su se mogle pronaći na raznim mjestima, od kupelji i mjesta javne zabave, do gostionica i svratišta i većinom tragove prostitucije treba tražiti upravo ondje.

Prilikom proučavanja materijalnih arheoloških ostataka problematično je identificirati pojedinu strukturu kao bordel jer uglavnom dijele prostor s nekim drugim zanatima. Bordel bi trebao biti mjesto otvoreno za javnost u kojem je primarni posao ili veći dio poslovanja prodaja seksa i gdje istovremeno može raditi dvije ili više prostitutki. Većinom nemaju neki unaprijed određeni plan i uvelike liče na kuće grčkog, grčko-rimskog i kasnijih razdoblja. Treba ih tražiti na mjestima s visokom koncentracijom prometa poput luka, u blizini gradskih vrata, agore ili foruma i sl. Razni autori koriste različite kriterije prilikom identificiranja određenog prostora kao bordela. Andrew Wallace-Hadrill navodi tri glavna kriterija za rimsko razdoblje: kameni krevet smješten u maloj sobi, erotske slike i erotske grafite. Thomas McGinn dodaje kako su erotske slike bile uobičajene u mnogim Pompejanskim prostorima i kako su drveni kreveti vjerojatno

zamjenjivali kamene. Za identifikaciju bordela u doba Grčke teško da se možemo poslužiti istim kriterijima jer ne postoje materijalni ostatci usporedivi s primjerima iz razdoblja Rima. Za grčki svijet najbolje odgovara model gostionica/svratište/bordel u jedinstvenom prostoru koje je kao takve problematično identificirati.

Osim što erotski grafiti pomažu pri identifikaciji nekog prostora kao bordela i svjedoče o klijenteli koja je posjećivala takva mjesta, iz njih saznajemo i po kakvim cijenama su usluge prostitutki bile dostupne. Uobičajena cijena za rimsku prostitutku iznosila je 2 asa, a za grčku 3 obola, što je bilo poprilično jeftino. Ekonomske prilike oko bavljenja prostitucijom bile su privlačne i uglednim građanima i državi. Osim ubiranja poreza i najma u državnom vlasništvu, rijetko se država uplitala u reguliranje prostitucije i bordela. Rukovođenje istog gotovo je u potpunosti ostavljeno privatnom sektoru. Brojni su se elitni građani u grčko doba bavili rukovođenjem bordela, a rimska elita je, kako bi izbjegla direktno poslovanje s prostitutkama i svodnicima, koristila posrednike.

Svjedočanstva o prostituciji pojavljuju se na brojnim pokretnim nalazima. Crno i crveno figuralno posuđe arhajskog i klasičnog doba nosi mnogobrojne prikaze simpozija i prostitutki koje su bile učestali gosti istih. Uglavnom su prikazivane nage, u scenama orgija, napastovane, kako piju i sl. U doba helenizma češće ćemo pronaći prikaze pojedinaca nego simpozijstičke scene. Čini se da su umjetnici tom razdoblju kopirali ilustracije iz seksualnih priručnika i tako stvorili repertoar koji će ponavljati još dugo vremena. Pojavljuju se serijali erotskih scena na posuđu vjerojatno nastali pod utjecajem seksualnih priručnika. Prikazi helenističkog doba utjecali su na kasnije rimske prikaze, a kopiranje seksualnih priručnika uvelike bi objasnilo shematičnost prikazanih seksualnih odnosa, ne samo na spintrijama već i na posuđu i lampicama. Gotovo svi prikazi nagih žena, nastali u grčko doba, prikazi su prostitutki jer se ugledne žene grčkog vremena nisu prikazivale na taj način. U rimsko doba erotski prikazi su puno učestaliji, dijelom su kulture i pronalazimo ih u svim sferama rimskog života. Valja imati na umu da nisu svi erotski prikazi rimskog doba i prikazi prostitutki no oni koji uključuju oralni ili akrobatski seks, spolna općenja s nekoliko partnera, istospolne seksualne scene i sl. vjerojatno jesu jer niti jedna ugledna žena koja drži do sebe ne bi bila prikazana na taj način.

Proučavanje materijalnih dokaza o prostituciji antičke Grčke i Rima pomaže nam bolje razumjeti kakav je utjecaj imala na ostale sfere antičkog života i kako su se različiti stavovi tih dvaju kultura prema prostituciji odrazili u arheološkom kontekstu.

8. Abstract and key words

Keywords: prostitution, hetaira, brothel, Lupanar, Building Z3, Pompeii, erotic representation, symposium

Studying prostitution in ancient Greece and Rome helps to better understand other spheres of life at that time. It was closely connected with slavery and influenced sexuality, culture and economics. Although prostitutes could be free and with civil rights, they were mostly slaves forced to live that kind of life and as such they mostly lived in the spaces where they worked. In their free time, they would engage in other activities in these same spaces.

Prostitutes of the Greek era can be divided into four groups: street girls and brothel workers-pornai, entertainers, hetairai and concubines. Pornai were in fact the lowest category of prostitutes and at the same time the cheapest and hetairai were prostitutes of a higher level, intended for the elite and richer social classes. A special category were concubines, they were constant lovers of one man with whom they lived in an extramarital union. Their status was often closer to wives than prostitutes, but there was always a thread connecting them to prostitution and the danger of returning to the very bottom. In Roman times, there were no categories of prostitutes, they were all at the same level, at the bottom of the social ladder, along with gladiators and actors.

Although the attitudes of the Greeks and Romans towards prostitution are often considered to be the same, they are fundamentally different. The change in the status and position of prostitutes and the attitudes that these two societies have towards them is evidenced in the name change, from the Greek *hetaira* (friend) to the Roman *meretrix* (a woman who earns her own money). Among the Greeks, there was no stigma related to using the services of prostitutes and visiting brothels, as long as they did not spend excessively on them and it didn't threaten their ability to serve the community, they even invited them to their own homes as guests for symposia. The Roman elite had an extremely negative attitude towards prostitution and the places where it was practiced. They were disturbed by the social mixing that took place there and the atmosphere of general crime. These different attitudes are also visible in the archaeological context. As clientele of different social and economic status visited Greek brothels and prostitutes,

brothels of the Greek world adapted to its needs. Different structures were arranged in different ways, some were adapted to wealthier and thus better and more luxuriously decorated, while others were intended for the lower classes, of weaker economic status and therefore poorer in their arrangement and decoration. Numerous graffiti witness the clientele of Roman brothels, and they are mostly people of lower economic and social status, because it was not desirable for the social elite to identify with such establishments, they also had "sex clubs" in their own houses and their slaves whom they could sexually exploit. The lower social and economic status of the clientele of Roman brothels results in cheaper and poorer decorated buildings. Comparing the two most famous structures, Building Z3 found at Kerameikos in Athens and the so-called purpose-built brothel from Pompeii, we see significant differences in the size of the space and the arrangement. Building Z3 has at least 22 rooms, of which at least one was a banquet room, two courtyards and two entrances, three cisterns and a well. The large number of found kitchen and fine dishes testifies to the fact that guests could be served food and drink there. In some rooms, mosaic floors were found and, in the yard, metal tools that could have been used to decorate the gardens. The purpose-built brothel found in Pompeii is small with a total of 10 rooms, five on the ground floor and five on the first floor. Inside each room on the ground floor was a stone bed. The corridor connecting the rooms was decorated with erotic paintings to imitate the interior design of luxurious Roman houses. So, the differences are more than clear, on one side we have the spacious and pleasant space of a Greek brothel and the cramped and dark space of a purpose-built Roman brothel. Of course, it should be kept in mind that these are isolated examples. Prostitutes could be found in various places, from baths and places of public entertainment to inns and such and mostly we should look there for their traces.

When studying the material archaeological remains, it is problematic to identify a particular structure as a brothel because they mostly share space with other types of businesses. A brothel should be a place open to the public where the primary business or major part of the business is the sale of sex and where two or more prostitutes can work at the same time. For the most part, they do not have a predetermined plan and are very similar to the houses of the Greek, Greco-Roman and later periods. They should be looked for in places with a high concentration of traffic, such as the port, near the city gates, the agora or the forum, etc. Different authors use different criteria when identifying a certain

area as a brothel. Andrew Wallace-Hadrill names three main criteria for the Roman period: a stone bed placed in a small room, erotic paintings, and erotic graffiti. Thomas McGinn adds that erotic paintings were common in many Pompeian spaces and that wooden beds probably replaced stone ones. We can hardly use the same criteria to identify brothels in the Greek era because there are no material remains comparable to examples from the Roman period. For the Greek world, the tavern/inn/brothel model accommodated in the unique space fits best, which are, as such, problematic to identify.

Except helping us to identify a place as a brothel and testifying to the clientele that visited them, from erotic graffiti we can also learn what prices were the services of prostitutes available for. The usual price for a Roman prostitute was 2 aces, and for a Greek 3 obols, which was quite cheap. The economic opportunities surrounding prostitution were also appealing to respectable citizens and the state. Apart from the collecting taxes and rents, the state rarely intervened in the regulation of prostitution and brothels. Its management is almost entirely left to the private sector. In Greek times, numerous elite citizens were involved in the management of brothels, but the Roman elite, in order to avoid dealing directly with prostitutes and pimps, used intermediaries.

Evidence of prostitution appears on numerous movable finds. Black and red figural dishes from the Archaic and Classical eras bear numerous depictions of symposia and prostitutes who were frequent guests of them. They were mostly depicted naked, in scenes of orgies, molested, drinking, etc. In the Hellenistic era we find depictions of individuals more often than symposia scenes. It seems that artists of that period copied illustrations from sex manuals and thus created a repertoire that will be repeated for a long time to come. Series of erotic scenes appear on tableware, probably created under the influence same manuals. The sexual scenes of Hellenistic era influenced the later Roman art, and the copying of sex manuals would largely explain the why are the depictions of sexual relations so schematic, not only on spintria but also on dishes and lamps. Almost all depictions of naked women created in the Greek era are depictions of prostitutes because respectable women of the Greek era were not portrayed that way. In Roman times, erotic depictions are much more frequent, they are part of the culture, and can be found in all spheres of Roman life. It should be kept in mind that not all erotic depictions of the Roman era are depictions of prostitutes, but those that include oral or

acrobatic sex, intercourse with several partners, same-sex erotic scenes, etc., probably are, because no respectable woman that cares for her own image would be depicted in that way.

Studying the material evidence of prostitution in ancient Greece and Rome helps us better understand the impact it had on other spheres of ancient life and how the different attitudes of those two cultures towards prostitution were reflected in the archaeological context.